

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІННОВАЦІЙНОЇ І ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

Трач Алла Сергіївна

УДК: 32.01:323.1:329

**ВАРІАТИВНІСТЬ ВЕКТОРІВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник – д. політ. н, проф.

Дунаєва Лариса Миколаївна

Одеса – 2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи вивчення трансформації політичних систем пострадянського простору	9
1.1. Пострадянські політичні системи як об'єкт наукового аналізу.....	9
1.2. Концепції трансформаційних процесів у сучасних політичних системах.....	20
1.3. Політична транзитологія та теоретичні моделі демократизації.....	26
Висновки до розділу 1.....	46
Розділ 2. Методологічні засади дослідження пострадянських політичних систем	50
2.1. Методологічні проблеми порівняльного аналізу та способи їх вирішення.....	50
2.2. Підстави та прийоми порівняння пострадянських політичних систем.....	65
2.3. Теоретичні основи дослідження політичних інститутів і процесів сучасної України.....	74
Висновки до розділу 2.....	93
Розділ 3. Основні моделі трансформації на пострадянському просторі	96
3.1. Демократичний транзит у європейських посткомуністичних країнах.....	96
3.2. Проблеми демократизації на євразійському просторі	109
Висновки до розділу 3.....	121
Розділ 4. Трансформація політичної системи незалежної України	124
4.1. Еволюція політичної системи України на початковому етапі подолання радянської спадщини.....	124
4.2. Укріплення делегованої демократії і авторитарних тенденцій.....	144
4.3. Демократична консолідація проти реваншу делегованої демократії.....	165
Висновки до розділу 4.....	183
Висновки	188
Список використаних джерел	194

ВСТУП

Актуальність теми. Питання демократизації та трансформації політичних систем на пострадянському просторі продовжує залишатись незмінно актуальною темою сучасної політичної науки, враховуючи доволі значний науковий доробок у цьому напрямку. Варіативність траєкторій та підсумків, навіть проміжних, даного політичного процесу вже не один раз змушували науковців змінювати свої теоретичні побудови та висновки. Політична реальність, яку намагалися описати в межах різних концепцій та схем, демонструє схильність до виходу за межі цих побудов, часто тим самим, значною мірою, нівелюючи їх наукове значення.

Таким чином, можна констатувати, що у теперішній час усі спроби вирішити проблему належного теоретичного забезпечення пострадянських політичних трансформацій та пострадянської модернізації і демократизації не стали задовільними. Звідси констатуємо відкритість цього питання та актуальність подальших досліджень.

Показовим прикладом є перебіг демократизації політичної системи України. Перебуваючи в географічному та аналітичному сенсі «між» успішно завершившими транзит державами Центрально-Східної Європи та переобтяженими радянськими рудиментами країнами СНД, Україна стала чи не найяскравішим прикладом боротьби варіативних, інколи протилежних політичних тенденцій. Саме цей факт робить можливим і доцільним дослідження демократизації політичної системи України через більш широкий контекст варіацій трансформаційних процесів на пострадянському та, ширше, на посткомуністичному просторі.

Обрана тема дисертаційного дослідження дає згадану можливість та дозволяє здійснити пошук відповідей на важливі теоретичні та практичні питання. Огляд існуючих теоретичних моделей та підходів до питань трансформації, транзиту, демократизації, а також осмислення практик та

специфічних особливостей у функціонуванні політичних систем інших пострадянських країн сприяє цим завданням.

Особливого значення набуває дослідження питання пошуку оптимального балансу влади та політичних інститутів в межах змішаної республіки, про що свідчить, зокрема, практика конституційного реформування в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідницької теми «Трансформаційні процеси в Україні: основні проблеми та їх вирішення» (номер держреєстрації 0110U001038), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у виявленні варіативності у становленні політичної системи України в контексті демократизації політичних систем країн пострадянського простору.

Обрана мета роботи обумовила й вирішення наступних дослідницьких *задач*:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення трансформаційних процесів на пострадянському просторі;
- обґрунтувати дослідницький інструментарій, що дозволив би аналіз трансформації пострадянської політичної системи України у ширшому контексті;
  - дослідити варіативність основних векторів пострадянських трансформацій, що їх уособлюють, з одного боку, східноєвропейські країни «нової Європи», з іншого – орієнтовані здебільшого на Російську Федерацію країни СНД;
  - визначити основні тенденції в інституціональному будівництві незалежної України;

- підсумувати та пояснити специфіку конфігурації базових політичних інститутів, виявити причини такої специфіки;
- підвести проміжні підсумки конституційного реформування з точки зору ефективності політичних інститутів;
- надати рекомендації щодо удосконалення стратегій, спрямованих на пришвидшення демократичного транзиту та оптимізації демократичного ладу в Україні.

Об'єктом дослідження є трансформаційні процеси на посткомуністичному просторі, а *предметом* – варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору, зокрема України.

Методи дослідження обрані у відповідності з метою і задачами наукового дослідження. Системний підхід дозволив розкрити цілісність поняття політичної системи суспільства. Порівняльний аналіз, у поєднанні підходів *area study* та *case study*, дозволив виявити варіативність у трансформаційних процесах європейських посткомуністичних країн та країн євразійського простору, а також в конституційному та інституційному дизайні політичної системи України. Як один з принципів дослідження узято здійснення аналізу досліджуваних феноменів у широкому історичному, політичному, соціальному контексті, що дало змогу не лише глибшого їх розуміння та концептуалізації, але і дозволило безпосередній вихід на перспективний у сучасних соціальних науках міждисциплінарний підхід.

В межах інституційного аналізу досліджено ключові державно-владні елементи політичної системи України, їх стримування та противаги, структурування політичних еліт. Використання історичного методу та елементів цивілізаційного підходу дозволило визначити окремі специфічні риси української та пострадянської політичної дійсності крізь призму транзитологічних процесів. Діалектичний метод надав можливість

простежити пострадянські політичні трансформації в їх хронологічному розвитку з аналізом усіх накопичуваних протиріч.

Методологічне значення для даного дисертаційного дослідження мали також політологічні концепції щодо стабільності та демократичності президентських та парламентських систем; концепції «делегованої демократії»; теорії неопатримоніалізму та «неліберальної демократії».

Наукова новизна одержаних результатів. У рамках здійсненого автором дослідження були отримані наукові результати, які мають певний ступінь новизни.

Уперше:

- вироблено авторські теоретичні політологічні рамки для аналізу політичних трансформацій в Україні, що складаються з поєднання концепцій Х. Лінца, С. Мейнваринга і М. Шугарта щодо стабільності та демократичності президентських та парламентських систем; концепції «делегованої демократії» Г. О'Доннелла; теорії неопатримоніалізму О. Фісуна та «неліберальної демократії» Ф. Закарії;
- осягнуто відсутність позитивної динаміки у демократичному транзиті в Україні через застосування до політичного процесу моделі спіралі, або відкритого циклу;
- науково доведено, що причиною нестійкості конфігурації політичних інститутів України є незбалансована та конфронтаційна взаємодія між елітними групами, що орієнтовані на інтереси олігархів;

Уточнено:

- використання понять «модернізація», «трансформація», «перехід» щодо політичних процесів на пострадянському просторі;
- розуміння специфіки політичного та інституціонального розвитку України, для якого притаманні риси і президентської, і парламентської системи при поєднанні рис демократії та авторитаризму;

Дістали подальшого розвитку:

- критика класичних транзитологічних підходів. Виявлено, що пострадянська політична дійсність демонструє зростання варіативності сценаріїв розвитку, відродження корпоративізму, партикуляризму, патронажно-клієнтельних відносин, етнічних мотивів. Процес сутнісного вихолощення демократій набуває нових форм, встановлюються різного роду авторитарні чи гібридні режими. Відповідно пропонується, не заперечуючи доцільність транзитології як наукового напрямку, сфокусувати дослідницькі зусилля на вищезгаданих феноменах;
- методологія порівняльного аналізу, зокрема вироблено схему поєднання стратегій area study та case study, де перша складає широкий контекст, а друга – конкретний зміст дослідження;
- розуміння фактору зовнішніх впливів на спрямованість трансформаційних процесів у пострадянських країнах як такого, що має надзвичайно важливе значення. Такі зовнішні впливи зумовлені географічним розташуванням та зовнішньополітичною орієнтацією на більш демократичні, або на більш авторитарні країни;
  - уявлення про причини та оптимальний шлях подолання кризових явищ в Україні, а саме незавершеність конституційної та електоральної реформи і принципову важливість успішної інституційної трансформації для подальшого виходу із кризи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дослідження можуть бути використані при розробці та розгляді проектів з реформування системи влади в Україні, а також електоральних реформ; при визначенні зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо країн Східної Європи та пострадянського простору; при складанні програмових документів політичних рухів та партій; для розширення та

поглиблення цілісного уявлення про варіативність пострадянських трансформацій; в навчальному процесі при викладанні курсів з політології у вищих навчальних закладах, написанні підручників і навчальних посібників з теоретичної та прикладної політології.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та положення дисертаційного дослідження обговорювались на науково-методологічних семінарах Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2015 р.), «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (Одеса, 2015 р.); «Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України» (Старобільськ, 2015); «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, 2016 р.); «Країни Східного партнерства – V4: проблеми та перспективи співпраці» (Одеса, 2016).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені в 9 наукових публікаціях автора, із них 4 статті опубліковано у фахових виданнях з політичних наук в Україні, 1 стаття – в іноземному науковому виданні, у 5 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг роботи. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили її логіку та структуру. Робота складається із вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Обсяг дисертаційної роботи: усього – 223 сторінки, загальний обсяг – 193 сторінки, список використаних джерел – 30 сторінок (286 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

1.1. Пострадянські політичні системи як об'єкт наукового аналізу.

Швидкі та багато в чому не прогнозовані політичні зміни, що охопили з початку 1990-х років територію СРСР, що розпався, серед іншого привели до появи понад 20 нових політичних систем, якщо враховувати невизнані державні утворення та ретроспективу докорінних змін політичної системи усередині окремих країн.

Вітчизняні і зарубіжні науковці неодноразово звертали увагу на пострадянські політичні системи, як окремі з них, так і на всю їх сукупність. Досліджувались і безпосередньо політичні системи, і окремі пов'язані з ними наукові проблеми. Відповідно, накопичено певний об'єм наукового знання, що піддається систематизації, і разом із тим – дозволяє виявити лакуни, малодосліджені теми у цьому масиві, що можуть стати предметом більш глибоких та конкретизованих досліджень.

Систематизацію існуючої літератури щодо трансформації та демократизації посткомуністичного простору, на нашу думку, доцільно здійснити за кількома напрямками:

1) концептуалізація загальної і локальної специфіки функціонування та трансформації політичних систем на пострадянському просторі, з'ясування їх змісту та спрямованості;

2) аналіз еволюції пострадянських еліт, внутрішньої розстановки сил у них, способів рекрутації та змін;

3) дослідження ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, ефективності у контексті динаміки розвитку політичних систем;

4) розгляд основних соціально-економічних параметрів того контексту, у якому відбувається трансформація пострадянських політичних систем;

5) уточнення ступеня впливу зовнішніх сил та історичної спадщини на сучасні політичні процеси.

Зупинимося на цих блоках джерел дещо детальніше.

1. Щодо проблеми концептуалізації загальної і локальної специфіки соціальних, політичних, економічних, культурних процесів на посткомуністичному просторі, серед зарубіжних авторів, наукові здобутки яких вплинули на розробку даного напрямку, виділяються праці таких авторів як: Г. Бергер, О. Вайдегрін, М. Вейворка [34], Дж. Гібсон, Л. Даймонд, К. Девіш, Р. Інглгарт, Г. Колодко [51; 249; 76; 262; 94], К. Мюллер, А. Ослунд, Б. Пероут, А. Пікель, Н. Смелзер, М. Халінен, П. Штомпка [134; 96; 249; 192; 6; 265; 235].

Серед іншого, дослідники аналізують: соціально-політичні причини та наслідки розпаду СРСР; перебіг, досягнення та ілюзії ліберальних реформ; соціокультурні проблеми суспільно-політичної трансформації. Коло дослідників зазначених проблем складають: В. Авер'янов, Т. Алексєєва, І. Антонович, В. Бабкін, В. Барков, О. Білий, О. Бойко, А. Боярунець [5; 9; 11; 16; 20; 23; 25]; В. Васович, Д. Видрін, О. Власюк, В. Ворона, А. Гальчинський, А. Голобуцький, Є. Головаха, В. Дем'яненко, О. Дергачов [33; 36; 105; 199; 40; 43; 25; 55; 57; 58]; В. Єлізаров, В. Коліушко, Г. Костенко, В. Кремень, І. Кресіна, П. Кузик, В. Кулик [67; 130; 102; 103; 25]; Л. Нагорна, М. Павловський, М. Поліщук, В. Полохало [135; 149; 168; 169; 170]; Ю. Римаренко, А. Романюк, Ф. М. Рудич, З. Самчук, В. Селіванов, Д. Табачник, В. Танчер, В. Тертичка [177; 180; 183; 184; 187; 36; 207]; В. Ткаченко, Д. Фурман, В. Цветков, А. Циганков, В. Чиркін [100; 224; 226; 230].

На увагу заслуговують такі положення, акцентовані редактором книги «Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств» В. Полохалом: «Актуальна політологічна проблема, довкола якої точаться дискусії у світі – перспективи та альтернативи політичного розвитку тих чи тих посткомуністичних країн. Більшість політологів вирішує це питання, формулюючи таку дилему: або демократичне, відкрите суспільство,

або повернення до комуністичного тоталітаризму. Реальні ж політичні зміни у колишніх комуністичних країнах свідчать про ескалацію складнощів та суперечностей. Ймовірний широкий спектр як традиційних моделей суспільного розвитку (демократичних, комуністичних, фашистських, націоналістичних), так і новітніх – часом химерних, гібридних, неототалітарних за основними ознаками» [167, с. 10–11].

Певні соціально-філософські, історіософські орієнтири щодо специфіки змін на пострадянському просторі і в Україні містять праці В. Кременя та В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду», «Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації» [102; 100]. У першій з них автори, зокрема, висловлюють принципове методологічне застереження щодо процесу трансформації: «В умовах посттоталітарної дійсності, коли процес суспільного структурування лише розпочався, коли влада часто-густо демонструє повну відсутність влади, коли багато хто не слухає і, тим більше, не розуміє, коли націонал-радикали не хочуть рахуватися з дійсністю в ім'я романтично-патріотичного образу України, коли ліберальні радикали готові будь-що утвердити «імперську» модель економіки, не зважаючи на потенційні можливості культурного генофонду – в цих умовах не завадить спинитись, озирнутись і поміркувати. Показна суєтність, коли безупинно й пристрасно уже протягом тривалого часу повторюються з десяток «незаперечних істин», позбавляє можливості збагнути, що ж з нами відбувається» [102, с. 16–17].

На розробку проблеми з'ясування змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальних та політичних систем пострадянських країн справили вплив західні вчені: Е. Вайнінг, Д. Веймер, Х. Тіммерман [35; 207; 208]. Проблематика цього напрямку знайшла своє втілення у різнобічній характеристиці понять «політична трансформація», «трансформаційний період», «трансформаційний процес»; у викладенні основ теорії трансформаційних процесів, особливостей впливу політичної трансформації на розвиток суспільства і специфіки регулювання трансформаційних

процесів у сучасному світі; у висвітленні ідеологічних підходів до розуміння політичної трансформації як модернізації і характеристиці основних моделей перехідного розвитку в різних країнах світу.

Внесок у з'ясування зазначеної проблематики зробили: І. Антонович, В. Бабкін, Є. Бабосов, М. Бухарін, В. Ворона, В. Гельман, Є. Головаха, В. Горбатенко [9; 11; 12; 28; 40; 44; 48; 224]; О. Данілов, В. Дем'яненко, А. Дегтярьов, І. Діскін, Т. Заславська, Г. Зеленько, А. Іцхокін [52; 53; 55; 61; 71; 73; 77]; С. Катаєв, Є. Кіш, Н. Коровіцина, В. Костюк, В. Кремень, В. Кувалдін, І. Курас [84; 85; 88; 102; 100; 108; 110; 111]; Т. Микитюк, М. Михальченко, Є. Моцелков, В. Новиков, О. Потехін, С. Решетников, Ю. Руденко [128; 130; 132; 172; 182]; В. Селіванов, І. Семененко, Л. Старецька, В. Тарасенко, В. Ткаченко, Д. Фадєєв, Н. Хома, Я. Яскевич [187; 188; 197; 203; 100; 102; 223].

Принципові проблеми трансформаційного розвитку ставали предметом роздумів провідних суспільствознавців нашої держави. Наприклад, академік І. Курас у виступі на науковій конференції «Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку» (Київ, 2001) критично висловився щодо спрощеного розуміння трансформації в Україні як «перехідного періоду». Крім того, вчений зазначає, що в нашому суспільстві гостро відчувається потреба в широких соціальних теоретичних розробках, адекватних реальному стану суспільно-політичного та економічного розвитку за умов переходу розвинених країн від індустріального до інформаційного суспільства. Україні, на думку І. Кураса, на сучасному етапі трансформації суспільства потрібна зовсім нова стратегія – стратегія випереджального розвитку, в основі якого лежатиме опора на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством [111, с. 24].

Також виділяються теоретичні здобутки українського вченого С. Катаєва та білоруського – О. Данилова, які ґрунтуються на аналізі політичної ситуації на пострадянському просторі. На серйозну увагу заслуговують два важливих висновки С. Катаєва. Перший – про необхідність

врахування кризового характеру суспільних трансформацій. Стверджується думка, що «у стані трансформаційної кризи суспільство не має загально усвідомленого напрямку розвитку, стійких співвідношень між його визначальними елементами, а тому наслідки змін передбачити досить складно: послідовність дій формується відповідно до попереднього результату, а не згідно з цілісно-нормативним уявленням майбутнього». Другий висновок стосується необхідності врахування ряду основоположних принципів, до яких автор відносить: «тотальність трансформації, полівекторність розвитку, ситуативність і мозаїчність соціальної структури та суспільних норм, політичну та економічну віртуальність, моменти сталого розвитку» [85].

2. Еволюцію пострадянських еліт, внутрішньої розстановки сил у них, способів рекрутації та змін досліджують Т. Алексєєва, В. Горбатенко, О. Дергачов, І. Діскін, О. Криштановська, А. Круглашов, Р. Лінднер, А. Лисюк, С. Наумкіна, В. Полохало [5; 58; 61; 107; 106; 138; 170; 224].

Важливість дослідження цього феномену, зокрема, підтверджують і висновки першого Президента України Л. Кравчука: «Маємо ціле військо неповоротких та непрофесійних чиновників. Чиновників, глибоко «радянських» за своєю суттю... Ми маємо аморальну політичну еліту на високому державному рівні ... Саме в психології сучасної української еліти слід шукати коріння переважної більшості наших негараздів... Коли питома вага політиків, що відчули необхідність змінюватись відповідно до вимог часу, нарешті стане критичною масою, от тоді почнуться відчутні зміни у державі. От тоді можна буде говорити про реальну можливість побудови системи по-справжньому ефективною й демократичною влади» [98, с. 365–366, с. 371–373].

Обґрунтовуючи вирішальний вплив номенклатурного прошарку на суспільство і політику у пострадянський період, вітчизняний правознавець О. Мучнік підкреслює, що на етапі переходу до незалежності, поряд з

політичним невіглаством та застрашеністю основної маси населення, управлінські навички, знання та досвід, корпоративна солідарність, зв'язки, посади та засоби примусу реально сконцентрувались в руках радянської номенклатури, що в умовах очевидної здатності номенклатури до соціального клонування (самовідтворення певного соціального прошарку з запрограмованим психологічним, моральним та фінансово-економічним кодом) обумовило існування в Україні номенклатурної олігархії, яка, сформувавшись морально та психологічно в епоху радянського тоталітаризму, зберігає в перехідний період монополію на державну владу, дістаючи при цьому свої основні доходи з тіньової економіки [133, с. 33-34].

3. На дослідження ефективності ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, механізмів стримувань та противаг у контексті динаміки розвитку політичних систем вплинули праці таких західних вчених, як Ф. Бенкер, Р. Далтон, Дж. Елстер, В. Нгуен, К. Оффе, У. Прюс, Г. Сімон [263; 246; 139; 190]. Представники цього дослідницького напрямку переважно зосереджуються на з'ясуванні об'єктивних труднощів та суб'єктивної специфіки формування демократичної політичної системи; особливостей трансформації основних органів (гілок) державної влади та механізмів стримувань і противаг. На узагальненому висвітленні цих питань зосереджуються: С. Баранова, В. Барков, А. Білоус, О. Бойко, А. Гальчинський, В. Гельман, В. Єлізаров [14; 16; 21; 23; 43; 44; 67]; В. Іщук, В. Коновалов, О. Криштановська, А. Медушевський, С. Наумкіна, В. Погорілко, В. Чиркін, М. Шульга [80; 107; 122; 136; 138; 146; 230].

Щодо вивчення феномена президентської влади на пострадянському просторі, то тут насамперед заслуговують на увагу праці таких науковців, як К. Бондаренко, Г. Василевич, Ю. Воскресенський, А. Кинєв, Н. Кононенко, С. Паречина, Ю. Стасюк [24; 32; 41; 86; 198]. До проблем поділу влади, забезпечення ефективності системи стримувань та противаг звертається Г. Журавльова [68].

Розглядаються питання функціонування окремих гілок влади на пострадянському просторі. Так, законодавчу владу вивчають Г. Нечипоренко, М. С'єдін, Ю. Шемшученко [140; 202]; виконавчу – К. Ващенко, С. Кисіль, А. Коваленко, О. Кордун, Р. Павленко, С. Чикурлій [96; 87; 90; 229].

4. Торкаючись соціально-економічних наслідків посткомуністичних трансформацій, К. Мюллер та А. Пікель у роботі «Зміна парадигм посткомуністичної трансформації» (2002 р.) зазначали: «Після початку реформ майже всі досліджувані країни пережили різке падіння ВВП, виробництва й зайнятості. Через десять років навряд чи можна назвати "перехідні країни" регіоном зростання. Східна Європа та Центральна Азія - регіони найбільших злиднів» [134, с. 74].

Важливе значення для даного дослідження мають ідеї, висловлені 21-22 квітня 2004 р. в рамках наукової конференції «Стратегія стабільного розвитку і структурно-інноваційної перебудови української економіки в 2004–2015 роках». Зокрема, було відзначено помилки та прорахунки, допущені в Україні при визначенні моделі трансформаційних процесів. Другий Президент України, зокрема, зауважив: «Потрібно більш чітко уявляти суть перехідного періоду. Ідеться не тільки про ринкову трансформацію. Остання – це лише одне з базових завдань цього періоду. Ми його в основному розв'язали. Одночасно такими ж значущими є забезпечення нових стандартів добробуту та життєдіяльності людини, її суверенних прав та свобод, утвердження основних механізмів інноваційної моделі розвитку, глибока демократизація політичної системи та становлення громадянського суспільства... Ми ж сьогодні, якщо критично оцінити здійснювані перетворення, рухаємося не в бік утвердження соціально-ринкових засад розвитку суспільства, не в бік Європи, а у протилежному напрямі, у напрямі утвердження ціннісних принципів ринкового фундаменталізму, де все – у тому числі й у соціально-політичній та гуманітарній сферах вимірюється часткою прибутку» [112].

Розвідка Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» визначила сучасні стратегічні геоекономічні орієнтири України, сформульовані О. Власюком. О. Власюк зазначає: «Схожість економічних процесів у країнах Співдружності свідчить про їхню єдину основу. Це дає змогу говорити про теоретичну можливість спільного вирішення проблем економічного розвитку в країнах СНД на фундаменті лібералізації міждержавних економічних відносин, формування нової системи поділу праці, реструктуризації економіки в межах СНД. Проте досвід показує, а логіка економічних процесів підтверджує, що головною умовою інтеграції є не формальна, а реальна спільність інтересів. Такої спільності в межах Співдружності ще немає» [105, с. 614].

5. Ступінь впливу зовнішніх сил, а також історично обумовлених феноменів, дотичних до сфери національного менталітету, на стан та перспективи суспільної трансформації досліджують зарубіжні вчені – Р. Інглхарт, М. Нордберг, Т. Кузьо [77; 144], а в Україні – В. Дем'яненко, В. Денисенко, В. Іщук, С. Катаєв, І. Кресіна, В. Крисаченко, Л. Нагорна, Ю. Римаренко [55; 80; 84; 103; 105; 119; 135].

Підставові позиції для розуміння вищезазначеного впливу надає започаткований академіком Ю. Римаренком новий науковий напрямок – етнодержавознавство, своєрідним маніфестом якого слід вважати вихід у світ «Малої енциклопедії етнодержавознавства» (1996) [119].

«Чи не найголовніше для нас зараз – подолання усталених стереотипів, психології покори, яка насаджувалась десятиліттями... Спостерігаються і невідповідність між шумливою і калейдоскопічною поверхнею політичного життя суспільства і мовчазною аморфністю глибин цього суспільства, відсутність раціональної мотивації у розколах та чварах політичних угруповань... Саме культура, мораль – основа і гаранті демократичної держави, але ця основа сьогодні зруйнована, людина морально ослаблена, у неї немає повного усвідомлення власної ролі в становленні держави, вона не

позбавилася почуття безперспективності історичного буття свого народу», – зазначає Ю. Римаренко у своїй праці «Національний розвій України: проблеми і перспективи» [177]. Як слушно зазначив у розвідці Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» (2003 р.) філософ Ю. Кравченко, «якщо характер і стан політичної культури справляють такий істотний вплив на формування і функціонування політичної системи та її інститутів, на особливості політичного режиму, взаємовідносин між громадянами і владою, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій, а значить і на весь хід політичного розвитку, то є вкрай необхідним розглядати політичну свідомість та політичну культуру не просто як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення... позбавлення від елементів патріархальної та підданської політичної культури і становлення на цій основі громадянської, демократичної політичної культури набуває першорядного значення на шляху політичного розвитку України» [105, с. 313, 315]. У той же час, слід уважно поставитись і до такого застереження відомого вітчизняного політолога В. Денисенка: «Традиціоналізм у політичній діяльності надає їй відповідної рівноваги, стабільності і меншої можливості для виникнення авантюризму, волюнтаризму і подібних політичних явищ. Хоча тут же може критися загроза догматизації політичного життя, яке спирається на могутній пласт традиціоналізму» [166, с. 347-348].

Аналізуючи події в незалежній Україні, можна стверджувати про правильність зробленого у 1922 р. концептуального висновку галицького етнополітолога та юриста В. Старосольського: «Історично народина сучасної нації є зв'язані з народинами сучасної демократії, а сей зв'язок не є випадковим, а впливає з природи обох явищ» [196, с. 93].

Вплив міжнародної громадськості та західних країн на сучасні політичні процеси прямо чи побіжно аналізують такі західні вчені, як

Дж. Александер, Е. Бредлі, Є. Вятр [4]; Р. Кей, Дж. Кохен, М. Нордберг, М. Ньюкліос [144].

В Україні цю проблематику щодо неурядових організацій (NGOs) досліджує М. Банчук [13], щодо партійного будівництва – Є. Баранова, М. Білецький, В. Бічек, С. Здіорук, В. Кривоцюк, М. Погребинський, А. Романюк, В. Фесенко, Ю. Шведа, О. Шумельда [19; 72; 105; 180; 218]; щодо засобів масової інформації – О. Білорус [21].

Серед підходів названих вчених як концептуально значущі для даного дослідження слід відзначити результати дослідження українських вчених Національного інституту стратегічних досліджень Т. Розової і В. Баркова «Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні» [179].

Заслуговують на увагу також висновки українського політолога А. Колодій. Дослідниця звертає увагу на необхідність досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою. Така рівновага є важливим фактором стабільного демократичного розвитку. Її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуження та політичного безсилля народу. З іншого боку, громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства і тиранії.

Звідси, робить висновок дослідниця, важливим є зворотній зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави, яка «має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувати сприятливе правове поле для діяльності створюваних ними громадянських інститутів». Демократичний розвиток України, на думку А. Колодій, передбачає подолання недовіри до влади й відчуження значної частини українського народу від громадського життя й політики.

Таким чином, аналіз політологічних джерел, що стосуються проблематики, пов'язаної з трансформацією пострадянських політичних

систем, засвідчує значні здобутки як західної, так і вітчизняної політичної науки. Разом з тим, попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної для дослідження проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна вважати достатнім.

Зокрема, малодослідженими або й зовсім недослідженими залишаються такі аспекти охарактеризованого нами комплексу взаємопов'язаних проблем:

- проблемою залишається функціонування бюрократії на пострадянському просторі, продукування нею латентних явищ і процесів, здатних визначально впливати на якість політики в цілому та на втілення політичних реформ;

- потребують поглибленого аналізу політичні наслідки соціально-економічних параметрів, у т. ч. диспропорційних, що склалися впродовж останніх 25 років та усталилися в якості своєрідної візитної картки пострадянського простору;

- малодослідженою проблемою залишається діалектичне співвідношення, у процесі побудови правової держави та громадянського суспільства, історично успадкованих соціальних інститутів та ментальних настанов з тими зовнішньополітичними впливами, що їх здійснюють на пострадянському просторі сучасні демократичні країни Заходу, їхнє громадянське суспільство, медіа, міжнародні структури;

- в умовах пострадянської дійсності глибшого дослідження потребує механізм поділу влади, як по горизонталі так і по вертикалі, оскільки досі домінує формально-юридичний підхід, який фактично зводить аналіз механізмів поділу влади до текстуального аналізу Конституції та відповідних законів;

- потребує подальшого уточнення специфіка партійних систем та партійного будівництва на пострадянському просторі;

– досі відсутній політично незаангажований аналіз рис неефективності тих політичних систем, які склалися на пострадянському просторі.

1.2. Концепції трансформаційних процесів у сучасних політичних системах.

Продовжуючи огляд джерел з обраної проблематики, звернемося до робіт з питань політичного процесу та політичних трансформацій.

У роботах таких авторів як Дж. Б'юкенен, А. Пшеворський, Я. Тінберген, Г. Таллок розглядаються проблеми систематизації і структурування політичних процесів, що відбуваються у сучасних політичних системах, а також питання їх модернізації та трансформації [29; 154].

Д. Істон вважає, що політичний процес розглядається як дія безлічі різнорідних умов і подій, що відбуваються в політичній системі і впливають на цю систему. З погляду Р. Арона, під політичним процесом розуміється особлива система, що визначає правителів і спосіб реалізації влади. Це політика володіючих владою, бажаючих володіти владою, які переслідують власні цілі, політика прагнучих до зміни самого ладу, тобто все це – реалізація різних програм дій.

На думку Г. Алмонда, політичним процесом вважають вимоги суспільства до політики і перетворення цих вимог в політику. У такій процес залучені політичні партії, групи інтересів і засоби масової комунікації [7]

У роботах Р. Міхельса і С. Хантінгтона політичний процес розглядається як результат трансформації політичних інститутів. Прихильники даного підходу пов'язують логіку і темпи політичних змін з рівнем розвитку політичних інститутів. Рушійною силою політики, згідно даного підходу, є інститути (структуровані, формально організовані системи) і неструктуровані елементи у вигляді ідей, цінностей і норм. На їхню думку,

ступінь і характер формування та впорядкування політичних явищ свідчить про ступінь і характер інституціоналізації політичних процесів, про їх цілеспрямованість, урегульованість. Рівнем розвитку політичних інститутів, таким чином, є інституціоналізація політичного процесу, яка вимірюється адаптивністю політичного процесу, складністю і автономністю політичних організацій і процедур.

Дуже часто політичні процеси в сучасній науці аналізуються з використанням понять «модернізація», «трансформація», «транзит», «перехід». У загальному плані модернізація визначається як зміна відповідно вимогам сучасності за допомогою введення різних удосконалень. Однак, стосовно до політичній сфері вона, на думку ряду авторів, має дещо звужене тлумачення, а саме передбачає історичний процес переведення соціальних структур традиційного типу в переважно західноєвропейський алгоритм соціально економічного і політичного розвитку.

У свою чергу, поняття «трансформація» означає модифікацію або зміну виду, форми, структури або істотних властивостей і характеристик без досягнення кінцевої перспективи даних змін. На думку Т. Заславської, «соціальна трансформація – це поступове відносно мирне (не пов'язане з радикальною зміною правлячих еліт), але разом з тим глибоке і відносно швидке перетворення соціального типу або соціальної природи суспільства, обумовлене в першу чергу не зовнішніми факторами, а внутрішніми потребами системи» [71].

Деякі автори для аналізу політичних процесів, також використовують поняття «перехід». У більшості публікацій воно, як і трансформація, визначається як міжсистемний процес докорінних змін, як соціально-історичний процес, за якого зміст трансформаційних процесів визначають скоріше соціальні суб'єкти, так і їх здатність реагувати на внутрішні і зовнішні виклики.

Виходячи із проведеного аналізу основних наукових підходів до проблеми трансформації політичних систем та методології її порівняльного дослідження, підставне для автора поняття «трансформація» розуміється ним у широкому контексті.

Таке розуміння вимагає окремо зупинитись на розгляді типів трансформаційних процесів, відносно яких трансформація політичної системи виступає як "особливе" по відношенню до "загального". Це стосується у першу чергу поняття соціальної трансформації, що являє собою специфічний різновид соціальних процесів.

Соціальні процеси бувають спрямованими та неспрямованими. Спрямовані процеси можуть бути поступовими (лінійними) та нелінійними. Якщо вони проходять через подібну послідовність необхідних стадій, вони називаються однолінійними (односпрямованими). Якщо ж процеси проходять по кількох альтернативних траєкторіях, пропускають одні стадії, затримуються на інших або долають у своєму перебігу нетипові стадії, тоді вони називаються мультилінійними.

Протилежністю лінійних є процеси, які передбачають якісні стрибки або прориви після довгих періодів кількісного зростання, проходячи специфічні пороги. Такі процеси називаються нелінійними (наприклад, зміна суспільно-економічних формацій, за К. Марксом) [235].

У свою чергу, неспрямовані процеси бувають трьох типів: одні мають випадковий, хаотичний характер; другі наслідують моделі, за яких стадії повторюються за типом замкненого циклу; в тому разі, якщо процеси подібні, але розрізняються за рівнем складності, слід вести мову про третю модель - спіралі або відкритого циклу.

Наступний важливий критерій, за яким розрізняються типи соціальних процесів, пов'язаний з рушійними силами, що криються за ними, з причинними факторами, що приводять їх до руху. Основне питання полягає в тому, чи знаходяться вони всередині самого процесу, чи діють ззовні. У

першому випадку йдеться про «ендогенний» процес (з іманентною внутрішньою причиною), у другому – про «екзогенний» (із зовнішньою причиною). Ендогенні процеси розкривають потенційні можливості, властивості та тенденції, які містяться всередині реальності, що змінюється; екзогенні – реактивні й адаптивні – є відповіддю на виклик (стимул, тиск) ззовні. Поділ між екзогенними та ендогенними процесами визначається рівнем аналізу [235, с. 41–42].

Нарешті, можна виділити спонтанні та сплановані процеси. Перші виникають як приховані сукупності численних індивідуальних дій, викликаних різними приватними причинами і мотивами, що мають мало спільного з процесами, які стали їх наслідком. Другі ініціюються, контролюються і управляються владними структурами та найчастіше втілюються в життя через законодавчі акти.

Серед численних версій щодо причин та рушійних сил соціальних трансформацій виділяються дві основні. Прибічники першої роблять акцент на матеріальних процесах, породжених жорстким технологічним, економічним, екологічним або біологічним тиском. Представники другої вважають, що незалежну причинну роль відіграють ідеологія, релігія, етика тощо, тобто ідеальні процеси. Зараз існує тенденція уникати такого поділу і розглядати причинність як взаємодію багатьох сил та факторів – матеріальних, ідеальних або якихось інших. Причому, жоден із них уже не кваліфікується як кінцева причина соціальних трансформацій.

«Трансформація» має місце тоді, коли окрім кількісних спостерігаються і базові якісні зміни. Головні риси трансформації, що відрізняють її від інших форм соціальних змін (революції, реформ тощо), – це:

а) спрямованість на зміни не окремих сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства;

б) поступовий та відносно мирний характер протікання;

в) незворотність, протяжність та глибина аномії, що обумовлюється випереджаючим розпадом старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових;

г) принципова залежність протікання і результатів процесу від діяльності й поведінки не лише правлячої верхівки, але й масових суспільних груп;

д) слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних елементів розвитку, невизначеність його результатів [71].

Трансформація може означати і зміну структури, що супроводжується істотною модифікацією всієї сітки взаємозв'язків її елементів, і зміну функцій з важливою модифікацією в діях системи або поля. Такі зрушення торкаються основи соціальної реальності, трансформують її сутнісну якість. Трансформація – це «зміни чогось», а репродукція вказує в основному на «зміни всередині чогось» [235, с. 40].

Трансформаційні зміни становлять собою досить специфічний клас змін, що відбуваються, як правило, у кризові епохи, набувають по суті системних якостей і охоплюють усі сфери суспільства, всі його соціальні структури, діяльність усіх соціальних інститутів. Власне, саме такими і є сутнісні риси соціально-політичних трансформацій у колишньому СРСР. Існуюча соціальна система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума яких у певний момент перевищує припустимий для неї максимум напруги. В такому випадку різноманітність різноспрямованих змін та дій соціальних суб'єктів породжує масу випадкових наслідків, суттєво ускладнює траєкторію системи, а поведінка останньої стає непередбачуваною. В такій ситуації стає можливою лише статистична, імовірнісна фіксація поведінки системи [64].

У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та

планової економіки в економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців, фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Рушійними силами цього процесу, на думку російського дослідника Т. Заславської, є, з одного боку, правляча еліта та прилегла до неї вища бюрократія, з другого – соціально зрілі, дієдатні та активні представники середніх прошарків.

Інша частина суспільства впливає на його перетворення переважно через вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій. У цілому процес соціальної трансформації на пострадянському просторі є скоріше ненаціленим, таким, який поєднує риси ендогенності та екзогенності, спонтанності та спланованості [71].

Значний інтерес з точки зору мети і завдань даного дослідження становить розгляд соціальної трансформації у розрізі трансформації основних сфер життя суспільства – політичної, економічної, культурної. Поняття «соціальна трансформація» виступає як більш загальне по відношенню до поняття «політична трансформація». Соціальна система складається з елементів (сфер), найважливішими з яких є економічна, культурна, політична. Відповідно, процес соціальної трансформації включає як свої складові економічні, культурні та політичні трансформації.

Трансформація породжує таке явище, яке прийнято називати «перехідним» суспільством. З теоретичної точки зору воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно виникають альтернативи розвитку, котрі

існують потенційно, але можуть бути реалізовані при зміні умов. Можуть виникати і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система починає втрачати свою властивість відновлювати рівновагу (тобто втрачає системні якості). Тоді навіть слабкі впливи можуть призводити до неадекватних масштабних реакцій і до втрати керованості системи.

Постає питання, яким чином вищезгадані загальні тенденції, притаманні процесам соціальної трансформації та політичної трансформації, проявляють себе у конкретно-історичних умовах посткомуністичного простору останніх 25-ти років, зокрема – як вони обумовлюють загальні та специфічні риси трансформації політичних систем пострадянських країн.

1.3. Політична транзитологія та теоретичні моделі демократизації

Перші спроби наукового оформлення теорій щодо переходу від одного типу суспільства до іншого можна датувати кінцем 1960-рр. Наявність в даний час великої кількості цих моделей пояснюється не тільки методологічними розбіжностями авторів, але також і варіативністю процесу демократизації. Всі недавні переходи від недемократичних форм правління в країнах Південної Європи чи Латинської Америки, Азії, Африки і колишнього СРСР дуже різноманітні, що ускладнює їх зведення до якої-небудь єдиної схеми. Розглянемо найбільш значущі з пропонованих дослідниками моделей.

Одна з перших спроб створення моделі переходу від недемократичних режимів до демократичних, була зроблена Д. Растоу [278]. Відправною точкою моделі служить єдина попередня умова – наявність національної єдності. Поняття «національна єдність» не містить в собі нічого містичного типу плоти і крові (Blut und Boden) і щоденних обітниць вірності їм, чи особистої тотожності в психоаналітичному сенсі, або ж якоїсь великої політичної місії всіх громадян в цілому. Воно означає лише те, що значна

більшість громадян потенційної демократії не повинно мати сумнівів або робити уявних застережень стосовно того, до якої політичної спільноти вони належать. Національна єдність названа попередньою умовою демократизації в тому сенсі, що воно повинно передувати всім іншим стадіям процесу – в іншому час його утворення не має значення.

Згідно Д. Растоу, демократичний перехід включає в себе три фази: «підготовча фаза», відмінною рисою якої є не плюралізм, а поляризація політичних інтересів; «фаза прийняття рішення», на якій полягає пакт або пакти, що включають вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил; «фаза звикання», коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів.

На підготовчій фазі, відповідно до даної гіпотези, динамічний процес демократизації у власному розумінні слова – за наявності зазначеної вище попередньої умови – запускається за допомогою тривалої і безрезультатної політичної боротьби. Щоб політична боротьба набула названі риси, її основні учасники повинні представляти міцно вкорінені в суспільстві сили (як правило, соціальні класи), а спірні питання, навколо яких вона ведеться, повинні мати для сторін першочергове значення. Подібна боротьба найчастіше починається внаслідок появи нової еліти, що піднімає пригноблені і позбавлені раніше керівництва соціальні групи на узгоджені дії. У протиборчих сторін, навіть якщо їхні інтереси мають чітко виражену географічну спрямованість, має зберігатися якесь відчуття спільності або ж існувати якась регіональна рівновага сил, яка виключить можливість масового вигнання суперників і геноциду. Важливе значення на підготовчій фазі можуть мати перехресні розколи, здатні виявитися засобом зміцнення і підтримання почуття спільності.

Ухвалення демократичного рішення в певному сенсі може розглядатися як акт свідомого, відкрито вираженого консенсусу. Але, це досить туманне поняття слід використовувати з обережністю і, можливо, йому краще знайти інший менш невизначений синонім. По-перше, демократична суть рішення

може бути побічним результатом вирішення інших важливих проблем. По-друге, оскільки мова йде дійсно про компроміс, це рішення буде сприйматися кожною із задіяних сторін як окремий випадок і, звичайно, не буде уособлювати собою згоди з питань принципів. По-третє, тут, як правило, зберігаються відмінності уподобань. По-четверте, угода, вироблена лідерами, не є загальною. Вона повинна бути перенесеною на рівень професійних політиків і населення в цілому. Вирішення останнього завдання – суть останньої фази моделі, фази звикання.

Неприємне рішення, будучи прийнятим, з часом, як правило, починає представлятися все більш і більш прийнятним, оскільки доводиться погоджувати з ним своє життя. Крім того, демократія, за визначенням, є конкурентним процесом, а в ході демократичної конкуренції переваги отримують ті, хто можуть раціоналізувати свою прихильність новій системі, і ще більше - ті, хто щиро вірить в неї.

Таким чином на думку Д. Растоу, важливим моментом у здійсненні процесу демократизації є досягнення компромісу. При цьому необхідно дотримуватися наступної послідовності етапів при переході до демократії: «від національної єдності як підоснови демократизації, через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії».

Іншу модель представили Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, які виділили три основні стадії переходу до демократії: лібералізація, демократизація, ресоціалізація громадян [252]:

- Лібералізація, яка передбачає процес інституціоналізації громадянських свобод без зміни владного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто здійснюється опіка найчастіше військового апарату над демократичними інститутами);

- Демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, успішність якого залежить від виконання двох умов: демонтажу колишнього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів і процедур; в процесі демократизації відбувається

зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних змагальних виборів, які формують основу демократичної політичної системи;

– Ресоціалізація громадян, тобто засвоєння ними нових норм і цінностей, поступове вростання в нову систему відносин в ході демократичного політичного процесу, а також в результаті організації спеціального ресоціалізуючого навчання.

Американський політолог С. Лакоф виділяє наступні історичні моделі становлення демократичного ладу:

1. Шляхом революції. Класичним прикладом цієї моделі є англійська буржуазна революція XVIII століття, Велика французька революція і війна за незалежність у Сполучених штатах Північної Америки. Стосовно до реалій XX століття, до цієї моделі можна віднести лютневу революцію 1917 р. в Росії та квітневу революцію 1974 р. в Португалії. Сюди ж входять і революційні події 1989 р. у країнах Центральної та Східної Європи.

2. Еволюційним шляхом. Ця модель характерна для цілого ряду європейських країн, які упродовж тривалого періоду протягом XVII – першої половини XX ст. пройшли тривалу політичну еволюцію від абсолютної монархії або олігархічного правління до становлення демократичного ладу в його сучасному розумінні. Еволюційний шлях характерний також для низки латиноамериканських і азійських держав.

3. У результаті зовнішнього впливу, або нав'язаний ззовні. Тут мова йде про становлення демократичної політичної системи в Німеччині, Італії та Японії після II світової війни. Розгром фашистських і мілітаристських режимів у цих країнах та перебування на їх території окупаційних союзницьких військ стали умовою становлення і подальшого укріплення тут демократичного політичного режиму.

4. Демократична трансформація, яка здійснюється зверху. Цей варіант тісно змикається з еволюційним шляхом розвитку демократії. Дана модель характерна для країн, де правляча політична еліта, усвідомлюючи загрозу кризи суспільства і намагаючись запобігти йому, вступає в переговори з демократичною опозицією і приступає до здійснення (з тим чи іншим

ступенем послідовності) реформи політичної системи, що веде до кінцевого підсумку становлення демократичного режиму. Ця модель характерна, наприклад, для постфранкістської Іспанії, а також для Бразилії кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.

5. Змішана модель. Вона включає всі або багато з попередніх варіантів, оскільки в більшості країн (особливо сучасної, третьої хвилі) вищевказані моделі демократизації не виявлялися в чистому вигляді. Наприклад, якщо в Португалії початковим імпульсом до демократизації була революція 1974 р., то подальший процес, що протікав в окремі періоди в гострій політичній боротьбі, супроводжувався масовими рухами на підтримку демократизації, а згодом мирною еволюцією режиму під керівництвом правлячої еліти. Аналогічна змішана модель характерна і для колишнього СРСР і багатьох постсоціалістичних країн Східної Європи.

С. Хантінгтон характеризує три моделі переходу від авторитаризму до демократії [261]:

1) класична лінійна модель демократизації (Великобританія, Швеція) передбачає поступове обмеження монархічної влади, розширення прав громадян і парламенту; спочатку піддані отримують громадянські (особисті) права, потім права політичні і значно пізніше – соціальні; поступово обмежуються і усуваються виборчі цензи; парламент стає вищою законодавчою владою і контролює уряд;

2) циклічна модель (у багатьох країнах Латинської Америки, Азії та Африки) припускає чергування демократичних і авторитарних форм правління при формально позитивному ставленні до демократії політичної еліти; в цьому випадку обрані народом правителі або скидаються військовими, або самі узурпують владу, побоюючись втратити її, стикаючись зі зростаючою непопулярністю і сильним протистоянням опозиції; зазначена модель свідчить про недостатню зрілість внутрішніх передумов демократії і, особливо, про її слабку вкоріненість в панівну політичну культуру;

3) діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція), як і модель циклічна характеризується нестабільністю перехідних політичних режимів,

але тут перехід до демократії здійснюється під впливом вже досить дозрілих для неї внутрішніх передумов (індустріалізації, численного середнього класу, досить високого освітнього рівня громадян, раціоналізації та індивідуалізації масової свідомості і т. д.); наростання цих та інших чинників призводить до досить швидкого і раптового краху авторитарних режимів; в результаті поступово (після низки змін) встановлюється стабільна, життєздатна демократія.

У питаннях визначення спрямованості політичних процесів принципове значення має визначення змісту поняття «перехід», так як англomовний аналог його – «transition», передбачає рух від авторитаризму до демократії, початок посткомуністичної стадії розвитку. Оглядаючи наявну в західній науці літературу з цього питання, А. Мельвіль дає картину уявлень про демократичний транзит, що ототожнюється з політичним процесом в цілому – його включеністю в «глобальну демократичну хвилю», виділяючи структурні та процедурні фактори, умови і передумови становлення демократичних інститутів, рішень і дій ініціаторів демократизації.

Особливе місце в ряду досліджень займає вивчення зв'язків політичних процесів з економічними, соціальними і духовними, поєднання соціальних, економічних, духовних і власне політичних чинників у процесі політичних змін з урахуванням соціальної і політичної динаміки і функціонування сучасних політичних інститутів, видів і форм політичних змін у суспільстві.

Особливо слід звернути увагу на безперервну дискусію з проблем змісту і спрямованості сучасних перехідних політичних процесів на пострадянському просторі [38; 45].

Політичний транзит необхідно відрізнити від таких понять як модернізація (від фр. *Moderne* – сучасний, новітній), що представляється як процес відновлення, осучаснення відсталого, застарілого традиціоналістичного суспільного і державного устрою в дусі вимог сучасності; політичний розвиток (послідовна зміна якісних станів політичної системи в цілому та її окремих складових частин. Іншими словами, політичний розвиток засновано на якісних змінах, що мають певний вектор

спрямованості; масштаб політичного розвитку – це в основному масштаб еволюції.); політична трансформація (представляється як деяка основна зміна якісного порядку, яка не має векторної спрямованості. Даний процес характеризується не тільки удосконаленням, переходом системи на новий рівень, а й поверненням до старого).

У світовому транзитологічному досвіді неможливо знайти кілька однакових прикладів переходу країн від одного політичного режиму до іншого, тим більше переходу до демократичного режиму. За внутрішньою динамікою всі переходи від недемократичного стану до демократичного настільки різноманітні, що їх практично неможливо звести до єдиної універсальної моделі. Тому для сучасних теоретиків актуальними стають питання:

1) Коли процес транзиту можна вважати завершеним і що розуміти під демократією як кінцевою метою розвитку держави?

2) Чим відрізняється демократія у визнаних демократичних політичних системах від «новонароджених демократій»?

3) Якщо система володіє ліберальними рисами, чи можна позначити її як демократичну?

У самому загальному сенсі демократизація означає процес політичних і соціальних змін, спрямованих на встановлення демократичного ладу. Історія становлення і розвитку демократичних норм і практик говорить про те, що демократія – це процес, процес розвитку, розширення та оновлення ідей і принципів, інститутів і процедур. Тобто демократія є, по суті, процесом демократизації, який постійно триває. У сучасній теорії і практиці демократія і демократизація не гарантує вирішення тих чи інших проблем, і лише створює умови для досягнення поставлених цілей. Результат же залежить від умови протікання демократичного процесу, від характеристики сил, які будуть на нього впливати, від їх здатності вирішувати проблеми, від зовнішніх обставин, що впливають на внутрішню політику.

Аналізуючи демократизацію авторитарних режимів, А. Мельвіль (Рис.1.) прийшов до висновку, що в більшості випадків успішних

демократичних транзитів ініціатива йшла зверху від частини правлячої еліти, що розкололася на прихильників перетворень, або реформаторів, і противників змін, або консерваторів. Реформи починаються не з демократизації, а з попередньої лібералізації режиму. На відміну від справжньої і інституційно підкріпленої демократизації ця лібералізація майже повністю контролювалась верхами і могла бути перервана ними в будь-який момент.

Рис. 1. Демократизація авторитарних режимів

Між демократизацією і лібералізацією є принципові відмінності. Так, в авторитарних умовах лібералізація може включати поєднання політичних і соціальних змін, таких як ослаблення цензури у ЗМІ, розширення ступеня свободи незалежних робочих організацій, відновлення низки індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних ув'язнених, повернення політемігрантів, толерантність щодо політичної опозиції. Демократизація є більш широким і специфічно політичним поняттям, оскільки передбачає відкрити конкуренцію за право контролю над урядом, а це, у свою чергу, передбачає вільні вибори, що визначають склад кабінету. Лібералізація по перевазі модифікує взаємозв'язок держави і громадянського суспільства, а демократизація в основному змінює взаємовідносини між державою і політичним суспільством як таким.

У більшості випадків успішних демократичних переходів рішення політичного протиріччя полягало в оформленні особливого роду пакту між сторонами, які змагаються, що встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації і певні гарантії для переможених. За цим слідували перші вільні вибори, які приводили до влади переважно не центристську групу політиків, що розпочинали реформи, а лідерів і представників радикальної опозиції. Перемога останніх, як правило, не була тривалою. Як тільки нова демократично обрана влада була змушена здійснювати болючі економічні реформи, негативна масова суспільна реакція на них приводила до влади в ході наступних демократичних виборів, що одержали назву «виборів розчарування», вже не радикалів, а в основному вихідців зі старих правлячих сил, які врівноважували нову політичну систему. Інституціоналізація демократичних процедур, і, насамперед зміни політичної влади, закладала необхідні основи для можливої в подальшому консолідації демократії, яка не є обов'язковим результатом початих процесів демократичних перетворень. Нова демократична політична реальність закріплювалась щоразу в

особливому, індивідуальному, але неминучому сплаві з попередніми, недемократичними традиціями.

Перехід до демократії (демократичний транзит) розуміється як тимчасовий процес. Він являє собою нечіткий період часу, що протікає між падінням режиму і моментом, коли важелі влади виявляються під повним контролем змінюючого його демократичного режиму. Він зазвичай завершується, коли дана демократія наділяє себе законними інституціями та конституцією, коли демократичні керівники забезпечили своє верховенство, визнане армією і номенклатурою, тим самим, роблячи можливим мирні переходи влади. Така оцінка задовільного завершення цього процесу, на думку французького політолога Г. Ерме, є по суті його визначенням [239, с. 12].

Перехід до демократії розглядається як проміжна за своїми характеристиками ситуація. Найважливішою рисою транзиту є різноманіття форм, в яких він протікає. Г. Ерме виділяє три основні форми переходу до демократії.

«Договірний» перехід може стати засобом стримування радикальних політиків різних полюсів політичного спектру. Такий варіант забезпечує необхідні гарантії тим, хто є противником реформ, а також дає можливість обмежити вимоги тих політичних сил, які є ініціаторами перетворень.

Іншою формою переходу є «демократія зверху», що означає прагнення колишнього авторитарного режиму встановити новий режим – демократичний. Імовірність успіху даного виду переходу визначається послідовністю дій політичного керівництва і підтримкою народними масами ініціатив демократично налаштованої політичної еліти.

Ще однією формою може стати «спільно керована демократія», що є різновидом переходу, здійснюваного на основі угоди. На деякий час це дозволяє помірним з конкуруючих партій мати вплив в уряді з метою запобігання негативним наслідкам краху державної влади [239, с. 16].

Трохи іншу точку зору висловлює Г. Вайнштейн, який у своєму аналізі ґрунтується на реальному характері процесів третьої хвилі демократизації,

що свідчить не тільки про просторове розширення ареалу ліберальної демократії класичного типу, а ще й про типологічну диверсифікацію народжених суспільно-політичних систем. Він трактує демократичний транзит «як процес виходу того чи іншого суспільства з авторитарного стану, критерієм завершеності якого аж ніяк не є набуття поставторитарним суспільством якоїсь однієї спочатку заданої, еталонної форми» [30].

У свою чергу, А. Мельвіль пропонує замість однозначного за своїм кінцевим результатом терміну «перехід до демократії» користуватися іншим, більш нейтральним в оціночному відношенні поняттям «демократичного переходу», який відображає багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій і не гарантує переходу до демократії. Він, спираючись на дослідження інших вчених (О. Доннелла, Х. Лінца, А. Степана та ін.), виділяє дві принципові фази демократичного транзиту: фазу транзиту як такого, що включає лібералізацію, демократизацію режиму, і фазу консолідації демократії.

Консолідація демократії близька за своєю концепцією до концепції стабільності або інституціалізації, але не подібна їй. Про стабільність демократії можна судити через якийсь час, більш того, стабільність може виникнути при домінуванні будь-якої політичної партії чи конкретного політичного лідера з харизматичними рисами, що може призвести до відтиснення деяких соціальних груп від впливу на владу. Інституціалізація також не означає консолідації демократії, тому сформовані політичні інститути можуть бути лише ширмою для нового режиму, далекого від демократії за методами здійснення влади, де рішення приймаються кулуарно, а суспільство відчужене від влади.

До тих пір, поки люди вимагають визначеності щодо майбутнього від своїх керівників і сліпо вірять їхнім обіцянкам, вони схильні підтримувати авторитарне здійснення влади. І навпаки, коли керівники розуміють, що ситуація завжди змінюється, і утримуються від обіцяних чудес, і коли величезна більшість населення задоволена такою відкритою політикою, тоді

суспільство дозріло для демократії. А. Пшеворський даний стан характеризує як прийняття невизначеності в політичних діях.

За всієї невизначеності результатів демократія покликана гарантувати визначеність або передбачуваність демократичних процедур. У цьому полягає головний зміст тієї специфічної риси сучасної розвиненої демократії, яку дослідники і визначають як консолідованість.

Г. О'Доннелл консолідацію демократії характеризує як «ефективне функціонування демократичного режиму», що передбачає зміцнення демократії як суспільно-політичної системи, припускаючи залучення переважної частини суспільства до цінностей демократії, усвідомлення демократії як найбільш досконалої форми політичного устрою в порівнянні з усіма іншими його формами [212].

Х. Лінц і А. Степан присвятили цілий цикл робіт, пов'язаний з дослідженням і розробкою взаємопов'язаних концепцій «консолідації демократії» та «завершеного демократичного переходу». З точки зору авторів, ступінь просування і характер змін у країні, що переходить до демократії, можуть бути оцінені за допомогою наступних характеристик – демократичний перехід завершився в тому випадку, коли досягнуто певне порозуміння з приводу політичних процедур зміни уряду; коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу [270]. У той же час в «третьому світі» процес консолідації часто буває перерваний і не завершений до кінця, створюючи симбіотичні утворення, звані іноді «демократичний авторитаризм» або «авторитарна демократія». Багато в чому це пов'язано з соціокультурним середовищем, в рамках якого здійснюється політичний перехід, з «реакцією відторгнення» демократичних цінностей і норм домінуючої політичної культури. Як вважає Л. Даймонд, «консолідація є процес настільки глибокої і широкої легітимізації демократії у громадян, що крах демократії стає малоймовірним» [51].

Х. Лінц і А. Степан виділяють наступні сфери, в яких консолідована демократія отримує підтримку і втілення:

- 1) громадянське суспільство (взаємодія держави з незалежними громадськими групами та об'єднаннями);
- 2) політичне суспільство (демократичні процедури та інститути);
- 3) правова держава;
- 4) ефективний державний апарат (бюрократія, яку може використовувати в своїх цілях нова демократична влада);
- 5) економічне суспільство (тобто система соціальних інститутів і норм, які виступають посередниками між державою і ринком).

На їхню думку, демократія стає затвердженою на поведінковому рівні, коли жодна значна політична група не намагається повалити демократичний режим або територіально виділитися з даної держави. На соціально-психологічному рівні утвердження демократії відбувається, коли перед обличчям гострої політичної та економічної кризи населення в переважній більшості своєї зберігає переконання, що будь-які політичні зміни мають відбуватися в параметрах демократичних формул. І на інституціональному рівні демократію можна розглядати як утверджену, коли всі актори політики виходять з того, що політичний конфлікт має бути вирішений відповідно до встановлених норм і що порушення цих норм буде неефективне і занадто вартісне. Тобто утвердження демократії означає, що вона перетворюється на рутинну і глибоко інтерналізовану форму соціального, інституційного та психологічного існування.

Спробуємо перерахувати основні зміни у наукових підходах, що сталися на сучасному етапі.

По-перше, політичний розвиток останніх років виявив утопічність уявлень Ф. Фукуями про «кінець історії» і нездійсненність, принаймні, в найближчому майбутньому, проектів «космополітичної демократії» Д. Хелда, в основі яких лежить думка про наступне за ліквідацією світової системи соціалізму глобальне поширення ліберальної демократії, що призведе до згладжування ідеологічних і цивілізаційних антагонізмів. Світ дедалі більше ускладнюється і диверсифікується, а місце комуністичної альтернативи займають нові, не менш небезпечні суперники демократії.

По-друге, проголошувана багатьма теоретиками загальна криза картини світу, сформованої Проектом Просвітництва, поставила під сумнів релевантність транзитологічного знання, його корисність і евристичність. Оскільки англо-американська політична філософія значною мірою продовжує надихатися ідеями Просвітництва і, насамперед, надією на те, що люди втратять свої традиційні прихильності і свою самобутність і «зіллються» в єдину цивілізацію, засновану на загальнолюдських цінностях і раціональній моралі, вона не може інколи підступитися до розуміння політичних дилем нашого часу, коли в політиці взяли гору відроджений партикуляризм, войовничий конфесіоналізм і знову ожилі етнічні мотиви. Все це говорить про те, що теорія транзиту, як оновлена версія теорії модернізації, не в змозі пояснити нераціональний світ.

По-третє, песимістичні прогнози Л. Даймонда про якість існуючих і новостворених демократій, висловлені ним в 1997 р, схоже, виправдовуються. За майже двадцять років процес формалізації, сутнісного вихолощення демократій не тільки не зупинився, але набув нових форм. Мапа політичних режимів світу щорічно поповнюється новими партіями електоральних демократій - систем, демократична сутність яких обмежується лише виборчим механізмом і декоративним плюралізмом.

По-четверте, під серйозний сумнів була поставлена жорстка стадіальність перехідних процесів. Виявилося, що майже всі пострадянські системи не пройшли класичних етапів транзиту, а рушили по альтернативних маршрутах. В основному, замість консолідованих демократій у них встановилися різного роду авторитарні чи гібридні режими. Найбільш очевидний він у тих країнах, де відсутні необхідні структурні умови і передумови демократії. Крім контекстуальних факторів, велику роль у посттранзитному «термідорі» зіграли стратегії і конфігурації політичних еліт.

По-п'яте, стався крах концепції «транзитів, що тривають», яка передбачає, що в результаті тривалих протиріч між авторитарною елітою і

опозицією, «війни на виснаження», у країни більше шансів прийти до стабільного демократичному режиму [245; 254]. За допомогою цієї теоретичної конструкції намагалися пояснити, чому деякі країни, замість поступального руху до демократії за запропонованим теорією маршрутом, демонстрували регресивні тенденції, або закріплювали недемократичний статус-кво. Тим не менше, ці країни описувалися в категоріях перехідних систем. Насправді, це «перехідні країни, де немає переходу». У них сформувалися гібридні політичні режими, які не можна розглядати як незавершені демократії. Це повноцінні, стабільні напівавторитарні режими, що мають тенденцію до зміцнення, де обмежено демократичну передачу влади від однієї політичної сили до іншої, відбувається постійне ігнорування формальних правил, які найчастіше служать ширмою, що приховує реальні недемократичні практики; обмежена діяльність громадянського суспільства, в економіці панує державний або олігархічний капіталізм і т. д.

По-шосте, це викликало повернення відкинутої на певному етапі теорії структурних передумов демократії. Стало очевидним, що «верхівкова демократизація», або «нав'язаний транзит» (угода на рівні еліт), не підкріплена відповідними контекстуальними умовами, найчастіше приречена на провал. Дуже часто колишні автократичні лідери зуміли в умовах формальної демократії знову набути додемократичну за змістом владу. Причому для цієї мети використовувалися формальні інститути демократії, які наповнювалися абсолютно протилежним змістом [213, с. 316].

У цьому зв'язку була переглянута кореляція між економічним розвитком і демократією. Важливість економічного зростання як потужного чинника демократичного розвитку тепер аналізувалася, в основному, в плані консолідації демократії. Що ж стосується процесу транзиту, то зв'язок між економічним розвитком і тим, що зазвичай називається ліберальною демократією, насправді досить слабкий і може стати ще слабкішим. Більше того, економічне зростання, замість того, щоб стати рушійною силою

демократичних змін в тиранічних державах, іноді може бути використане для зміцнення автократії зважаючи на зростаючу витонченості авторитарних лідерів і політичної апатії ситого суспільства. Значний інтерес в цьому зв'язку почала викликати концепція «авторитаризму розвитку».

Все перераховане зумовило зростання дослідницького інтересу до проблем консолідації демократії як вирішальної, критично важливій стадії переходу до демократії, успішна реалізація якої і дозволяє констатувати досягнення ефективної і стабільної демократії і капіталістичної економічної системи. Фактично, теорія консолідації демократії – «консолідологія» («consolidation studies»), при можливій сумнівності самого терміну, виділилася в окремий напрям досліджень політичних трансформацій.

Окремо слід зупинитися на виділених Ф. Шміттером зовнішніх чинниках демократизації, якими, на його думку, є:

1. Контроль. Під контролем розуміється встановлення демократії однією країною в іншій країні за допомогою зовнішньої політики, відкрито застосовує санкції: позитивні чи негативні;

2. Контагіозний вплив (дифузія). Дифузія являє собою вплив однієї держави на інші за допомогою виключення примусу «нейтральних», іноді міжнародних канонів;

3. Зв'язування умовами («приручення»). Зв'язування умовами («приручення») – категорія, що означає «свідоме використання примусу шляхом встановлення особливих умов поширення умов вигоди з боку міжнародних інститутів (найяскравішим прикладом такої практики є Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ЄС, НАТО і т. п.);

4. Вплив, заснований на згоді.

Сусідство демократичних країн з країнами недемократичними, на думку М. Дюверже, створює загрозу демократичним системам. Він писав, що «ослаблення напруженості в суспільстві достатку буде супроводжуватися, ймовірно, посиленням міжнародної напруженості між суспільством достатку і слаборозвиненими країнами. Боротьба заможних та бідних, привілейованих

і пригноблених перейде з плану національного в область міжнародних відносин. У багатьох країнах через кілька років не будуть існувати більше пролетарі, але поруч з цими країнами ще довго будуть існувати пролетарські нації, що може викликати напруженість і кризи, мало сприятливі для демократії».

Порівнюючи демократичні транзити південноєвропейських і латиноамериканських країн з центрально- та східноєвропейськими, німецький політолог Клаус Оффе звертає увагу на такі аспекти як територіальна цілісність і устрій країни. Якщо в перших вони збереглися без змін, то в других спостерігався зовсім інший процес: у країнах Центральної та Східної Європи на перший план вийшли територіальні проблеми, міграційні процеси, національні конфлікти і вимог сецесії. Більше того, тут після краху соціалізму на порядок денний постала реформа економічного устрою, пов'язана з необхідністю створення класу підприємців і власників, причому створена шляхом прийняття політичних рішень. Як пише К. Оффе, «це завдання, яке не стояло в жодному з порожніх переходів до демократії (і яка в описі цієї революції як виключно «наздоганяючої модернізації» явно недооцінюється)» [148]. Розвиток в західноєвропейських класичних випадках мав кілька етапів, розтягнутих на кілька століть: від національної держави через капіталізм до демократії. У Східній Європі цей розвиток повинен відбуватися синхронно.

Характеризуючи нові тенденції в демократичному транзиті, в середині 1990-х років Семюел Хантінгтон став стверджувати, що з третьою хвилею демократизації виникла проблема «не перевороту, а ерозії: періодичного або поступового ослаблення демократії тими, хто обраний для того, щоб керувати нею».

У 1999 р. Леррі Даймонд констатував, що третя хвиля демократизації наблизилась до якоїсь межі і головним завданням в найближчі роки буде консолідація і поглиблення нових, що переживають труднощі демократій, запобігання третій відкатній хвилі демократичних крахів. При цьому, якщо в

найближчі 10-20 років значна частина демократичних держав третьої хвилі зможе спромогтися до поглиблення та консолідації демократії, кількість консолідованих демократичних держав істотно зросте і світ буде перетворений.

Р. Дарендорфом було введено поняття «м'якого авторитаризму». Основна особливість даного типу політичного устрою характеризується неприйняттям опозиції і опозиційних кандидатів на виборах.

За оцінкою американського соціолога Д. Белла, саме така система діє сьогодні в Сінгапурі. Для цієї країни характерно чіткий поділ між публічною політикою, яку визначає правляча верхівка, і приватною сферою, де громадяни можуть вільно займатися своїми справами, в т.ч. підприємництвом. Між владою і суспільством укладений негласний договір про взаємне невтручання: повна свобода приватної діяльності і в той же час авторитарне формування і здійснення внутрішньої і зовнішньої політики. Д. Белл відзначає, що модель ліберальної демократії навряд чи підходить для країн з нерозвиненим громадянським суспільством і слабкими традиціями громадської самодіяльності. Подібним країнам більш адекватна система «м'якого авторитаризму». До неї можна ставитися по-різному, але вона відповідає сформованим там реаліям і тому вкорінена в національному ґрунті. Про це свідчить, зокрема, стабільність даної моделі.

Таким чином, ми встановили, що транзитологічні дослідження припускали аналіз політичних змін перехідного характеру, пов'язаних зі становленням нового якісного стану політичної системи. Однак на практиці термін «транзитологія» набув більш вузького значення, оскільки предметом досліджень цього напрямку став процес переходу від автократичних форм правління до демократичних, а предметом транзитології як відносно самостійної дисципліни в рамках політичної науки стали проблеми демократизації.

Спільним для всіх досліджень транзитивних політичних процесів є те, що визнаючи роль всіх компонентів політичного процесу, найбільш

значущою вважається діяльність держави, основним змістом якої виступає реформування форми правління в державі.

Становлення республіканської форми правління як способу організації та реалізації влади в умовах транзиту можливо тільки на основі реалізації основних принципів демократичного політичного режиму, таких як поділ влади і виборність основних інститутів державної влади. Це обумовлено тим, що використовувана органами державної влади система стримувань і противаг переслідує своєю метою запобігання зловживань владою, створення умов для прояву автономії особистості. Першочергова увага приділяється створенню інституційних, правових та інших гарантій для індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому придушенню особистості владою.

В умовах демократичного політичного транзиту саме держава в транзитивних умовах визначає шляхи, форми, засоби і темпи переходу суспільства від авторитаризму до різних форм демократії. Перехід до республіканських форм правління спирається, насамперед, на принцип поділу влади і виборність основних інститутів державної влади. Основним напрямком політичного процесу є діяльність органів державної влади щодо реформування форми державного правління на основі принципів демократичного політичного режиму.

Поділяючи думку про значний демократичний потенціал, продемонстрований українським суспільством у подіях 2013-14 років, слід одночасно з усією серйозністю віднестися і до таких міркувань американського політолога Чарльза Ендрейна про потенційні наслідки системних суспільних трансформацій: «Наприклад, який тип (системи) сформується у випадку краху бюрократичного авторитарного режиму – узгоджувальний або мобілізаційний? Відповідь на дане запитання залежить від структурних, культурних та поведінкових умов функціонування скинутого уряду та опозиції. Якщо лідери харизматичної опозиції повалять сильну бюрократичну державу, яка раніше правила суспільством із слабо розвиненим соціальним плюралізмом, виникне мобілізаційна система.

Зокрема, коли опоненти (уряду) прагнуть до докорінних соціально-політичних перетворень і їм вдається зорганізувати маси, створити потужну партію та армію, вірогідність переходу до мобілізаційної системи є особливо великою» [238, с. 153].

Звідси постає, що головним запобіжником проти можливих негативних тенденцій в Україні є подальший розвиток громадянського суспільства, неухильне дотримання прав і свобод людини.

Висновки до розділу I.

Кожна з пострадянських політичних систем є самоцінним об'єктом наукового аналізу. Поряд із цим, їм притаманні певні спільні риси та траєкторії розвитку, що на певному рівні абстракції дозволяє брати усю їх сукупність як складний, суперечливий, неоднорідний, але при цьому – єдиний і окреслений об'єкт дослідження.

Аналіз наукового доробку відносно трансформації пострадянських політичних систем свідчить про недостатність теоретичного знання щодо таких аспектів пострадянської дійсності, як функціонування бюрократії; співвідношення успадкованих соціальних інститутів та ментальних настанов з тими зовнішньополітичними впливами, що їх здійснюють на пострадянському просторі сучасні демократичні країни Заходу; специфіка партійних систем та партійного будівництва; механізм поділу влади, зокрема практика функціонування напівпрезидентських республік та витікаючі з цього риси неефективності політичних систем на пострадянському просторі.

Уточнюючи застосування понять «модернізація», «трансформація», «перехід» щодо політичних процесів на пострадянському просторі, зазначимо, що у загальному плані модернізація визначається як зміна відповідно вимогам сучасності за допомогою введення різних удосконалень; трансформація означає модифікацію або зміну виду, форми, структури або

істотних властивостей і характеристик без досягнення кінцевої перспективи даних змін.

Трансформація породжує таке явище, як «перехідне» суспільство. З теоретичної точки зору воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно існує варіативність розвитку. Він може мати висхідний, низхідний або хаотичний характер; повторювати стадії за типом замкненого циклу; розвиватися по моделі спіралі або відкритого циклу.

Зокрема, як можна встановити, шляхом до подолання стихійності та некерованості розвитку на пострадянському просторі стало використання окремих елементів авторитаризму в політичній системі суспільства. Тенденція до посилення виконавчих владних структур не є випадковістю чи пережитком тоталітарного минулого. Є всі підстави твердити, що саме в ній відображені об'єктивні потреби певного етапу трансформаційного процесу в умовах всеосяжної економічної та соціальної кризи.

Поряд із цим, на наступному етапі виникає об'єктивна необхідність розпочати процес остаточного демонтажу авторитарного «каркасу» політичної системи, у першу чергу через налагодження дієвої системи стримувань та противаг. Крім того, увага повинна спрямовуватись на укорінення демократичного ладу, що передбачає також розвиток інститутів громадянського суспільства, перетворення номенклатурного прошарку на клас професійних державних службовців та менеджерів, подолання регресивних аспектів суспільного менталітету тощо.

Зазначимо, що названі риси та аспекти політичних трансформацій на пострадянському просторі поки що не знайшли належної концептуалізації в рамках існуючих наукових підходів. Навпаки, домінуючі теоретичні підходи до пострадянських трансформацій стикнулися із складнощами у поясненні політичної реальності.

Так, замість поширення ліберальної демократії, що мусило призвести до згладжування ідеологічних і цивілізаційних антагонізмів, пострадянська політична дійсність демонструє зростання варіативності, місце комуністичного тоталітаризму заступають нові, ймовірно – більш життєздатні альтернативи демократії. Відроджується корпоративізм, партикуляризм, патронажно-клієнтельні відносини, оживають етнічні мотиви. Якість існуючих і новостворених демократій дедалі знижується, процес формалізації, сутнісного вихолощення демократій не тільки не зупинився, але набув нових форм. Майже всі пострадянські системи не пройшли послідовності теоретичних етапів транзиту, а рушили альтернативними маршрутами. В основному, замість консолідованих демократій у них встановилися різного роду авторитарні чи гібридні режими. Найбільш очевидний він у тих країнах, де відсутні необхідні структурні умови і передумови демократії. Стало очевидним, що «верхівкова демократизація», або «нав'язаний транзит» (угода на рівні еліт), не підкріплена відповідними контекстуальними умовами, найчастіше приречена на провал. Дуже часто колишні автократичні лідери зуміли в умовах формальної демократії знову набутти додемократичну за змістом владу. Причому для цієї мети використовувалися формальні інститути демократії, які наповнювалися абсолютно протилежним змістом.

З іншого боку, зазначені проблеми, з нашої точки зору, не означають краху транзитології як дослідницького напрямку, а сигналізують про необхідність пошуку нових гіпотез і пояснювальних моделей. Серед певних орієнтирів у цьому напрямку ми схильні виділити такі:

- приділяти більше уваги не тільки вивченню власне демократичних трансформацій, але й ретельному аналізу недемократичних альтернатив;
- концептуалізувати найбільш типові сценарії «зриву транзиту», структурні і процедурні фактори, що впливають на нього;

– перспективний напрямок представляє дослідження консолідації демократії як однієї з можливих траєкторій політичних змін, проходження якої імовірно визначається різними контекстуальними (структурними) і процедурними умовами.

Як показує проведений аналіз, забезпечення подальшого розвитку політичного процесу в Україні за демократичним сценарієм однозначно вимагає належного теоретичного забезпечення, що зайвий раз переконує не лише в науковій актуальності, а і у своєчасності пропонованого автором дослідження.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

2.1. Методологічні проблеми порівняльного аналізу та способи їх вирішення.

Оскільки пострадянські політичні системи, як видно з попереднього розділу, стали відносно новим предметом дослідження, постало питання добору адекватного методологічного інструментарію для їх дослідження.

Методологія в політичній науці означає певний спосіб бачення й організації дослідження. Вона включає правила та критерії інтерпретації фактів, а також дослідницькі плани, прийоми збору даних тощо. На думку Р. Чілкога, і політичні науки в цілому, і порівняльна політологія зокрема передбачають наявність теорії і методу. До теорії відносяться «сукупності систематично пов'язаних між собою узагальнень, а метод являє собою процедуру чи процес, які включають способи і засоби, що застосовуються при дослідженні для викладення, перевірки і оцінки теорії». Методологія складається «з методів, процедур, робочих концепцій, правил і т.\п., які застосовуються для перевірки теорії, спрямування досліджень і пошуку вирішення проблем реального світу».

Вагоме місце в цьому інструментарії щодо пострадянського простору одразу зайняв порівняльний аналіз. Саме цей дослідницький метод виявився найбільш придатним, оскільки дозволяв поєднати широкий збір емпіричної інформації, її оцінку та відносно швидке формулювання певних узагальнень.

У загальному плані розробки проблем методології в контексті порівняльних досліджень варто відзначити роботи таких авторів, як О. Валевський, В. Костюк, В. Кубко, С. Курдюмов, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Пилипенко, Ю. Салюк, М. Шульга [31; 217].

З огляду на викладені раніше у цій роботі міркування, автор вбачає продуктивним звернення до порівняльного аналізу. Політичні мислителі минулого (Аристотель, Платон, Полібій, Цицерон, Фома Аквінський, Макіавеллі, Монтеस्क'є, Токвіль, Конт, Спенсер, Гегель, Маркс, Мілль та ін.) регулярно або епізодично вдавалися до порівняння. На розвиток і вдосконалення методології компаративного аналізу політичних феноменів визначально вплинули доробки таких західних учених, як Г. Алмонд, В. Бартон, Р. Далтон, М. Доган, А. Лейпхарт, Дж. Пауелл, Д. Пелассі, Дж. Сарторі.

На розвиток і вдосконалення методології порівняльного аналізу політичних систем в умовах їх трансформації визначально вплинули доробки таких західних учених, як Г. Алмонд, В. Бартон, Дж. Бунчак, Р. Далтон, М. Доган, Ч. Ендрейн, Ж. Зіллер [8; 17; 62; 238; 74]; Дж. Мангейм, Д. Мартін, Дж. Пауелл, Д. Пелассі, Р. Річ, Дж. Сарторі, К. Стром, П. Штомпка [120; 235]. Безпосередньо проблеми порівняльної політології розглядають: К. Гаджиєв, Г. Голосов, Б. Докторов, В. Кремень, Ф. Рудич, Л. Сморгунов [46; 63; 101; 184; 193; 194].

У працях названих авторів в різноманітних версіях поєднуються інституційний та процесуальний аналіз. Інституційний аналіз звертається до розгляду статичних структур та інститутів влади. Процесуальний аналіз орієнтує на вивчення складної динаміки політичних процесів, діяльності, орієнтацій, відносин. Перший підхід, як правило, застосовується щодо стабільних соціально-політичних систем. Другий – при дослідженні неоднозначних ситуацій, перехідних або латентних політичних явищ.

Показовим прикладом системної реалізації інституційного підходу може слугувати дослідження французького вченого Ж. Зіллера «Політико-адміністративні системи країн ЄС» (1993). Ж. Зіллер показує, що інституційний аналіз не повинен зводитись до простого порівняння політичних структур. Зокрема, він зазначає: «видається неможливим

зрозуміти адміністративну систему без достатнього знання системи політичної влади, складовою якої вона є»; предметом вивчення та порівняння «мають бути не структури самі по собі, хоч би якими вони були, політичними чи адміністративними, але системи й апарати, а також дійові особи, які приймають публічні рішення»; «повне порівняльне дослідження має базуватися на достатньому знанні загальнодержавних і місцевих інституцій влади» [74, с. 8–9, 35].

Класичні праці західних політологів Г. Алмонда, Дж. Пауелла, К. Строма і Р. Далтона зосереджуються на таких проблемах, як політична культура і політична соціалізація, артикуляція інтересів, агрегування інтересів у контексті діяльності політичних партій, урядові структури й вироблення політичного курсу, державна політика.

Згадані дослідники зазначають, що, звертаючись до дослідження політики, «ми розуміємо форми діяльності, пов'язані з контролем за прийняттям публічних рішень, стосовно даного народу і на даній території, де цей контроль може бути підкріплений владними і примусовими засобами». Політика, зазначають вчені, сама по собі є специфічним явищем, що «відсилає нас до процесів і конфліктів», а також до всебічного розуміння засобів їхнього втілення [8, с. 19].

І, нарешті, прикладом органічного поєднання інституційного та процесуального аналізу в компаративних політологічних дослідженнях є праця Дж. Сарторі «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» (1994). Порівнюючи політичні структури різних країн, вчений звертає увагу на необхідність урахування швидкої зміни подій, тобто динаміки політичних процесів, зазначаючи, що після 50 років політичного заморожування ми вступаємо у своєрідний цикл або навіть епоху динамічних змін. Так, досліджуючи конституції різних країн світу, Дж. Сарторі звертає увагу на небезпеку «конституційної графоманії, тобто намагання втиснути суспільно-політичну реальність у прокрустове ложе

конституційних норм: «чим більше ми приймаємо конституцій, які все регулюють і все обіцяють, тим більше ми сприяємо їхньому порушенню і державній катастрофі». Звідси вчений робить висновок: «Останні десятиліття нам кажуть, що конституції не мають значення, що вільні суспільства є скоріше наслідком суспільного плюралізму, а не конституційного винаход» [185, с. 189].

Застереження відомого вченого особливо слід пам'ятати, досліджуючи пострадянські країни, в яких спостерігається далеко не завжди виправдана ідеалізація конституційних змін та законотворчості у відриві від практичного втілення правових норм та політичної відповідальності представників владної еліти.

Особливість порівняльного підходу виявляється у співставленні двох (чи більше) політичних об'єктів (або їх частин), котрі мають риси подібності. Потім, відповідно, робиться висновок про спільне або ж відмінне між досліджуваними явищами.

З метою більшої ефективності інструментарій компаративного аналізу застосовують переважно по відношенню до однорідних феноменів. Такими феноменами можуть бути не тільки об'єкти в межах однорідних інституціоналізованих політичних систем, але й певні політичні структури з подібними родовими явищами і процесами, локалізовані в різних політичних системах.

Дослідник-компаративіст не повинен зосереджувати свою увагу виключно на описові відібраних об'єктів, реєстрації подій чи їхньої хронології, оскільки в такому випадкові отриманий результат матиме характер часткових відомостей. Правильне використання порівняльного методу мусить включати в себе широку перспективу співвіднесення досліджуваних явищ.

Компаративістська методологія ґрунтується на визначених принципах відбору предметів для порівняння. Найбільш поширеними є

інституціональний та функціональний підходи. Інституціональний підхід полягає у виборі аналогічних інститутів, як матеріалу для співставлення, а його ціль – з'ясування їх нормативного стану та тих відмінностей і подібностей, що впливають з нього. Функціональний же підхід зводиться скоріше до політичної дійсності, до практичної діяльності. Тут, як правило, мова йде про пошук двох чи більше об'єктів із суттєвими зовнішніми розбіжностями, але при цьому обслуговуючих ті ж самі інтереси й потреби.

Результати, отримані за допомогою порівняльних методів, дозволяють, з однієї сторони, викристалізувати закони, котрі управляють політичними процесами і явищами, а, з іншої – ті фактори, що впливають на формування політичної культури громадян.

Досліджуючи методологічні аспекти вітчизняної модернізації, український політолог В. Горбатенко пропонує розглядати її крізь призму цивілізаційного підходу, вважаючи модернізацію рушійною силою новітньої історії нашої країни. Він констатує, що: «Набутий у 90-і роки досвід функціонування України як суверенної незалежної держави переконливо свідчить про неможливість спрямування суспільних відносин у річище реформаторських зусиль без належного наукового обґрунтування, прогностичних передбачень, розвитку новітніх методології та теорії суспільних відносин». Виходячи із особливостей вітчизняного контексту модернізації дослідник зазначає: «Нова якість українського суспільства вимагає відповідного конкретно-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки і практики та створення якісно досконалішої теоретико-методологічної основи. Складовими цієї основи мають стати об'єктивність та історизм; ціннісний, системно-структурний і фундаментальний підходи; органічна єдність теорії і практики; поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, історичного та логічного підходів» [48].

Цілковито заслуговує на увагу ідея цього дослідника, котрий вважає, що з метою визначення пріоритетів та основних параметрів модернізаційного

процесу певного суспільства необхідно вийти за рамки політичної сфери, розглянувши вказане явище у ширшій перспективі. У цьому зв'язку для аналізу, власне, політичної модернізації принципового значення набуває аналіз відповідних процесів і тенденцій крізь призму таких наук як правознавство, макроекономіка, соціологія тощо. Таке поєднання суспільних наук при дослідженні феномена модернізації, як слушно зазначає у згаданій вище праці В. Горбатенко, надає проблемі синергетичного звучання і потребує, поряд з політологічним аналізом, застосування синтетично-плюралістичного підходу.

Як зазначено в літературі, «політична наука бере свій початок з того моменту, коли спостерігач помічає, що іншим народом керують не так, як нами» [258].

Можна стверджувати, що використання порівняльного аналізу дозволяє вирішити певні наукові проблеми.

1. Систематизація та узагальнення масиву інформації по різних країнах, та відповідне розширення і прирощення наукового знання. Зокрема, довгий час у політичній науці фігурував неповний перелік напівпрезидентських систем: М. Дюверже в роботі 1980 р. відносить до цієї форми правління Веймарську республіку і шість країн Західної Європи – Австрію, Ірландію, Ісландію, Португалію, Фінляндію і Францію [253]. Проте порівняльний аналіз на більшому масиві емпіричної інформації довів, що напівпрезидентською формою правління охоплено 42 держави сучасного світу.

2. Кожній країні притаманні свої особливості, які неможливо досягнути поза ширшим контекстом [15]. Наприклад, якщо ми досліджуємо взаємозв'язок між президентською формою правління і стабільністю демократії і спробуємо відповісти на нього лише на матеріалі США, то прийдемо до висновку про те, що американська форма правління забезпечує таку стабільність.

Однак США не можуть бути типовим прикладом для даного випадку. Президентська система цієї країни і контекст її функціонування унікальні і не дають підстав для таких узагальнень. Навпаки, значне число компаративістів

доводить, що саме президентська система є джерелом нестійкості, конфліктності і краху молоді демократії [268].

Інший приклад пов'язаний з останньою концептуальною новацією західної порівняльної політології в галузі вивчення політичних систем – поняттям «президенціалізація», характерним у т.ч. і для пострадянського простору. Воно позначає процес, за допомогою якого вони стають більш президентськими у своїй реальній практиці без зміни, як правило, їх формальної структури, тобто форми правління.

Порівняльне дослідження 46 країн у різні часові періоди здійснили М. С. Шугарт і Дж. Кері на початку 1990-х років. Їх книга «Президенти та асамблеї: конституційний дизайн і електоральна динаміка» є однією з широко цитованих робіт і блискучим зразком компаративістики. Автори зосереджують свою увагу на ключових аспектах президентських демократій, серед яких вибори президента і законодавчих зборів, формування кабінетів, законодавчі повноваження президента, вплив виборчих систем на партійні системи. Кожна їх цих тем пов'язана з якістю функціонування демократії, її долею, ефективністю і показністю. Основне питання дослідження Шугарта і Кері – виживання демократії в умовах президентської, парламентської та інших форм правління. Автори приходять до висновку про те, що критика президенціалізму як системи, що веде до краху демократії, поширюється не на всі президентські країни, а тільки на ті з них, які мають сильного президента [282].

3. Доцільність застосування порівняльного методу полягає також у його потенціалі щодо роботи з науковими класифікаціями. А. Сайрофф, порівнявши 32 промислово розвинених демократії, по-новому згрупував парламентські системи, вдавшись до широкого набору змінних і їх виміру. Їм використовується факторний аналіз. Один чинник – це домінування виконавчої влади над парламентом (він оцінюється за 11 змінними). Інший фактор – т. зв. «Спаяні» (fused) парламентський режим – демонструє, наскільки об'єднані або роз'єднані функції асамблеї та уряду (тут

використовується 6 змінних). В результаті Сайроффом було виявлено три кластера парламентських систем: 1) система домінування кабінету; 2) поляризована система з центральною роллю фрагментованого парламенту; 3) система «спільної дифузії влади парламенту і кабінету в процесі прийняття рішень при працюючому парламенті», тобто, збалансованої влади з використанням погоджувальних процедур [283].

4. Порівняльний метод має евристичне значення і дозволяє верифікувати гіпотези і отримані знання. Перевірка істинності концептів і теорій – необхідний елемент будь-якого дослідження. Оскільки при вивченні форм правління потрібно встановити взаємозв'язок між двома і більше факторами, то без емпіричного «тестування» висунутих на початку дослідження гіпотез обійтися не можна. Так, останні п'ятнадцять років компаративісти «б'ються» над перевіркою істинності тези Х. Лінца про схильність президентської системи до авторитаризму [268]. Опубліковано велику кількість робіт, в яких теоретичним або емпіричним шляхом підтверджується або спростовується це припущення. Є також роботи, в яких стверджується про відсутність будь-якого зв'язку між формою правління і демократією. Незважаючи на «вал» індивідуальних і групових проектів з цієї проблеми, теза Лінца про «вади» президентської системи досі залишається під великим питанням. Одна з останніх робіт, по суті спростовують цю гіпотезу, - це порівняльне дослідження А. Діскіна, Х. Діскін і Р. Хазана "Чому демократії руйнуються: причини демократичного провалу і успіху" [251], в якому вивчаються 30 випадків колапсу демократії та 32 випадки стабільної демократії. Автори виділяють чотири групи змінних, що впливають на демократичну стабільність – інституційні (федералізм; президентська форма правління; пропорційність; слабкість конституції), соціетальні (розколи; погане функціонування економіки; несприятлива для демократії історія), опосередковані (фрагментація, поляризація; нестабільність уряду) і зовнішні (іноземна участь). У роботі виявляються зв'язки між кожною з 11 змінних і демократією. Автори приходять до наступних висновків: по-перше,

комбінація декількох змінних веде до колапсу демократії, а не одна якась одна змінна, тобто президентська форма правління становить небезпеку для демократії тільки при наявності інших несприятливих факторів; по-друге, президентська система не входить в число змінних, що надають серйозний вплив на демократичну долю. Класичним прикладом критики побудов Х. Лінца стала відома робота С. Мейнваринга і М. Шугарта [272].

5. Порівняльні дослідження дозволяють подолати етноцентризм. Скажімо, більшість людей в Західній Європі і Британській Співдружності вважають, що парламентська система так само природна, як повітря, яким вони дихають. Навпаки, американці твердо впевнені в тому, що немає нічого кращого, ніж президентська система. Етноцентризм в наукових дослідженнях веде, за словами Р.Роуза, або до «помилкової партикуляризації», тобто уявленні про особливу винятковість країни, або до «помилкового універсалізму», коли теоріям, створеним виключно на досвіді однієї країни, надається загальний характер без урахування національного та історичного контексту. Інформація про інші суспільства дозволяє не тільки інтерпретувати нові явища, а й подивитися на свою країну в новому світлі.

6. Порівняння має аксіологічне значення. Об'єкти дослідження в тій чи іншій країні оцінюються виходячи з ідеальних уявлень, а відхилення від норми дає поштовх для подальших досліджень політичних феноменів. М. Доган і Д. Пелассі відзначають: «Дослідник, що вивчає тільки одну країну, може інтерпретувати як нормальне те, що насправді для компаративіста представляється аномальним» [62, с. 19]. Наприклад, співставлення української форми правління епохи Л. Кучми і В. Януковича з ідеальною моделлю напівпрезидентської системи дозволяє виявити не тільки її специфіку, але і «відхилення» в бік президентської системи із сильним главою держави. Порівняння української форми правління з формами правління країн СНД дає можливість вловити схожість між ними, а саме – гіпертрофовані повноваження президента і ослаблену роль парламенту. Порівняльний аналіз важливий при оцінці політичних проєктів, оскільки

допомагає зрозуміти переваги і недоліки інших форм влади і, отже, точніше визначити потенційні плюси і мінуси реформи у себе вдома.

7. Нарешті, слід вказати на прогностичне значення порівняльного методу. Порівняльне дослідження допомагає передбачати можливі результати переходу до тієї чи іншої форми правління або введення будь-яких конституційно-правових новацій, що стосуються трикутника відносин «глава держави – уряд – парламент». Припустимо, впровадження ряду обмежувачів на вотум недовіри уряду з боку парламенту (наприклад, конструктивний вотум) дозволяє забезпечити стабільність кабінету. Обстоюючи порівняльний аналіз наслідків президентських систем і «нову» оцінку американського досвіду, Ф. Риггс зазначає, що «такий аналіз допоможе нам оцінити стан інших президентських режимів, зрозуміти, чому президентське правління вижило в США, і що повинні зробити інші країни, якщо вони прагнуть до того, щоб їх президентський устрій виявився успішним. Я сподіваюся також, що ми проявимо велику обережність в тому, щоб рекомендувати президентське пристрій будь-якої нової республіці, що народжується зараз після тривалого періоду однопартійного авторитаризму» [176].

Порівняльний метод активно використовується в політології, однак при проведенні будь-якого порівняльного дослідження виникає ціла серія проблем. У порівняльній політології докладно описані ці проблеми, а також (що більш цінно) способи їх вирішення. Зупинимося коротко на основних труднощах методологічного та методичного плану.

Проблема порівнянності. В ідеалі дослідник повинен вибрати країни, які були б ідентичні з усіх аспектів, крім одного, який він має намір вивчити. Однак ясно, що на практиці це нездійсненно, і доводиться порівнювати країни, що мають ті чи інші відмінності. Питання полягає в тому, чи повинні вони бути схожими якомога більше один на одного або, навпаки, значно відрізнитися? У компаративістиці існують два підходи щодо цього. Прихильники підходу найбільшої схожості вважають, що таке порівняння

припускає нейтралізацію окремих відмінностей між країнами з тим, щоб дати можливість краще проаналізувати інші [62, с. 185].

Має право на існування й інший підхід – порівняння країн, які максимально різняться між собою за факторами, найбільш значущим для завдань дослідження. Отже, при проведенні порівняльних досліджень використовується як стратегія максимальної схожості, так і стратегія максимального відмінності. Можлива комбінація двох стратегій: так, Д. Кольєр вивчає вісім латиноамериканських держав, які при грубому наближенні схожі між собою, а далі всередині цієї групи виділяє пари країн з максимальними відмінностями [247].

Рішення проблеми порівняльності в найзагальнішому вигляді полягає в тому, що явища можна порівнювати між собою при наявності хоча б однієї загальної ознаки. Наприклад, порівняння політичних партій в США та Ефіопії можливо (але це не означає, що доцільно) за умови, що існуючі в Ефіопії організації підпадають під ознаки політичної партії. Не можна порівнювати незрівнянні явища, які відносяться до різних класів понять, наприклад, партії в одній країні з парламентськими фракціями в іншій або президентську систему з федерацією.

Проблема «занадто багато змінних – надто мало випадків». Більшість компаративістів вважає її основною. Здавалося б, двохсот країн світу цілком достатньо для проведення порівняння. Однак неможливо знайти країни, схожі за всіма параметрами, крім одного – того, що вивчається дослідником. Факторів, які впливають на цікавий дослідника об'єкт, завжди велика кількість, в той час як кейсів для виявлення взаємозв'язків між змінними не вистачає.

У політологічній літературі виділяються наступні способи вирішення цієї проблеми: по-перше, збільшення числа випадків за рахунок: а) часу, тобто включення країн з різних історичних проміжків; б) простого додавання нових країн; в) додавання національних субодиниць (територій, суб'єктів федерації та ін.); по-друге, стратегія «найбільшої схожості», застосовувана для того, щоб скоротити кількість змінних в дослідженні; по-третє,

скорочення кількості змінних шляхом акценту на найбільш важливих чинниках, а також спрощення плану і намірів самого дослідника; по-четверте, модель «економії», зокрема використання теорії раціонального вибору.

Іноді сама політичне життя «допомагає» досліднику у вирішенні проблеми «занадто багато змінних – надто мало випадків». Так, недавнє поширення демократизації в світі надає нові можливості для встановлення зв'язку між формами правління і якістю функціонування демократії, тому відбулося істотне збільшення числа випадків успішної і безуспішної демократизації. Інший приклад: до Другої світової війни об'єктом дослідження були стійкі форми правління Північної Америки та Європи. Оскільки президентська система була представлена лише однією країною - США, а інші були парламентськими, то порівняльний аналіз президентських країн лише після війни піддався радикальній переоцінці в його основоположних вихідних посилках через включення у світову систему більш ніж 100 нових держав третього світу.

Проблема еквівалентності. Невід'ємною умовою коректного використання порівняльного методу є вимога, щоб проблема, яку ставить дослідник, піддавалася вивченню в рамках різних культур. Кожне поняття, яке використовується в порівняльному дослідженні, повинно мати однаковий зміст в контексті різних культур. Крім того, використовувані для порівняння індикатори повинні бути порівнянні, вони повинні адекватно відображати дослідницьку проблему і пов'язані з нею поняття, по кожному з них необхідно мати якомога більш повну інформацію. Головна причина появи проблеми еквівалентності полягає в існуванні різних контекстів політики, які ведуть або до різного розуміння однакових термінів, або до того, що одна і та ж поведінка може по-різному оцінюватися в різних країнах. Так, коли члени австралійської Палати представників голосують проти своєї партії, то цей акт більш значущий, ніж відхід від партійної лінії американського законодавця в менш дисциплінованому (з точки зору партійної дисципліни) Конгресі; а тому «трактування цих актів поведінки як еквівалентних було б

помилкою» [258, с. 269]. Порівняння парламентської системи в СРСР (а формально це була парламентська система) і парламентської системи у Великобританії вельми проблематично, оскільки знайти еквівалентну міру навряд чи вдасться.

Один із способів вирішення проблеми еквівалентності - ретельний опис понять, вдумливе конструювання індикаторів, якими операціоналізуються ці поняття, уважне додання понять до різних контекстів і усвідомлення того, що будь-яке поняття має обмеження в застосуванні. Другий спосіб – фокус на невеликій кількості країн, що дозволяє врахувати всі нюанси застосування понять і індикаторів. До нього «примикає» третій спосіб – звернення до фахівців за окремими країнами або групами країн з тим, щоб уникнути помилок в узагальненні. Четвертий спосіб – пошук т.зв. функціонально еквівалентних інститутів (виконують однакові ролі в рамках політичної системи), які іменуються по-різному (наприклад, вибори, революції та військові перевороти, незважаючи на велику ступінь їх несхожості, можуть розглядатися як способи зміщення правлячої еліти). Еквівалентність можна дотримати, якщо звертати увагу скоріше на еквівалентність ідей, а не слів, і якщо тісніше пов'язувати поняття з реальним, а не нормативним політичним життям [193, с. 50].

Проблема упередженого відбору. Нерідко дослідник вибирає випадки суб'єктивно: це можуть бути країни, де населення говорить знайомою йому мовою, або країни, що підпадають під схему дослідження або якусь теорію, або країни, безпечні з точки зору поїздок туди, або країни, по яких є дані. Великі й могутні країни частіше є об'єктами дослідження, ніж країни маленькі і слабкі. Але перекіс у відборі кейсів веде до помилкових результатів дослідження. Рішення проблеми упередженого відбору полягає в наступному: по-перше, необхідно вибрати якусь залежну змінну, різні показники якої дозволять згрупувати, а потім і відібрати країни; по-друге, при виборі країн необхідно знати про паралельні випадки (наприклад, відбираючи президентські країни Латинської Америки, необхідно мати на увазі

президентські країни інших регіонів світу); по-третє, більш чітка теорія може допомогти в правильному відборі.

«Проблема Гелтона» названа по імені президента Королівського антропологічного інституту Великобританії, який в 1889 р при обговоренні методології крос-культурного аналізу висловив припущення про значний вплив на культури зовнішнього фактора [193, с. 53]. Спостереження по кожній країні мають бути незалежними – свідчить правило порівняльного та статистичного дослідження. Порівнювати випадки можна тоді, коли події в якійсь одній країні не знаходяться під впливом подій у якійсь іншій країні. Однак на практиці залежність одних груп від інших створює серйозні труднощі: ми, трапляється, вбачаємо сильну причинний зв'язок між двома змінними там, де насправді її не існує, тому що одна з країн впливає на інші. Наприклад, на вибір парламентської форми правління в країнах Британської Співдружності сильний вплив зробила Великобританія. Президентські системи в Латинській Америці були імпортовані з США, а тому порівняння їх з американською системою нашоується на проблему Гелтона.

Запропоновано декілька способів вирішення цієї проблеми. По-перше, можна виявити у вибірці всі явні ознаки впливу однієї країни на іншу, після чого виключити останні з аналізу. По-друге, можна використовувати принцип максимального відмінності систем і спостереження, що відносяться до різних періодів часу. По-третє, деякі автори пропонують т.зв. «холістський» підхід, коли вчені, що вибрали обмежене число випадків, досліджують їх як єдине ціле і порівнюють їх між собою теж як ціле; вони вивчають конфігурації структур і подій і прагнуть пояснити їх складність шляхом порівняння цих конфігурацій. По-четверте, уладнати проблему Гелтона може стратегія аналізу впливу світової системи на внутрішній розвиток країн, при якій економічна і політична система країни розглядається в якості відкритої для зовнішнього впливу і в цьому сенсі залежної. По-п'яте, виходом може виявитися дослідницька модель порівняльного аналізу, при якій здійснюється

спроба об'єднати внутрішньосистемні вимірювані змінні з внутрішньосистемними міжчасовими і міжсистемними просторовими невимірюваними змінними, що показують процеси дифузії [193, с. 54-55].

Проблема «занадто багато випадків – занадто мало змінних». М. В. Ільїн наводить такий приклад: «щоб краще зрозуміти, чому в бідній, неоднорідній, відсталій, величезній і перенаселеній Індії ось уже протягом півстоліття діє (і, схоже, успішно) вестмінстерська система, включення в поле нашого зору політій від Фінляндії до Науру буде не тільки надлишковим, але і шкідливим. Те ж саме можна сказати і про обмеження параметрів дослідження конституційними принципами і процедурами. Потрібно дещо прямо протилежне: скорочення кола казусів до максимально релевантних і збільшення числа показників до мінімально достатнього набору величин, без урахування яких дослідження буде явно неповним» [75]. Рішення проблеми полягає в застосуванні стратегії найбільшої схожості або стратегії найбільшої відмінності.

Проблема ціннісної нейтральності. Дослідник трактує концепти, відбирає змінні і параметри порівняння відповідно до своїх ціннісних переваг. Наприклад, при визначенні «сили» президентів багато авторів роблять акцент на формальних повноваженнях глави держави, виходячи з того, що в розвинених країнах демократії немає серйозного розриву між законом і практикою. Однак неформальна складова в пострадянських країнах значна, а тому вимір президентської влади виключно формальним шляхом невиправдано. Рішення проблеми ціннісної нейтральності вбачається на шляху впровадження в політичні дослідження нової методологічної орієнтації – наукового реалізму [193, с. 54-55].

2.2. Підстави та прийоми порівняння пострадянських політичних систем.

Вибір того чи іншого виду порівняння (стратегії порівняльного дослідження) залежить від вирішення дилеми між рівнем абстрагування і діапазоном обраних країн. Чим більше число країн включається у дослідження, тим вище рівень абстрагування, і, навпаки, якщо наголос зроблено на одну або декілька країн, то рівень абстрагування нижче.

Існує кілька видів компаративних досліджень. Вдалою, на наш погляд, є типологія Л. В. Сморгунова, який виділяє «case-study», бінарне, регіональне, глобальне та крос-темпоральне дослідження [193, с. 56-57].

1. Дослідження поодинокого випадку (case-study). Яскравий приклад такого дослідження – робота «Демократія в Америці», про яку її автор – Алексіс де Токвіль – сказав так: «Хоча в своїй книзі я вкрай рідко говорив про Францію, я не написав ані сторінки, не маючи її, так би мовити, перед очима». А. Лейпхарт розмежовує такі види вивчення випадків: 1) пояснювальні дослідження випадку, коли використовується існуюча теорія для роз'яснення конкретного кейса; 2) дослідження нагоди для генерування гіпотез; 3) дослідження випадку для постановки питань або перевірки теорії; 4) дослідження випадку для закріплення теорії; 5) дослідження випадку, що відхиляється [266].

Вивчення окремого випадку пострадянських трансформацій є порівняльним, якщо дані по одній країні фігурують в широкому порівняльному контексті, виявлення якого не розглядається як самостійне дослідницьке завдання [46, с. 42], і в такому дослідженні або використовується або оцінюється корисність понять, вироблених стосовно до інших випадків (іншій країні, по відношенню до інших об'єктів в цій же країні або в тій же самій країні, але в інший час), або перевіряється деяка загальна теорія або гіпотеза, або створюються концепти, які будуть використовуватися де-небудь в іншому місці або гіпотези, які перевірятимуться де-небудь ще [258, с. 277].

2. Бінарне порівняння часто використовується в дослідженні пострадянських країн. Оскільки найбільш широке поширення в політичній науці отримали бінарні класифікації держав (авторитарні і демократичні; президентські і парламентські), то вибір двох кейсів для порівняння виявляється виправданим.

3. Регіональне порівняння (area study) – це порівняння групи країн певного регіону. Дослідниками підкреслюється плідність подібного дослідження, так як воно дозволяє вирішити ряд проблем порівняння (порівнянність, еквівалентність), оскільки країни обрані в силу схожості їх економічних, культурних, політичних і т. д. характеристик. Так, М. П. Джонс проводить порівняння функціонування 16 президентських демократій у Латинській Америці. Він обмежує кількість країн державами, схожими між собою не тільки за географічним положенням, а й за такими факторами, як релігія, колоніальна історія і культура, так як, на його думку, це надає досліднику більшу можливість для проведення «інформаційно насиченого контекстуального аналізу». Мета автора – перевірити гіпотезу про те, що успішне функціонування президентських демократій залежить від ступеня, у відповідність з якою виборча система продукує підтримку президента з боку парламенту. Джонс приходять до висновку про те, що низька підтримка президента в легіслатурі має негативний вплив на функціонування демократії і знижує її виживаність [264].

Що стосується пострадянського простору, то в межах цієї стратегії можливі порівняння між собою країн Вишеградської групи, або колишнього СРСР, або його європейської частини, або Закавказзя тощо.

4. Глобальне порівняння отримало свій розвиток з 1960-х років, коли поширилося застосування кількісних підходів, з'явилися банки даних щодо соціально-економічної та політичної інформації, які стали зберігатися та оброблятися на комп'ютері. Надалі інтерес до таких досліджень впав, оскільки наголос був зроблений на якісні методи і глибокий аналіз груп випадків. Прикладом глобального порівняння є дослідження А. Сайроффа,

яке охоплює всі електоральні демократії світу, що мають посаду президента. Оскільки роль президента варіюється в президентських, парламентських, напівпрезидентських системах і всередині кожної з них, то цікаво оцінити «силу» цього інституту, що і робить компаративист з Канади. За 9 змінними вимірюється влада президента [284].

Очевидно, що з цієї точки зору пострадянські політичні системи, як ціле, можуть порівнюватись, наприклад, з політичними системами старих демократичних країн взагалі.

5. Крос-темпоральні порівняння, тобто порівняння в різні часові проміжки, розпадається на два види – синхронічне і асинхронічне. Перше порівняння передбачає порівняння однієї країни в різний час. Інший вид крос-темпорального порівняння – асинхронічне, тобто це порівняння різних країн у різний історичний час. Яскравим прикладом є новітня робота С. Скеч «Запозичення конституційних конструкцій: конституційне право в Веймарської Німеччини та французької П'ятій республіці». Ця книга – перше порівняльно-історичне дослідження двох найбільш значних напівпрезидентських систем ХХ століття – Веймарської Німеччини (1919-1933 рр.) і французької П'ятої республіки (1958-2002 рр.). Вибір цих двох кейсів не випадковий. Веймарська Німеччина була першим історичним експериментом напівпрезидентської системи. За свідченням С. Скеч, пострадянські напівпрезидентські демократії мають більше спільного саме з Веймарської Німеччиною, а не з Францією.

6. Одним із пріоритетних завдань сучасної політичної науки є пошук багатовимірної класифікації політичних систем і політичних режимів держав, що ґрунтується на розробленні та застосуванні комплексних методів порівняльного аналізу. На сьогодні розроблено більше десяти індексів визначення демократії, які наведені в таблиці 1.1 [193, с. 199].

Таблиця 1.1.

Автор	Індекс	Період, який	Кількість країн	Метод аналізу

		аналізується		
Катрайт	Політичного розвитку	1940-1960	77	Кореляція
Нейбауер	Демократичної дії	1940-1960	23	Кореляція і регресія
Джекман	Демократичного розвитку	1960	60	Множинна регресія
Боллен	Політичної демократії	1960,1975	113	Факторний аналіз
«Дім свободи»	Політичної свободи	2000/2001	192	Класифікація
Ванханен	Демократизації	1850-1979 1980-1988	119 147	Кореляція і регресія
Джагтерс-Гарр	Politi III	1946-1994	151	Кореляція
Арат	Демократії	1948-1982	152	Кореляція
Коппидж-Райнике	Поліархії	1985	175	Кореляція і регресія

Індекс як політичне поняття пов'язане з агрегацією взаємопов'язаних індикаторів у новий комплексний індикатор, що вказує на внутрішній зв'язок системи.

Індекси демократії охоплюють різноманітні аспекти демократичної системи та розвитку політичних систем. Історія виміру демократії бере початок із 60-х років минулого століття. Загалом можна виділити три основні логічні періоди в розвитку демократичних індексів: інституційний, основоположником якого є Д. Катрайт, який звернув увагу на формальний бік демократії, намагаючись відобразити його інституційну сторону; Д. Нейбауер, Т. Ванханен та Ф. Боллен виділяють процесуальний період, звертаючи увагу на те, як діють інститути та як можна охарактеризувати процесуальний бік демократичного режиму; дослідники субстанціонального періоду намагаються сформуванати індекси, за допомогою яких можна виміряти не тільки рівень прав, а й рівень їх реалізації.

Один з найвідоміших американських політологів-аналітиків сучасності С. Хантінгтон під час дослідження способів зміни політичного режиму, за яких відбувається заміна старих політичних інститутів, але зберігається правова неперервність, стверджує, що процес демократизації з початку ХІХ століття мав хвилеподібний характер, кожна хвиля «розчищала шлях до часткового «відпливу» назад, за яким йшли нові досягнення» [222, с. 48]. За його підрахунками, абсолютна кількість демократичних держав зросла від 0 у 1828 році до 59 – у 1990 році. Знову ж таки теорія обґрунтовує, що сьогоднішня – так звана «третя хвиля» демократизації за цей час додала до кількості демократичних держав майже 30 країн. Більше того, значна частина цього приросту припадала не на країни Заходу. Основні його тези полягають у тому, «...що тенденції як у доходах, так і в освітньому рівні населення дають змогу прогнозувати демократії в усьому світі успішне майбутнє, хоча у деяких країнах можливі «відпливи» назад і періоди повсюдної здачі позицій демократичного процесу» [222, с. 50].

Демократія «наділяє аурую легітимності сучасне політичне світове життя: закони, правила та політичні курси видаються виправданими, коли вони демократичні, бо в сучасну епоху вони самі собою є важливими та загальноновизнаними цінностями» [222, с. 51]. Демократія здобуває нових прихильників саме завдяки демократичним цінностям. Такими сьогодні є громадянська соціальна свідомість, індивідуальна гідність, усвідомлення та захист власних інтересів з урахуванням інтересів суспільства – це проявляється у свідомому й активному залученні громадян до суспільного життя. Також це є способи відстоювання прав, свобод, захист власних інтересів, які забезпечують життєздатність і стійкість демократії.

Демократичний процес у сучасному світі призвів до появи так званих «молодих демократій», в яких ще повністю не сформувалися демократичні інститути. Така поява сприяла поділу держав на «вільні країни» із ліберальною демократією, стійкими демократичними інститутами та «країни електоральної демократії», – основним демократичним виявом населення

яких є вибори. Але під час розгляду «молодих» та «вільних» демократій варто включити в процес демократизації таку характеристику, як швидкість. Саме на основі цього можна стверджувати, що країни Європи, які певною мірою мали зв'язок із СРСР, поділяють на чотири групи.

Першу групу становлять країни, які пройшли майже усі стадії демократизації і на цей момент перебувають на завершальному етапі. До них можна зарахувати такі країни, як Чехія, Республіка Польща, Угорщина. Друга група – це країни, які опинилися на майже завершальному етапі: Словаччина, Румунія, Хорватія та Прибалтика. Держави третьої групи прямують до демократії, проте лише політична й економічна невизначеність їхнього політичного курсу не дають їм змоги переходити на інший рівень: Азербайджан, Україна, Росія, Казахстан, Вірменія. І четвертою групою є такі країни, як Албанія, Молдова, Туркменістан, Таджикистан і Білорусь, – демократична ініціатива яких загальмована певними обставинами або причинами. Але така характеристика, як швидкість, досить змінювана, а країни можуть переходити з однієї групи в іншу, залежно від самого розвитку демократії, від політичних рішень, які будуть прийматися, від створення демократичних інститутів, а найголовніше – від консолідації демократичних сил і легітимації політичного режиму. Електоральні або «молоді» демократії мають конституції та формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування уряду відбувається на підставі регулярних виборів. Проте система державного правління, соціальний статус особи істотно відрізняються від ліберальних демократій [222, с. 89].

Статистичні дані організації «Freedom House», яка проводить моніторинги – опитування для визначення рівня свободи та демократії, у майже всіх країнах світу свідчать, що наприкінці 2000 року у світі налічувалося 192 країни. 120 з них були ідентифіковані як такі, що мали електоральну демократію. А лише 16 з них отримали статус таких країн, де панує ліберально-демократичний лад. Згідно з методологією під час розрахунку індексу Freedom House використовується метод експертного

аналізу та зарахування балів політичним системам з оцінкою багатьох критеріїв, що включають дві компоненти свободи – політичні права та громадянські права, тобто вимірюється рівень їх реалізації. Під політичними правами дослідники розуміють можливість індивіда брати участь в політичному процесі. Сьогодні «Freedom House» виділяє 10 політичних прав, найголовнішими серед яких є здатність виборців наділяти своїх представників владою, незалежність населення від військових, «зовнішньої влади», економічних олігархів. А також 15 громадянських прав – свобода зборів і демонстрацій, рівність громадян перед законом, доступ до незалежної судової системи, рівність перед «силами безпеки», свобода бізнесу.

Отже, системна трансформація, вектором якої для пострадянських країн сьогодні проголошено утвердження засад ринкової економіки, правової держави та громадянського суспільства, потребує відповідного теоретичного забезпечення. Проблема полягає в тому, щоб правильно скорегувати найважливіші сегменти трансформаційного розвитку, реалізувати оптимальну, ефективну для кожної окремо взятої країни стратегію. Виконувати цю функцію якраз і покликані порівняльні політологічні дослідження, які орієнтують на вивчення всієї сукупності політичних процесів, політичних ситуацій, дизайну політичних систем та ін.

Обґрунтовуючи обрання порівняльно-політологічного методу, слід зробити висновок, що повноцінне вивчення політичної системи тієї чи іншої країни є можливим, в певному сенсі, лише шляхом порівняння його, принаймні в окремих параметрах, з іншими політичними системами. Існують такі змінні величини, які характеризують країну в цілому та піддаються досягненню лише при порівнянні між собою декількох країн.

Перед автором постала також проблема адаптації інструментарію порівняльного аналізу для вирішення мети і задач дослідження. Слід зазначити, що компаративний аналіз досі системно не застосовувався для глибокого дослідження політичних систем на пострадянському просторі.

Конструювання теоретичних рамок, які поєднують здобутки порівняльної політології та транзитології, уможлиблює вирішення поставленої наукової проблеми. Вона представляється тим більш актуальною тому, що праці, в яких узагальнюється досвід системних трансформацій, залишаються рідкісними.

Обираючи країни пострадянського простору як об'єкт для проведення порівняльного аналізу політичних систем, слід на користь такого вибору зазначити, що порівняння деяких країн географічно, культурно та інституційно могло б виявитись поверховим та, у кінцевому рахунку, беззмістовним. У даному ж випадку сфера аналізу обмежується географічним регіоном, де певні фактори – рівень економічного та соціального розвитку, структура політичних систем на початковому етапі трансформації, досвід перебування в межах СРСР – можуть бути використані як елементи контролю. Це дозволить зосередитись на дослідженні та інтерпретації наявних розбіжностей, у відповідності до схеми *area study* – регіонального порівняння.

Для реалізації мети і завдань нашого дослідження дуже важливо звернутися до питання динаміки політичного процесу. Д. Істон запропонував класичну концепцію стадійності політичного процесу. Згідно з його уявленнями, політичний процес підрозділяється на чотири стадії або чотири режими протікання. По-перше, стадія конституювання-становлення політичної системи. Центральним моментом даної стадії є повний перегляд конституції, так як прийняття нової конституції – це легальний спосіб легітимізації політичної влади, всіх її інститутів. Однак на цьому легітимізація не закінчується і тому, конституювання політичної системи одночасно виступає і одноразовим і постійним процесом. По-друге, стадія функціонування політичної системи. На даній стадії здійснюється відтворення і підтримання діяльності конституційованих політичних інститутів. В умовах демократичного політичного режиму в якості процедур,

спрямованих на це, виступають: виборчі процеси, робота представницьких органів влади, діяльність громадських об'єднань і т. д. По-третє, стадія розвитку політичної системи. На даному етапі відбувається часткова зміна в системі політичних інститутів. По-четверте, стадія розкладання, занепаду і розпаду політичної системи. Даний етап збігається з ростом нових політичних авторів, які починають готувати до конституювання дещо інші форми політичної системи. Саме на цій стадії відбувається делегітимізація діючих політичних інститутів, що завершує цикл політичного процесу. Початок нового циклу завжди пов'язане зі зміною політичних інститутів і суб'єктів політики, які приймають найбільш значущі для суспільства рішення.

На нашу думку, тривалість зазначених стадій може бути різною, що обумовлено цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. У числі найбільш значущих серед них можна виділити наступні: специфіка історичного періоду в розвитку держави, тип політичної культури суспільства, готовність суб'єктів політики до активної участі у політичному житті, вплив міжнародної обстановки на події, які відбуваються в країні.

2.3. Теоретичні основи дослідження політичних інститутів і процесів сучасної України.

Розглянемо певні концепції, що дозволяють здійснити аналіз стану демократизації, форми правління і політичного режиму в Україні, починаючи з набуття незалежності в 1991 р і закінчуючи поточним часом.

Аналіз форми правління і політичного режиму на Україні показує складність політичної ситуації, в якій країна перебуває з моменту отримання незалежності. Х. Лінц, аналізуючи президентські системи, знаходить в них недоліки, що сприяють зростанню авторитаризму, а тому віддає переваги парламентаризму [271]. С. Мейнваринг і М. Шугарт вступають з ним полеміку, називаючи ряд недоліків парламентських систем, вважаючи, що

при парламентаризмі можлива фрагментація і недостатня репрезентативність, отже, парламентська республіка є оптимальним варіантом [272]. Будучи президентською республікою в 1995-2006 рр., а також з 2010 по 2014 рр., Україна, у відповідності з теорією Х. Лінца, почала схилитися до авторитаризму. За часів домінування парламенту – в 1991-1995, 2006-2010 та починаючи з 2014. – Україна виявилася піддана небезпекам парламентаризму, відзначеним С. Мейнварингом і М. Шугартом. Звідси випливає висновок, що визначення оптимальної форми правління для України представляє деяку складність і має істотне значення для її ефективного реформування.

Для початку дослідження скористаємося термінологією, запропонованою С. Мейнварингом і М. Шугартом, оскільки політична система України завжди балансувала між президентською і парламентською. Таким чином, під президентською системою мається на увазі форма правління, в якій, по-перше, президент є главою виконавчої влади і обирається або всенародним голосуванням, або, як у США, колегією виборщиків, що відбиває уподобання виборців. По-друге, і президент, і парламент обираються на чітко встановлені терміни. Наступним типом форми правління є парламентсько-президентська республіка, звана ще напівпрезидентською. У такій системі присутній ряд характерних рис. По-перше, президент також обирається всенародним голосуванням. По-друге, президент безпосередньо відповідає за призначення прем'єр-міністра, який очолює уряд. По-третє, прем'єр-міністр і уряд залежать від довіри парламенту, і, по-четверте, президент володіє значними повноваженнями, зазвичай включають право розпуску парламенту [272, с. 453].

Причому, необхідно враховувати, що між президентською і напівпрезидентською республіками є кілька принципових відмінностей. У першому випадку саме президент є главою уряду, і сам уряд обирається на чітко визначений термін. У другому випадку виконавча влада розділена між президентом і прем'єр-міністром, і главою уряду є саме останній. При цьому

уряд не обирається на встановлений термін, але може бути розпущено з волі парламенту.

Доцільно також взяти до розгляду гіпотезу, що українська політична дійсність може бути найоптимальніше проаналізована в межах концепції «делегованої демократії» Г. О'Доннелла. Він виходить з припущення, що режим, який з'явився в результаті падіння авторитаризму і володіє ознаками неконсолідованої демократії, здатний продемонструвати зразки певної і досить тривалої стійкості. При делегованій демократії демократичні інститути нестійкі або відсутні, проте режим продовжує функціонувати. Зберігається ризик виродження делегованої демократії в авторитарний режим.

Г. О'Доннелл підкреслює, що делегована демократія містить у собі елементи автократії та олігархії. Це означає, що державні інститути слабкі, а на політичний процес впливають, насамперед, групи інтересів за допомогою неформальних механізмів. Але, принаймні, деякі значущі рішення не можуть бути прийняті в обхід інститутів і вимагають або процедури узгодження, або політичної підтримки на рівні парламенту, тобто неформальні механізми потребують інституціонального підкріплення. В рамках даного режиму домінує виконавча влада, але її панування обмежене.

Що стосується свободи ЗМІ, то дозволений випуск опозиційних та альтернативних видань виконує в основному пропагандистську функцію в інтересах правлячого угруповання. Право громадян на вільне отримання інформації декларовано і начебто б явно не порушується, але немає ніяких правових і політичних гарантій його реалізації.

Уряд в умовах делегованої демократії принципово позапартійний і антикоаліційний («уряд професіоналів»), його склад і політика не залежать від парламенту і, по суті, політичним є лише один пост прем'єр-міністра.

При режимі делегованої демократії не відбувається консолідації опозиції через ідеологічні розбіжності. Також особливістю режиму делегованої демократії є принципова неможливість його трансформації

безпосередньо в авторитарний або тоталітарний режим, але можлива його еволюція в авторитарну ситуацію або в неконсолідовану демократію.

Ф. Закарія феномен, подібний до делегованої демократії Г. О'Доннелла, називає «неліберальною демократією». Його концепція також співзвучна з підходом С. Хантінгтона [286, с. 22-43]. На думку політолога, при даному режимі всенародно обраний уряд поєднується з недемократичним стилем правління. Наприклад, кандидат, що переміг на президентських виборах, може прагнути до розширення своїх повноважень, нехтуючи системою стримувань і противаг. Неліберальна демократія може стати лише фазою як в низхідному, так і в висхідному розвитку ліберальної демократії. Також можливе існування демократичних режимів, які заперечують ліберальні цінності. Ф. Закарія закликає не переоцінювати значущості демократичної форми і електоральних процедур, оскільки вони можуть легітимізувати авторитарне правління [70, с. 71-78]. Він пише, що хоча «майже у всіх випадках в історії економічна лібералізація завершилася лібералізацією політичної», якщо говорити про те, як прийти до стабільної демократії, то «ідея полягає в тому, що в деяких випадках передчасна демократизація може завадити цьому процесу» [70, с. 74].

Д. Растоу фактично підтверджує існування подібних проміжних варіантів, відзначаючи в статті «Переходи до демократії» можливість створення демократій людьми, які не є за своїми переконаннями демократами. Вони можуть підтримати демократію не як самоцінне явище, а як «менше зло» [278, с. 337-363].

Але не кожен дослідник готовий назвати подібний режим демократією. Т. Карозерс називає країни, в яких політичний транзит стагнував в проміжному стані між демократією і авторитаризмом, «сірою зоною» [244, с. 5-21]. Л. Гонюкова висловлює свою згоду з Т. Карозерсом, характеризуючи український політичний режим як квазідемократичний з наступними притаманними йому рисами:

- легітимізація режиму базується на поєднанні формальних демократичних принципів з поверненням до підданської психології та політичної культури;
- рівень практичного використання демократичних процедур варіюється;
- режим є олігархічним і спирається не на державну партію, а на «партію влади»;
- служби державної безпеки використовується для захисту інтересів правлячої олігархії, у тому числі проти її економічних і політичних опонентів.

Дефіцит демократії обумовлений тим, що демократичні механізми (наявність опозиції, елементи незалежного громадянського суспільства, регулярні вибори і демократичні інститути) не є репрезентативними.

Також у зв'язку з визначенням політичного режиму незалежної України можна звернутися до теорій українського вченого О. Фісуна, який вважає застосовним поняття «неопатримоніалізм» (відповідно до термінологією Ш. Ейзенштадта). В даному випадку береться за основу поняття «патримоніалізму», що використовується М. Вебером. М. Вебер мав на увазі авторитарний режим, при якому лідер сприймає адміністрацію і силові структури як свої особисті інструменти влади. При такому режимі неформальні механізми переважають над безособовими формальними (бюрократичними). О. Фісун, а також російська вчена К. Малигіна схильні називати неопатримоніальною патримоніально-бюрократичну державу, в якій неформальні (патримоніальні) і формальні (бюрократичні) механізми розділені де-юре, але де-факто співіснують і є взаємозамінними [273, с. 10]. Неопатримоніалізму притаманні дві базові риси: клієнтелізм і патронаж. Підкреслюються відмінності даних понять: клієнтелізм передбачає політичну підтримку в обмін на індивідуальну вигоду (наприклад, пропозиція або збереження роботи в обмін на голоси), у той час, як патронаж – це забезпечення політичної підтримки цілої групи в обмін на колективну вигоду (наприклад, будівництво доріг, шкіл і т. д.). Необхідно розуміти, що не

мається на увазі повне переважання неформальних правил. Мова йде про те, що кордони між формальними і неформальними механізмами розмиті, і формальні правила є панівними лише до певного ступеню. У результаті, як вказує П. Д'Аньєрі, виникає не «правова держава», а «інструментальне управління правом», по-іншому зване «політикою з позиції сили», що неминуче призводить також до корупції. Подібну точку зору підтверджує і І. С. Семененко, на думку якого «параметри модернізаційних зрушень в чималому ступені задаються демократичним ресурсом стоять при владі еліт», а «елітні» групи інтересів забезпечують виконання суспільного запиту через механізми патронажно-клієнтелярної взаємодії».

Теорія неопатримоніалізму органічно та доцільно поєднується з теоріями «делегованої демократії» Г. О'Доннелла і «неліберальної демократії» Ф. Закарії і дозволяє пояснити ситуацію, що склалася у незалежній Україні.

Що стосується самого процесу демократичного транзиту, то тут також застосовні до української дійсності теорія демократизації А. Пшеворського і теорія розпаду демократичних режимів Х. Лінца.

А. Пшеворський визначає демократію як систему, при якій існує здорова конкурентна політична боротьба між партіями, а поразка не є ані соціальною ганьбою, ні злочином. Консолідованість демократії А. Пшеворський розуміє як гарантію певних демократичних процедур [174, с. 60]. У процесі переходу до демократії він виділяє стадію лібералізації, яка може привести або до посилення авторитарного режиму, або до стадії демократизації. А. Мельвіль не погоджується, заявляючи, що демократизація повинна відбуватися перш, ніж починають здійснюватися економічні перетворення і створюється система соціальних гарантій.

А. Пшеворський допускає, що при демократизації політичних інститутів можливі різні ситуації, залежно від цілей і ресурсів конкретних політичних сил і взаємодії між ними. Також він зазначає, що утворена інституційна архітектура майже завжди відображає існуючий баланс сил, внаслідок чого велике значення надається опозиції, здатній впливати на

процес перетворень. А. Пшеворський погоджується, що при руйнуванні авторитарного режиму можуть виникнути різні конфігурації політичних сил, ресурсів і цілей, і не кожна з них сумісна з встановленням демократичного режиму. Усього виділяється п'ять можливих варіантів співвідношення цілей і засобів акторів.

Перший сценарій виникає в ситуації існування непримиренних етнічних, національних і релігійних протиріч і практично не піддається інституційному вирішенню. Другий сценарій передбачає встановлення тимчасового демократичного статус-кво, хоча формування демократичних інститутів пов'язано зі значними труднощами. Третій сценарій передбачає вибіркоче введення демократичних інститутів, але ситуація ускладнюється боротьбою еліт за чільне становище в політичному процесі. Четвертий сценарій тягне за собою формування нежиттєздатної інституційної структури, внаслідок відсутності консенсусу між різними політичними силами. Нарешті, п'ятий сценарій призводить до формування міцних демократичних інститутів [174, с. 92-94].

Варіанти демократизації А. Пшеворського логічно перетікають у варіанти розпаду демократичних режимів, досліджені Х. Лінцом.

Х. Лінц призводить ймовірні сценарії загибелі режиму неконсолідованої демократії, внаслідок скоєних елітами помилок:

У першому випадку демократично обраний уряд відсторонюється від влади, і відбувається це поза рамками конституційного процесу. Група, що прийшла до влади, домагається своєї легітимації з допомогою використання інституційних механізмів, створених при введенні надзвичайного стану, і намагається відновити демократичний процес, але не досягає успіху в цьому.

У другому випадку представники недемократичних структур здійснюють захоплення влади, але навіть спільно з колишніми демократичними елітами та лідерами опозиції їм не вдається зміцнити демократичні інститути.

У третьому випадку авторитарний режим встановлюється в результаті об'єднання громадських сил, але без їх масової мобілізації. Колишні

демократичні еліти виключаються з політичного процесу, нові політичні інститути не створюються.

Згідно четвертого сценарію, авторитарний режим може виникнути в результаті приходу до влади нелояльної опозиції, яка характеризується доброю організацією і широкою масовою базою за умови, що від влади відсторонюються політичні лідери колишнього режиму.

При здійсненні п'ятого сценарію суспільство розколоте між представниками демократичного уряду і опозиції. Спостерігається значна мобілізація суспільних сил.

А. Мельвіль називає державну спроможність передумовою демократизації, а найважливішою характеристикою державної спроможності є, на його думку, якість інститутів. Дослідник узагальнює висновки А. Пшеворського і Дж. Хеллмана щодо причин стагнації демократичного транзиту. Проблема перехідних режимів полягає у виникненні так званої «долини транзиту»: неможливість продовжувати демократичні реформи через різке погіршення соціально-економічного становища населення. Причиною подібної стагнації є небажання еліт, що успішно взяли участь у перерозподілі власності, змінювати досягнутий статус-кво. Отже, у даних еліт відсутні мотиви для підвищення якості інститутів, що призводить до неможливості побудувати консолідовану демократію.

Що стосується дослідження інститутів та їх ефективності, звернемося, в першу чергу, до концепцій Х. Лінца, С. Мейнваринга і М. Шугарта.

Виділимо основні труднощі функціонування демократичного режиму при існуванні президентської республіки, які наводив Х. Лінц в есе «Президентська чи парламентська демократія: чи є різниця» 1985 року, а потім у статті «Небезпеки президентства» в 1990 [268, с. 51-69].

Перший недолік президентської системи Х. Лінц бачить у підвищеному потенціалі конфліктності між президентом і парламентом в президентських республіках.

У класичних парламентських республіках прем'єр-міністр за обсягом своїх прав і обов'язків наближається до президента в президентських республіках, але в кінцевому підсумку він не може безпосередньо

ідентифікувати себе з виборцями, так як, на відміну від виборів президента, на виборах до парламенту виборці голосують за партію, а не за одну людину. Крім того, прем'єр-міністр не може апелювати до народу у протистоянні з депутатами парламенту або ж зі своєю власною партією, крім випадків розпуску парламенту і перевиборів, оскільки вони обрані в законодавчий орган саме всенародним голосуванням. Конфлікт між парламентським прем'єр-міністром і президентом можливий лише в тому випадку, коли уряд, утворений за парламентським принципом, поєднується з прямими виборами президента всенародним голосуванням, а також у ситуаціях, коли президент зберігає досить широкі повноваження [267, с. 6].

Таке відбувається в напівпрезидентських республіках, там, де роль президента значно зростає. Оскільки президент і законодавчі збори «отримують свою владу від народу, який зробив вільний вибір з певного набору альтернатив, завжди має місце латентний конфлікт, що в деяких випадках раптово виходить назовні. Ніяких демократичних шляхів його вирішення тут немає» [267, с. 7]. Саме тому в таких ситуаціях силові структури часто відіграють роль третьої сили, яка і визначає результат протистояння.

По-друге, термін знаходження президента при владі є жорстко фіксованим, що менш сприятливо з погляду демократії в порівнянні з «гнучкістю» парламентських систем, в яких уряд впродовж всього свого існування залежить від довіри з боку законодавчих зборів. Президентське правління «передбачає ригідність», яка надзвичайно ускладнює пристосування до мінливих обставин; лідер, що втратив довіру власної партії чи партій, які підтримали його на виборах, не може бути знищений до закінчення свого терміну повноважень» [267, с. 9-10]. Завдяки великим можливостям змін в уряді, парламентські системи володіють великим потенціалом для вирішення конфліктних ситуацій. У свою чергу, такий захисний механізм забезпечує стабільність усього політичного режиму. Дійсно, «гнучкість», яка дозволяє змінювати уряд у парламентських

системах, теж має дві сторони. У парламентських системах партія, до якої належить прем'єр-міністр, може змістити свого лідера або ж коаліційний партнер може відмовити у своїй підтримці та ініціювати зміну уряду. У той же час в президентських системах єдиним способом достроково прибрати президента, який втратив довіру, є державний переворот, а також, зазвичай вельми ускладнена процедура імпічменту у разі вчинення президентом певних кримінальних злочинів.

По-третє, вважає Х. Лінц, президентське правління вносить в державу значний елемент гри з нульовою сумою, націленої на реалізацію установки «переможець отримує все». Навпаки, в парламентських системах «розподіл повноважень і утворення коаліцій є звичайним явищем; глави урядів з увагою ставляться до потреб та інтересів навіть найменш чисельних партій» [267, с. 18]. У президентських же системах президенти, обрані прямим народним голосуванням, часто починають вважати, що для них немає ніякої необхідності в довгій та виснажливій роботі зі створення коаліцій, а також – у поступках опозиції.

З даним аргументом С. Мейнваринг і М. Шугарт висловлюють незгоду, наполягаючи, що у парламентських систем в цьому пункті немає ніяких особливих переваг, тому що міра реалізації принципу «переможець отримує все» залежить в основному від особливостей електоральної та партійної системи, а також від федеративного або унітарного устрою країни. Парламентські системи з дисциплінованими партіями, здатними контролювати відносну більшість асамблеї, формують уряд, для якого практично немає яких-небудь стримувань. У цьому сенсі вони реалізують принцип «переможець отримує все» ще більшою мірою, ніж президентські системи [272, с. 460]. Такі випадки нерідкі в Великобританії: не отримуючи абсолютної більшості голосів виборців, партія, тим не менш, отримувала можливість повного контролю і виконавчої, і законодавчої гілки влади впродовж тривалого періоду часу.

Президентське правління, навпаки, відрізняється передбачуваністю, яка забезпечується системою стримувань і противаг, яка пригнічує тенденції до реалізації принципу «переможець отримує все». Власне кажучи, головне призначення стримувань та противаг і полягає в обмеженні можливостей переможця «отримати все». Зазнавши поразки на президентських виборах, та чи інша партія або коаліція може, тим не менш, контролювати парламент або принаймні важливі парламентські комітети, що дозволяє їй блокувати деякі президентські ініціативи.

Отже, можна зробити висновок, що парламентські системи з одномандатними мажоритарними округами, які вимагають для перемоги відносної більшості голосів, більш тяжіють до орієнтації на принцип «переможець отримує все», ніж президентські системи.

Повертаючись до труднощів президентства Х. Лінца, потрібно відзначити, що стиль президентської політики менше підходить демократії, ніж стиль політики парламентської. Будучи представником всієї нації, президент може з легкістю схилитися до нетерпимості по відношенню до опозиції. Почуття володіння суверенною владою, яка розуміється в якості якогось мандата, врученого народом, з великою часткою ймовірності підштовхує президента наділяти своє правління і свою місію значимістю, що не відповідає фактом його обрання всього лише відносною більшістю населення. Це, у свою чергу, може викликати невдоволення, яке при президентському правлінні призводить до більш відчутних розчарувань, деморалізації і роздратування, ніж тоді, коли така реакція спрямована проти прем'єр-міністра.

Вступаючи в суперечку з Х. Лінцом, що підкреслює небезпеку президентства, С. Мейнваринг і М. Шугарт виділяють ряд переваг президентської форми правління.

Першою перевагою є надання більшого вибору для виборців, порівняно з парламентськими системами. Вибори глави виконавчої влади прямим всенародним голосуванням надають виборцям можливість зробити два вибори замість одного, особливо при однопалатній організації парламенту.

Беручи участь у виборах як виконавчої, так і законодавчої влади, виборці мають більш широкий спектр альтернатив. Вони можуть підтримати одну партію або кандидата на виборах до органу законодавчої влади і абсолютно іншу партію або іншого кандидата, вибираючи президента [272, с. 462].

Другою перевагою виступає електоральна підзвітність та ідентифікованість. З погляду відносин прямої відповідальності обраних посадових осіб перед виборцями при багатопартійній системі, президентське правління краще парламентського, оскільки глава виконавчої влади обирається прямим всенародним голосуванням, а не парламентською більшістю. Президенти (якщо узаконено повторне переобрання) або їх партії отримують оцінку виборців на наступних виборах. При роздільних виборах виконавчої та законодавчої влади прямі вибори президента забезпечують максимальну підзвітність влади, а вибори в законодавчі збори – її максимальну репрезентативність.

К. Стром використовує термін «ідентифікованість» для того, щоб позначити ступінь передвиборної розрізнюваності для виборців тих альтернативних коаліцій, які змагаються за контроль над виконавчою владою. Ідентифікованість вище в тому випадку, якщо виборці можуть, по-перше, безпосередньо заохочувати або карати даних суперників простим актом голосування і, по-друге, бачити пряму залежність між своїми вподобаннями на користь того чи іншого кандидата чи партії, і своїми голосами, які віддані за них. Ідентифікованість знижується тоді, коли виборці не можуть твердо розраховувати на те, що результати їх голосування відіб'ються в партійній композиції кабінету. Рівень ідентифікованості значно вище, якщо президентські вибори проводяться в один тур, і для перемоги достатньо відносної більшості голосів виборців.

У президентських системах парламент зазвичай більш незалежний у питаннях законодавства, так як депутати здатні займатися законодавчими питаннями без огляду на те, як це вплине на «довіру» керівництву правлячої партії або коаліції з боку парламенту. З цієї точки зору, члени законодавчих

зборів можуть висловлювати незалежні судження з усіх питань законодавства. Звичайно, така незалежність законодавчої влади від влади виконавчої може обернутися стагнацією законодавчих процесів, якщо парламент знаходиться в стані конфлікту з президентом.

Критика Х. Лінца базується на його узагальненому уявленні про президентські системи. Він не виробляє докладного розмежування різних типів президентської форми правління, в той час як С. Мейнваринг і М. Шугарт виділяють ряд варіацій різних форм правління. Президентські системи вельми різняться в залежності від формальних повноважень президента.

Законодавчі повноваження президента можна розглядати з точки зору співвідношення фактично належної йому влади із законодавчим статус-кво. Повноваження, що дають президентові можливість ініціювати новий статус-кво, слід назвати активними. Кращим прикладом таких повноважень є повноваження видавати укази. Ті повноваження, які дозволяють президенту захищати нинішній статус-кво від спроб з боку законодавчої більшості змінити його, є реактивними повноваженнями. Право вето виступає реактивною законодавчою силою, що дає президенту можливість захищати статус-кво, реагуючи на посягання законодавців; разом з тим, вона не дозволяє президенту самому змінювати статус-кво.

Деякі президенти володіють винятковим правом висування законодавчих пропозицій у ряді політичних сфер. Зазвичай це виключне право поширюється на якісь важливі рішення, найчастіше - на прийняття бюджету, але також може зачіпати і військову політику, зміни управлінської структури, а також питання тарифно-кредитної політики. Дане право також має реактивний характер.

Володіння ж активними повноваженнями дозволяє президентам самим створювати новий статус-кво. Якщо президенти можуть підписати указ, що набуває тим самим силу закону, значить, вони дійсно створюють новий статус-кво. Відносно невелика кількість демократичних конституцій дозволяє президентам створювати нове законодавство без спеціального делегування їм

особливих повноважень на це. Ті ж конституції, які наділяють цим правом президента безпосередньо, роблять повноваження президента практично безмежними.

Іноді президентські системи в цілому функціонують краще в тому випадку, якщо президент володіє відносно невеликими законодавчими повноваженнями. Ситуації, коли парламент «сильніше» президента і президент при цьому не має більшості в парламенті, не обов'язково повинні вести до кризи. Навпаки, якщо президент має великі законодавчі повноваження, то можливості парламенту щодо ефективного обговорення, ведення переговорів, укладання політичних угод, а також пошуку компромісних рішень істотно звужуються.

Х. Лінц небезпідставно говорить про те, що парламентські системи краще функціонують при дисциплінованих партіях. На думку С. Мейнваринга і М. Шугарта, певною мірою це справедливо і по відношенню до президентських систем. Партії у президентських системах не повинні бути дисциплінованими надміру, однак повна відсутність дисципліни серйозно ускладнює стабілізацію відносин між урядом, партіями і законодавчими зборами. Президенти повинні мати можливість співпрацювати з органом законодавчої влади, в іншому випадку їх з великою ймовірністю очікують перешкоди на шляху до ефективного правління. Помірна партійна дисципліна полегшує співпрацю президента з парламентом.

Х. Лінц зазначає, що проблеми президентського правління особливо загострюються в тих державах, де є глибокі політичні розколи при великій кількості політичних партій. Цей аргумент можна розвивати далі: небезпеки президентської форми правління в більшості випадків виникають в країнах з глибокими політичними розколами і безліччю політичних партій. Один із шляхів зменшення протиріч, властивих президентським системам, полягає в послідовному зниженні ступеня фрагментації партійної системи [267].

Значна фрагментація партійної системи може бути проблемою для президентського правління в силу того, що вона підвищує ймовірність

заходження в глухий кут відносин між виконавчою і законодавчою владою. У ситуації крайньої багатопартійності партія президента не може розраховувати на більшість місць у парламенті, отже, президенту не залишається нічого іншого, окрім як покластися на міжпартійну коаліцію. Однак у президентських системах міжпартійні коаліції, як правило, менш міцні, ніж при парламентаризмі.

У парламентських системах партійні коаліції формуються в основному після виборів, і в силу цього участь в них є для окремих законодавців обов'язковою. У президентських системах, навпаки, коаліції утворюються перед виборами і ні до чого не зобов'язують згодом. Партії не поділяють спільної відповідальності за правління, незважаючи на те, що члени деяких з них входять в уряд. Правляча коаліція в президентських системах може сильно відрізнитися від тієї, яка створювалася перед виборами, тоді як у парламентських системах коаліція, яка формує уряд, бере на себе відповідальність і за саме правління. Підтримка з боку партій в передвиборний період ще не гарантує їх підтримку і після приходу президента до влади. Навіть маючи своїх членів в кабінеті міністрів, партії не відповідальні за уряд. Партії або окремі законодавці можуть приєднатися до опозиції, не покидаючи уряд, так що президент до кінця свого терміну майже повністю позбавляється підтримки парламенту.

По-друге, в президентських системах зобов'язання окремих законодавців підтримувати угоди, укладені їх партійним керівництвом, звичайно є менш міцними, ніж у більшості парламентських систем. Отримання міністерських портфельів тією чи іншою партією не обов'язково передбачає в якості своєї умови відповідну підтримку президента, як це зазвичай буває в парламентській системі. У багатьох парламентських системах окремі законодавці виявляються більш або менш пов'язаними зобов'язанням підтримувати уряд навіть у тому випадку, якщо їхня партія вирішить в якийсь момент вийти з урядового альянсу. Відмовляючи діючому уряду в підтримці, члени парламенту ризикують його достроковим

розпуском, а значить, і втратою своїх депутатських місць в результаті дострокових виборів.

Труднощі з формуванням міцних між партійних коаліцій роблять комбінацію крайньої багатопартійності і президентської форми правління дуже нестабільною, що може пояснити відносну рідкість стійких президентських демократій з багатопартійною системою.

В умовах помірної фрагментації партійної системи (до 4 ефективних партій) створення і підтримка міжпартійних коаліцій проходить простіше. Президентська партія найчастіше виступає головною силою, яка контролює більшість місць. У такій ситуації проблема суперечливих домагань обох гілок влади продемонструвати більшу легітимність пом'якшується в силу того, що багато законодавців воліють бути прихильниками президента. Конфлікт між виконавчою і законодавчою владою виявляється менш напруженим, ніж тоді, коли переважна більшість законодавців виступає проти президента.

За інших рівних умов, президентські системи краще функціонують, коли правила або порядок виборів спрямований на виключення високої багатопартійності, хоча при цьому також бажано уникати жорстких заходів щодо виведення з гри впливових політичних груп, оскільки подібні заходи можуть підірвати легітимність системи [279, с. 106-118].

Фрагментація партійної системи може бути істотно скорочена навіть в системах пропорційного представництва, але при дотриманні двох наступних умов. По-перше, президентські вибори і вибори законодавчої влади бажано проводити одночасно, при цьому вибори президента повинні проходити у форматі одного туру з відносною більшістю голосів. По-друге, парламентські вибори повинні проходити або на основі виборчих округів невеликого розміру, або із застосуванням відносно високого загороджувального порогу.

Одночасне проведення виборів законодавчої влади і президентських виборів так само, як і відмова від двох турової системи обрання президента на користь одного туру з відносною більшістю, призводить до встановлення двопартійного формату політичної боротьби [214, с. 162].

В силу своєї важливості президентські вибори, як правило, сприяють чіткому розподілу виборців на два табори, а також ймовірності того ж самого голосування та на одночасних парламентських виборах. У разі ж поділу президентських і парламентських виборів у часі, голосування виборців в тому чи іншому випадку може бути протилежним.

Інакше кажучи, у разі тимчасового розриву між президентськими виборами і виборами в законодавчі збори істотна фрагментація партійної конфігурації асамблеї стає більш вірогідною. Іноді розбіжність між президентом і сформованим розкладом партійних сил у парламенті настільки велика, що пропрезидентські партії в законодавчих зборах спираються на дуже невелику кількість вірних депутатів. Таким чином, дослідники приходять до висновку, що для стабільної президентської форми правління кращими є одночасні вибори обох гілок влади.

Все частіше зустрічається схема виборів президента в два тури абсолютною більшістю голосів. Вона має своєю перевагою те, що вона дозволяє уникнути обрання президента вузькою відносною більшістю, тому що при даній системі в другому турі необхідна більш широка підтримка виборців. Вибори в два тури привабливі саме тим, що можливий переможець повинен отримати більш ніж 50 відсотків голосів виборців. Разом з тим, подібна двотурова система сприяє фрагментації політичних сил, що змагаються як за місце президента, так і за місця в законодавчих зборах. Багато кандидатів беруть участь у першому турі лише для того, щоб спробувати вийти другими у другий раунд і забрати частину голосів у передбачуваного переможця, або, що також можливо, заради «шантажу» двох провідних кандидатів, мета якого є більш вигідні умови угоди по «здачі» своїх голосів перед другим туром. Вибори в один тур, що вимагають для перемоги лише відносну більшість голосів, навпаки, зазвичай сприяють появі тільки двох серйозних кандидатів на пост президента.

При виборах до парламенту електоральні правила повинні сприяти представництву усього розмаїття політичних сил. При цьому можна уникнути крайньої фрагментації останніх за допомогою використання помірно пропорційної системи, яку можна задля страховки доповнити одночасним проведенням президентських і парламентських виборів і відмовою від мажоритарною системою виборів президента в два тури. Таке пропорційне представництво дає можливість висловити свою думку деяким значущим партіям, які представляють інтереси певних меншин, не ведучи при цьому до крайньої фрагментації.

Стверджуючи, що парламентські системи більш сприяють стабільності демократії, Х. Лінц тим самим виступає прихильником переходу до парламентського правління. С. Мейнваринг і М. Шугарт не настільки впевнені в успіху такого переходу у випадку країн з недисциплінованими політичними партіями, оскільки навіть у самих парламентських системах недисципліновані партії створюють серйозні проблеми.

Отже, у країнах з недисциплінованими політичними партіями і недостатньо продуманим виборчим законодавством перехід до парламентаризму здатний загострити проблеми функціонування всієї політичної системи і навіть привести до нестабільності, якщо при цьому залишити партійне та електоральне законодавство без тих змін, які сприяли б зміцненню дисципліни.

Будь-який перехід до парламентського устрою повинен супроводжуватися розробкою інституційного «захисту», який буде сприяти нормальному функціонуванню всієї системи.

Таким чином, системний похід дозволяє виявити дисфункціональність деяких елементів вітчизняної політичної системи, тому політичну дійсність сучасної України необхідно розглядати з точки зору системного підходу за допомогою аналізу політичних інститутів і політичних процесів, та їх трансформації в умовах перехідного періоду.

Висновки до розділу 2.

Оскільки пострадянські політичні системи, як видно з попереднього розділу, стали відносно новим об'єктом дослідження, постало питання вироблення певного способу бачення й організації дослідження, правил та критеріїв інтерпретації фактів, прийоми збору даних тощо.

Відзначимо, що вагоме місце в цьому інструментарії щодо пострадянського простору займає порівняльний аналіз. Саме цей дослідницький метод вбачається найбільш придатним, оскільки дозволяє поєднати широкий збір емпіричної інформації, її оцінку та відносно швидке формулювання певних узагальнень. Обґрунтовуючи обрання порівняльно-політологічного методу, вкажемо також, що повноцінне вивчення політичної системи тієї чи іншої країни є можливим лише шляхом порівняння його, принаймні в окремих параметрах, з іншими політичними системами. Порівняльний аналіз застосовують переважно по відношенню до однорідних феноменів. Такими феноменами можуть бути не тільки об'єкти в межах однорідних інституціоналізованих політичних систем, але й певні політичні структури з подібними родовими явищами і процесами, локалізовані в різних політичних системах.

Слід зазначити, що нині робляться лише перші спроби системного аналізу політичних трансформацій на пострадянському просторі. Конструювання теоретичних рамок, які поєднують здобутки порівняльної політології та транзитології, уможлиблює вирішення поставленої наукової проблеми. Вона представляється тим більш актуальною тому, що праці, в яких узагальнюється досвід системних трансформацій, залишаються рідкісними.

Обираючи країни пострадянського простору як об'єкт для проведення порівняльного аналізу, слід зазначити, що сфера аналізу обмежується географічним регіоном, де певні фактори – рівень економічного та соціального розвитку, структура політичних систем на початковому етапі трансформації, досвід перебування в межах СРСР – можуть бути використані як елементи контролю.

Конструюючи теоретичні рамки дослідження, зазначимо, що найбільш плідним здається поєднання стратегій *area study* та *case-study*. В даному випадку регіональне порівняння (*area study*) – це порівняння групи країн певного регіону. Воно дозволяє вирішити ряд проблем порівняння (порівнянність, еквівалентність), оскільки країни обрані в силу схожості їх економічних, культурних, політичних і т. д. характеристик.

Зазначимо, що правильне використання порівняльного методу мусить включати в себе широку перспективу співвіднесення досліджуваних явищ. Тому регіональне порівняння забезпечить такий контекст для кращого дослідження поодинокого випадку (*case-study*), яким для нас стане трансформаційний процес у незалежній Україні. Таким чином, українські процеси досліджуватимуться в широкому порівняльному контексті, а ґрунтовне дослідження інших кейсів не розглядається як самостійне дослідницьке завдання.

В центрі проблематики трансформаційних процесів для нас буде дослідження інститутів та їх ефективності, крізь призму нижченаведених теоретичних концепцій, придатних для аналізу української політичної реальності.

Оскільки політична система незалежної України завжди балансувала між президентською і парламентською, до таких концепцій віднесено аналіз Х. Лінца щодо недоліків президентських систем, що сприяють зростанню авторитаризму; критика доробку Х. Лінца з боку С. Мейнваринга і

М. Шугарта, які вступають з ним полеміку, називаючи ряд недоліків парламентських систем.

Доцільно також взяти до розгляду гіпотезу, що українська політична дійсність може бути найоптимальніше проаналізована в межах концепції «делегованої демократії» Г. О'Доннелла.

Також можна звернутися до теорій О. Фісуна, який вважає застосовним поняття «неопатримоніалізм» (відповідно до термінологією Ш. Ейзенштадта). Теорія неопатримоніалізму органічно та доцільно поєднується з теоріями «делегованої демократії» Г. О'Доннелла і «неліберальної демократії» Ф. Закарії і дозволяє пояснити ситуацію, що склалася у незалежній Україні.

Отже, політичні процеси в Україні слід розглядати з урахуванням досвіду вивчення посткомуністичних трансформацій, що поєднують в собі кілька напрямів: руйнування колишніх і створення нових інститутів, процес консолідації демократичного режиму, формування громадянського суспільства і правової держави, перетворення міжелітарних взаємодій. Кризовий процес формування політичних інститутів привів, в результаті, до труднощів визначення форми правління незалежної України на різних етапах, у зв'язку з чим необхідний аналіз політичних процесів сучасної України на основі наведених концепцій стабільності та демократичності президентських і парламентських систем.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ МОДЕЛІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Демократичний транзит у європейських посткомуністичних країнах.

Проаналізувавши основні теоретичні та методологічні проблеми, дотичні до тематики дослідження, наголосимо: розуміння специфіки, недоліків та переваг українського досвіду політичних трансформацій можливе лише в ширшому контексті, що тягне за собою необхідність принаймні побіжно, але разом з тим максимально широко оцінити стан демократичної трансформації в інших пострадянських країнах.

В якості змінних, що доцільно проаналізувати, використовуватимуться обставини краху попереднього режиму; дотримання територіальної цілісності; наявність елітного консенсусу; наявність або відсутність дискримінації певних соціальних, політичних, етнічних груп; досвід демократичної передачі влади; орієнтація на співробітництво з демократичними – або, навпаки, з авторитарними країнами.

Виходячи з уявлень Ф. Шміттєра про можливість та фактори зовнішніх впливів на процес демократичної трансформації, що були наведені в попередньому розділі, в якості робочої гіпотези можна висунути версію про те, що демократичні трансформації будуть успішнішими в країнах, що географічно межують або близькі з ЄС.

Демократичний транзит в **Словаччині** починався в рамках єдиної Чехословаччини. По мірі демократизації в Чехословаччині загострились національні суперечності внаслідок того, що чехи були проти дотування Словаччини, а словакам не подобалось другорядне становище в федерації. У

1993 році було здійснено «оксамитове розлучення», після чого Чехія і Словаччина реалізовували демократичний транзит окремо. У сучасній Словаччині відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства.

У Словаччині здійснюється легітимна і мирна передача влади як в явному, так і в латентному вимірах. Зокрема, в 1993 році президентом був обраний М. Ковач, а в 1999 році Р. Шустер, в 2004 році І. Гашпарович. Демократичний розвиток Словаччини багато в чому стримувався популістською і корупційною політикою, що проводилася її прем'єр-міністром В. Мечьяром аж до 1998 року. Однак державі вдалося вийти з даної політичної кризи шляхом здійснення ряду реформ, які підвищили рівень економіки і якість життя. До теперішнього часу в Словаччині сформована розвинена і ефективна партійна система.

За результатами виборів до Національної Ради Словацької Республіки в 2012 році більшість в ньому отримує «Курс – соціальна демократія» (44 %) [1].

З 2004 року Словаччина є членом Організації Північноатлантичного договору і Європейського Союзу. Зовнішній курс Словаччини багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо в НАТО, чий війська розміщені на її території. Риторика словацького політичного керівництва, незважаючи на ряд розбіжностей з керівництвом ЄС, викликаних економічною кризою в Європі, залишається пронатовською і проєвропейською [42].

Демократичний транзит в **Чехії** починався в рамках єдиної Чехословаччини і до 1993 року був ідентичний словацькому варіантові. У 1993 році було здійснено «оксамитове розлучення», після чого Чехія стала будувати власну національну демократію. Територіальна цілісність держави в процесі демократизації була порушена, однак цей процес був еволюційним і

ненасильницьким і підтримувався як елітами, так і масами обох сторін, що в подальшому гарантувало мирне співіснування Чехії та Словаччини. У сучасній Чехії відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Таким чином, слід визнати, що стосовно територіальної цілісності Чехія зіткнулася з певними труднощами в процесі демократизації, але має позитивну динаміку.

У Чехії здійснюється легітимна і мирна передача влади як в явному, так і в латентному вимірах. Зокрема, в 1993 році президентом був обраний В. Гавел, а в 2003 році В. Клаус, в 2013 році М. Земан. В ході демократизації в Чехії була сформована розвинена і ефективна партійна система. На виборах в Палату депутатів Чехії в 2010 році більшість набирають «Чеська соціал-демократична партія» (22 %), «Громадянська демократична партія» (22 %), «ТВП» (Традиції Відповідальність Процвітання) (17 %), «Комуністична партія Чехії і Моравії» (11 %) і «Громадські справи» (11 %) [115].

Чехія є активним членом Організації Північноатлантичного договору з 1999 року і Європейського Союзу з 2004 року. Зовнішній курс Чехії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чий війська розміщені на її території. Риторика чеського політичного керівництва, незважаючи на ряд розбіжностей з питання розміщення ПРО в Чехії, залишається пронатовською і проамериканською, хоча в ній і збільшилася частка євроскептицизму.

Початок процесу демократизації в Угорщині було покладено в 1988 році, коли угорський парламент прийняв «демократичний пакет» законів, що закріплювали в країні плюралізм, свободу зібрань, партій, преси і т. д. У 1989 році правляча партія відмовилась від свого комуністичного минулого і перейменувалась в «Угорську соціалістичну партію».

В ході демократичного транзиту Угорщині вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Зміни в угорському законодавстві в 2010–2014 рр., які в керівництві ЄС і США характеризують як авторитарний розворот, такими визнати складно, так як вони, по-перше, здійснюються в рамках правового поля, по-друге, спрямовані на подолання економічної кризи в країні, по-третє, зачіпають інтереси критикуючих сторін, роблячи зауваження останніх необ'єктивними, по-четверте, спрямовані на відродження традиційних для угорської нації соціальних цінностей, а не на автократизацію політичного життя в країні, по-п'яте, не приводять на практиці до дискримінації груп громадян, головним чином, циган, які отримують дотації та допомогу в професійній підготовці і працевлаштуванні від держави.

В Угорщині як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Угорщини обиралися: в 1990 році А. Гьонц, 2000 р. – Ф. Мадл, в 2005 р. – Д. Шойом, в 2010 р. – П. Шміт, в 2012 р. – Я. Адер. В ході демократизації в Угорщині була сформована розвинена і ефективна партійна система. За результатами виборів до Національних Зборів Угорщини в 2010 році більшість набрали коаліція «Фідес-Християнсько-Демократична Народна Партія» (68 %), «Угорська соціалістична партія» (15 %) і «Йоббік» (12 %) [124, с. 30].

Угорщина є активним членом Організації Північноатлантичного договору з 1999 року і Європейського Союзу з 2004 року. Зовнішній курс Угорщини багато чим визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чії війська розміщені на її території. Риторика угорського політичного керівництва, незважаючи на ряд розбіжностей з

керівництвом ЄС, залишається прозахідною, хоча в ній і збільшилась частка євро скептицизму.

Початок процесу демократизації в **Польщі** був покладеним в 1989 році в результаті організації «круглого столу» – переговорів між владою і представниками руху «Солідарність».

В ході демократичного транзиту Польщі вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства.

У Польщі як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Польщі обиралися: в 1990 році Л. Валенса, в 1995 році – А. Кваснєвський, 2005 року – Л. Качинський, в 2010 році – Б. Коморовський. В ході демократизації в Польщі була сформована розвинена і ефективна партійна система. За результатами виборів до Сейму Польщі в 2011 році більшість набрали «Громадянська платформа» (39 %), «Право і Справедливість» (32 %) і «Рух Палікота» (10 %) [195, с. 88].

Польща є активним членом Організації Північноатлантичного договору з 1999 року і Європейського Союзу з 2004 року. Зовнішній курс Польщі багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чий війська розміщені на її території. Риторика польського політичного керівництва, залишається прозахідною.

Словенія отримала свою незалежність в результаті приходу до влади в республіці націоналістично налаштованих політичних сил (Соціал-демократичний союз Словенії) в 1990 р. і громадянської війни, яка послідувала за цим, з югославським союзним центром в 1991 р.

В ході демократичного транзиту Словенії вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав

і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства.

У Словенії як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Словенії обиралися: в 1991 році М. Кучан, в 2002 році – Я. Дрновшек, в 2007 році – Д. Тюрк, в 2012 році – Б. Пахор. В ході демократизації в Словенії була сформована розвинена і ефективна партійна система. За результатами виборів 2011 року в Державні Збори Словенії більшість набрали партія «Позитивна Словенія» (28 %), «Словенська демократична партія» (23 %) і «Соціал-демократична партія» (11 %) [26, с. 160].

З метою запобігання сепаратистським виступам і припинення загрози територіального розпаду у виборчій системі держави передбачено обрання до найвищого законодавчого органу – Державні Збори представників від національних меншин, які проживають на території Словенії: італійської та угорської громад.

З 2004 року Словенія є активним членом Європейського Союзу і Організації Північноатлантичного договору. Зовнішній курс Словенії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чий війська розміщені на її території. Риторика словенського політичного керівництва залишається прозахідної.

У **Румунії** демократичний перехід проходив в рамках революційної форми. У 1989 році командування румунської армії стратило главу держави Н. Чаушеску.

Однак, незважаючи на революційні потрясіння на рубежі 1980-1990-х років, Румунії вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутня дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян. Приміром, в 2011 році в країні відбулася знакова подія – Рада Румунії по боротьбі з дискримінацією оштрафувала мера міста Бая-Маре на півтори тисячі євро за

дискримінацію циган. Від мера зажадали знести триметрову стіну, яка розділяє місце компактного проживання циган від інших міських кварталів.

Протягом 1990-х років спостерігалися прецеденти придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Йдеться про виступи робітників Румунії з 1990 по 1999 рік, придушені урядом досить жорстоко, що призвело до людських жертв.

При цьому слід визнати потенційно небезпечним для демократизації Румунії територіальні суперечності з Молдовою і Угорщиною. Проблема, пов'язана з угорською громадою Трансільванією, зокрема відсутність у неї автономії, є постійною загрозою для розвитку румунської демократії, а агресивні панрумунські настрої її політичного керівництва в перспективі можуть привести до територіальних конфліктів.

Таким чином, слід визнати, що загроза територіальній цілісності Румунії існує скоріше в потенційному, ніж в актуальному стані.

У Румунії як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Румунії обиралися: в 1990 І. Ілієску, в 1996 році – Е. Константінеску, у 2000 році – І. Ілієску, в 2004 році – Т. Бесеску. В ході демократизації в Румунії була сформована дієздатна партійна система. За результатами виборів 2012 року в Палату депутатів Румунії більшість набрав «Соціал-ліберальний союз» (59 %), «Правий румунський альянс» (17 %) і «Народна партія – Дан Діаконеску» (14 %) [81].

Румунія є активним членом Організації Північноатлантичного договору з 2004 року і Європейського Союзу з 2007 року. Зовнішній курс Румунії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чиї війська розміщені на її території. Риторика румунського політичного керівництва явно проєвропейська і пронатівська. У країні планується розміщення елементів ПРО США.

Демократизація в **Болгарії** починається з 1989 року. Політичне керівництво Болгарії після незначних народних виступів змістило Т. Живкова з посту генерального секретаря ЦК БКП і голови державної ради, потім перейменувало саму КПБ і перейшло до активних політичних і економічних реформ.

В ході демократичного транзиту Болгарії вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства.

У Болгарії як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Болгарії були вибрані: в 1990 Ж. Желєв, в 1997 році П. Стоянов, в 2002 році Г. Пирванов, в 2012 році Р. Плевнелієв. В ході демократизації в Болгарії була сформована розвинена і ефективна партійна система. За результатами виборів до Народних Зборів Болгарії в 2009 році більшість набрали «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (43 %), «Коаліція за Болгарію» (19 %), «Рух за права і свободи» (16 %) і «Атака» (10%) [27].

Болгарія є активним членом Організації Північноатлантичного договору з 2004 року і Європейського Союзу з 2007 року. Зовнішній курс Болгарії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чиї війська розміщені на її території. Риторика болгарського політичного керівництва залишається проєвропейською і пронатівською. В даний час, як і Польща в «Вишеградській групі», Болгарія прагне стати регіональним лідером на Балканах, спираючись на підтримку США для отримання власної сфери впливу у вигляді Македонії [59].

Демократизація в **Литві** почалась в 1990 році після проголошення її незалежності республіканським політичним керівництвом, що призвело до хвилювань і зіткнень з радянськими військами.

В ході демократичного транзиту Литві вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і будь-які придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Демократичний розвиток сучасної Литви не можна характеризувати як етнічну демократію за зразком Естонії та Латвії. Це пояснюється тим, що крім російської громади в країні широко представлена і польська. Разом вони склали близько 15% населення Литви, і якщо стосовно російськомовного населення можна було виявляти дискримінацію, то Польща досить болісно реагує на будь-які обмеження прав і свобод своїх співвітчизників в Литві. Тому розвиток демократії за національним принципом в Литві виявився неможливим.

У Литві в явному вимірі здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Литви обирались: в 1993 році А. М. Бразаускас, в 1998 році – В. Адамкус, в 2009 році – Д. У. Грібаускайте. У ході демократизації в Литві була сформована розвинена і ефективна партійна система. За результатами виборів в литовський Сейм у 2012 році більшість набрали «Соціал-демократична партія» (21%), «Союз Вітчизни - ЛХД» (24 %) і «Партія праці» (21 %) [78]. Однак в латентному вимірі спостерігається лімітування політичної опозиції, пов'язане переважно з судовим тиском на політичні сили, які сумніваються в офіційній версії подій в січні 1991 року в Вільнюсі. Прикладом подібного обмеження є «справа Палецкіса» 2013 року, коли голові «Соціалістичного народного фронту» А. Палецкісу винесли обвинувальний вирок за твердження, що не радянські солдати, а саме литовці стріляли в своїх під час заворушень в січні 1991 року.

Подібні процеси проводились і раніше, наприклад, в 1998 році по відношенню до В. Іванова, голови Союзу російських літераторів і художників «Рарога».

З 2004 року Литва є членом Організації Північноатлантичного договору і Європейського Союзу. Зовнішній курс Литви багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чії війська розміщені на її території. Риторика литовського політичного керівництва є пронатівською і про європейською [78].

Естонія починала демократичний транзит без масових народних хвилювань, як це мало місце в Латвії та Литві, а оголошення про незалежність країни було спровоковано путчем ГКЧП.

У явному вимірі Естонії в ході демократичного транзиту вдалося зберегти територіальну цілісність. Однак в латентному вимірі даного параметру спостерігається дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства (мова йде про заворушення 2007 року щодо перенесення пам'ятника радянським воїнам, полеглим у Великій Вітчизняній війні, придушення яких супроводжувалося людськими жертвами).

В даний час для Естонії характерна специфічна форма політичного режиму. Він відповідає моделі «етнічної демократії». Ця система забезпечує контроль найважливіших сторін життя в країні (особливо державне управління і політична сфера) однією етнічною групою, в даному випадку естонцями. Тільки в їх відношенні політична система повністю демократична. На даний момент 16 % населення Естонії не мають її громадянства, отже, позбавлені політичних прав на державному рівні, хоча і мають право голосувати на муніципальних виборах.

В Естонії здійснюється легітимна і мирна передача влади як в явному, так і в латентному вимірі. Зокрема, в 1992 році президентом був обраний Л. Мері, в 2001 році – А. Рюйтель, в 2006 році – Т. Х. Ільвес. До теперішнього часу в Естонії сформована дієздатна партійна система, що дозволяє проходити в естонський парламент політичним партіям, які відстоюють

інтереси російськомовного населення (наприклад, «Наш дім Естонія» в 1995 році).

За результатами виборів в Рійгікогу (Парламент Естонії) у 2011 році більшість в ньому отримали «Партія реформ Естонії» (29 %), «Центристська партія» (23 %), «Союз Вітчизни і Res Publica» (21 %) і «Соціал-демократична партія Естонії» (17 %) [212, с. 170].

З 2004 року Естонія є членом Організації Північноатлантичного договору і Європейського Союзу. Зовнішній курс Естонії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чиї війська розміщені на її території. Риторика естонського політичного керівництва є пронатівською і проєвропейською.

Демократичний транзит в **Латвії** почався з проголошення незалежності країни в 1990 році. У 1991 році в Латвії були організовані масові виступи, після яких центральна влада СРСР була змушена її визнати.

Після 1991 року в Латвії сформувався етнократичний політичний режим. Фундаментом його є створення 15 жовтня 1991 року інституту негромадян. Національні меншини розглядаються як загроза існуванню держави і не наділяються політичними правами навіть на рівні виборів до муніципальних органів влади, створюючи групу «негромадян»; в той же час правляча еліта реалізує курс на побудову однорідної за етнічним складом «Латиської Латвії», який замість інтеграції латвійського суспільства орієнтований на витіснення з країни нелатишів і насильницьку асиміляцію тих, кого не виходить витіснити, використовуючи для цього шкільну реформу. На даний момент 14% населення Латвії не мають її громадянства, а отже, взагалі позбавлені політичних прав [69].

У Латвії здійснюється легітимна і мирна передача влади, як в явному, так і в латентному вимірі. У 1993 році президентом був обраний Г. Улманіс, в 1999 році – В. Віке-Фрейберга, в 2007 році – В. Затлерс, в 2011 році – А. Берзініні. До теперішнього часу в Латвії сформована дієздатна партійна

система, що дозволяє проходити в Сейм політичним партіям, які відстоюють інтереси російськомовного населення (наприклад, Центр Згоди в 2011 році). За результатами виборів до Сейму Латвії в 2011 році більшість в ньому отримали «Центр згоди» (28 %), «Партія реформ Затлерса» (21 %), «Єдність» (19 %), «Національне об'єднання «Усе для Латвії!» – «Вітчизні і свободі ДННЛ» (14 %) і «Союз зелених і селян» (12 %) [69].

Латвія є членом Організації Північноатлантичного договору і Європейського Союзу. Зовнішній курс Латвії багато в чому визначається її членством в даних міжнародних організаціях, особливо НАТО, чії війська розміщені на її території. Риторика латвійського політичного керівництва є пронатівською і проєвропейською.

Демократизація в **Хорватії** почалася з приходу до влади націоналістів і громадянської війни з Югославією в 1991-1995 рр.

В ході демократичного транзиту Хорватії вдалося зберегти територіальну цілісність, незважаючи на громадянську війну в Республіці Сербська Країна в 1991-1995 рр. Після операції «Буря» територія невизнаної республіки була приєднана до Хорватії в 1995 році. В країні зберігається дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян. Йдеться перш за все про сербському меншість в Хорватії. Відносини між хорватами і сербами в 1990-х роках були надзвичайно напруженими. Після 2000 року ситуація почала поліпшуватись. Напруженість між хорватами і хорватськими сербами частково вдалося згладити завдяки отриманню політичною партією сербів в Хорватії («Незалежною демократичною сербською партією») місць в парламенті Хорватії. Однак серби в Хорватії продовжують піддаватись дискримінації. В даний час хорватська влада не хоче повернення країнських сербів в країну. У хорватських судах справи країнських сербів часто затягуються, що стає серйозним бар'єром для повернення біженців. Хоча в Хорватії ведеться робота по зниженню дискримінації щодо сербів, реальний стан речей багато в чому залишається на колишньому рівні. При цьому в

Хорватії відсутні прецеденти придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Наприклад, в ході низки заворушень в 2011 році, викликаних зниженням рівня життя населення країни, обійшлося без жертв.

Таким чином, слід визнати, що збереження територіальної цілісності залишається для Хорватії актуальним питанням і багато в чому зв'язане з рядом важких завдань.

У Хорватії як в явному, так і в латентному вимірах здійснюється легітимна і ненасильницька передача влади. Президентами Хорватії обиралися: в 1990 році Ф. Туджман, у 2000 році С. Месич, в 2010 році І. Йосипович. В ході демократизації в Хорватії була сформована дієздатна партійна система. За результатами виборів 2011 року в хорватський Сабор більшість набрали «Соціал-демократична партія Хорватії» (40 %) і «Хорватська демократична співдружність» (30 %). [212, с. 171]

З 2009 року Хорватія є активним членом Організації Північноатлантичного договору. Зовнішній курс Хорватії багато в чому визначається її членством в цій міжнародній організації, чиї війська розміщені на її території. Риторика хорватського політичного керівництва залишається проєвропейською і пронатівською. В даний час Хорватія прагне до вступу в ЄС. Дані обставини свідчать про те, що у військово-політичному плані Хорватія є включеною в сферу впливу США і НАТО.

Таким чином, можна зробити висновок, що відносно високий відсоток успішно демократизованих держав в європейській частині посткомуністичного простору пропорційний кількості країн, що знаходяться в сфері впливу західних демократій. У свою чергу, такий високий показник країн, які знаходяться в сфері впливу західних демократій пояснюється їх географічною близькістю до них. Розглянувши європейські варіанти демократичного транзиту на посткомуністичному просторі, вважається за

необхідне перейти до аналізу альтернативних випадків даного процесу на євразійському просторі.

3.2. Проблеми демократизації на євразійському просторі.

Відповідно до зазначеної робочої гіпотези, зосередимося на аналізі трансформацій у країнах, що належать переважно до зони впливу наступника СРСР – Російської Федерації, з усіма притаманними їй проблемами демократичного розвитку.

Демократичний транзит в самій **Російській Федерації**, розпочавшись ще в рамках СРСР, супроводжувався розпадом Радянського Союзу, спробою державного перевороту в серпні 1991 року і кризою влади в 1993 році, який завершився придушенням парламентської опозиції силами, лояльними Президенту Б. Єльцину, і прийняттям Конституції РФ в 1993 році .

В 1994–1996 і 1999–2001 рр. на території Чеченської республіки Російської Федерації велись громадянські війни. На даний момент гострота конфлікту значно знизилась, хоча напруженість досі проявляється в регулярних терактах, що відбуваються на території РФ, а також в періодичних зіткненнях з військовими на Північному Кавказі. Крім того, існує прецедент придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства в ході вирішення конституційної кризи 1993 року, що призвела до численних жертв. Таким чином, слід визнати наявність певних труднощів, що виникають в процесі збереження Росією своєї територіальної цілісності.

Явно політична влада в РФ передається легітимним і ненасильницьким шляхом. Однак в латентному вимірі даного параметру слід визнати наявність інституту наступництва в сучасній Росії. Президентами Росії обиралися: в 1991 році Б. Єльцин, у 2000 році – В. Путін, в 2008 році – Д. Медведєв, у 2012 році – знову В. Путін. В ході демократичного транзиту в країні була сформована партійна система. Зокрема, на виборах в Державну Думу в 2011

році більшість отримали «Єдина Росія» (49 %), «Комуністична Партія Російської Федерації» (19 %), «Справедлива Росія» (13 %) і «Ліберально-демократична партія Росії» (12%) [114].

Таким чином, слід визнати, що, незважаючи на наявність виборчого процесу, в країні відсутня зміна владних еліт легітимним демократичним способом.

Зовнішньополітична риторика російського політичного керівництва зберігає риси автономності, що виражається в неприйнятті планів США розмістити третє позиційне кільце ПРО в Центрально-Східній Європі, а також у протидії США і їх союзникам. РФ є лідером більшості інтеграційних об'єднань на пострадянському просторі, таких як військово-політичні ОДКБ, ШОС і т. п., що свідчить про проросійську спрямованість даних інтеграційних процесів.

У **Білорусі** керівництво республіки самостійно почало реформи після спроби державного перевороту в СРСР в 1991 році.

На даний момент Білорусь зберігає територіальну цілісність, громадянські зіткнення також відсутні, що дозволяє говорити про позитивну оцінку явною територіальної цілісності держави в процесі демократичного транзиту. Однак в латентному вимірі даної змінної простежуються негативні прояви. Зокрема, в Білорусії регулярно здійснюється придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства, у випадках, якщо вона суперечить офіційному курсові Національного керівництва. Наприклад, в 2005 році було заведено кримінальну справу на журналіста П. Морозова за створений ним проект сатиричних мультфільмів, що було розцінено владою Білорусі як наклеп на президента О. Лукашенка. У 2011 році були опубліковані списки заборонених в країні артистів і музикантів, заборонені збори громадян більше трьох осіб. Таким чином, слід констатувати, що цілісність і монолітність політичного режиму в Білорусі досягаються за

рахунок придушення громадянських позицій, котрі підривають його ідеологічну монополію.

У 1994 році президентом Республіки Білорусь стає О. Лукашенко і знаходиться при владі до теперішнього часу. Він виграє президентські вибори в 2001, 2006 і 2010 роках, змінює білоруське законодавство таким чином, що одній людині стає можливим обиратися президентом країни необмежену кількість разів, якщо його підтримує суспільство. Таким чином, вже в явному вимірі слід визнати відсутність легітимної передачі політичної влади в сучасній Білорусі. У латентному вимірі даного параметра спостерігається переслідування лідерів білоруської опозиції: після протестів проти перемоги О. Лукашенка на президентських виборах в 2010 році під слідством опинилися колишні кандидати на пост президента Республіки Білорусь А. Михалевич, В. Некляєв, А. Санніков і Н. Статкевич.

В даний час білоруська опозиція значною мірою позбавлена можливості впливати на політичні процеси в країні системним шляхом. Так, наприклад, в 1995 році за результатами виборів до Верховної Ради Республіки Білорусь більшість в ньому отримали «Партія комуністів Білоруська» (43 %) і «Аграрна партія» (33 %). Однак в 1996 році О. Лукашенко ініціював референдум щодо зміни конституції і збільшення своїх повноважень. Верховна Рада розцінила дії О. Лукашенко як спробу узурпувати владу. Депутати почали збір підписів, необхідних для початку процедури імпічменту. У 1996 році було проведено республіканський референдум. О. Лукашенко, посиляючись на його результати, сформував новий двопалатний парламент – Національні збори. Перший склад нижньої палати парламенту був повністю призначений О. Лукашенко з числа депутатів Верховної Ради, які підтримали його політику. Надалі можливості партійної опозиції впливати на політику в державі різко стали скорочуватись. Вже на виборах до Національних Зборів Республіки Білорусь 2000 року Партія комуністів Білоруська і Аграрна партія набирають близько 5 % і 4 %

відповідно. Близько 88 % обраних депутатів виявилися безпартійними. Після виборів 2004 року в нижню палату білоруського парламенту обираються вже 89 % безпартійних депутатів, а в 2008 і 2012 роках жоден з представників основних опозиційних сил не пройшов до парламенту країни [205].

Білорусь, незважаючи на ряд «газових» криз у відносинах з Росією в 1995-1996, 1999-2000, 2003-2004, 2006-2007 і 2010 роках, є включеною в сферу впливу останньої. Політична риторика білоруського керівництва в цілому позитивно оцінює досвід інтеграції з Російською Федерацією в рамках союзної держави, Митного союзу з Росією і Казахстаном, ОДКБ і СНД. На території Білорусі розміщуються Колективні сили оперативного реагування ОДКБ, які в разі потреби перейдуть під союзницьке управління, а також російський 43-й вузол зв'язку ВМФ.

В ході демократичного транзиту **Туркменістану** вдалося зберегти територіальну цілісність. Однак в країні спостерігається дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян, зокрема російської, казахської та узбецької меншин. Туркменський уряд посилює політику «туркменізації» громадян країни, які не є корінними туркменами. У країні спостерігається ситуація, коли нетуркмени змушені доплачувати за свою національність під час вступу до вищих навчальних закладів і т. п.

У Туркменістані відсутня прижиттєва зміна президентської влади. Туркменія є єдиною країною на всьому посткомуністичному просторі, в якій виник повноцінний культ особистості керівника держави – С. Ніязова. Йому було присвоєно звання Туркменбаші – «батько всіх туркмен» і в 1999 році статус довічного президента. У 2006 році С. Ніязов помер. Його обов'язки став виконувати заступник голови уряду Г. Бердимухамедов. У 2007 році на президентських виборах він був обраний президентом Туркменістану, отримавши 89 % голосів. На президентських виборах 2012 року Г. Бердимухамедов переміг вже з результатом 97 %.

Незважаючи на те що в 2008 році в Туркменістані була скасована однопартійна система, крім «Демократичної партії Туркменістану» легальних політичних партій в країні немає. При цьому в країні спостерігаються прецеденти лімітування опонентів Г. Бердимухамедова. Так, наприклад, після смерті президента Туркменістану С. Ніязова відповідно до чинної конституції Туркменістану виконуючим обов'язки президента став О. Атаєв. У той же день на спільному засіданні Державної ради безпеки і уряду країни на чолі з Г. Бердимухамедовим було прийнято рішення утриматися від призначення О. Атаєва на цей пост, тому що Генеральна прокуратура порушила проти нього кримінальну справу і О. Атаєв був узятий під варту, а потім засуджений до тюремного ув'язнення. Таким чином, слід визнати, що в Туркменістані відсутня легітимна ненасильницька зміна політичної влади. Зовнішньополітичний курс Туркменістану визначається президентом країни. У 1995 році С. Ніязов оголосив про нейтралітет Туркменістану. Туркменістан проводить самостійну зовнішньополітичну лінію, забезпечену значними запасами вуглеводнів. У 2005 році Туркменістан оголосила про своє асоційоване членство в СНД, знизивши тим самим свій членський статус в організації. Державний нейтралітет став наслідком неприйняття С. Ніязовим критики своєї політики з боку інших держав і на даний момент зберігається політичним режимом Г. Бердимухамедова.

В Азербайджані демократичний транзит супроводжувався зіткненнями національної опозиції з радянськими військами і загостренням ситуації в Нагірному Карабасі.

В ході демократичного транзиту Азербайджану не вдалося зберегти територіальну цілісність. Де-факто після громадянської війни 1992-1994 рр. азербайджанською владою не контролюється територія Нагірного Карабаху. У країні спостерігається дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян, зокрема автохтонних національних меншин, особливо талиші. У 2007 році був заарештований Н. Мамедов, голова Талишського культурного

центру і головний редактор газети «Толиші Садо». Він був засуджений на 10 років за звинуваченням у державній зраді після публікації в його газеті статті з твердженням, що лідер антиарабського повстання Бабек і поет Нізамі були талиші (а не азербайджанці, як прийнято офіційно вважати в Азербайджані). Однак в Азербайджані присутні прецеденти придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Йдеться перш за все про арешти журналістів. Останнє з подібних подій відбулося в 2012 році, коли були арештовані журналісти, що висвітлювали заворушення в місті Губі.

Президентами Азербайджану обиралися: в 1992 році А. Ельчибей (був повалений в ході заколоту), в 1993 році – Г. Алієв, в 2003 році – І. Алієв. У 2003 році напередодні президентських виборів Г. Алієв зняв свою кандидатуру на користь сина (І. Алієва). В ході демократичного транзиту в Азербайджані була сформована партійна система. За результатами виборів в Міллі Меджліс Азербайджану в 2010 році більшість набрали «Новий Азербайджан» (59 %) і безпартійні кандидати (30 %) [159].

Таким чином, слід визнати, що в своєму демократичному розвитку сучасний Азербайджан стикається з безліччю серйозних труднощів і щодо збереження власної територіальної цілісності, і в питаннях забезпечення ненасильницької легітимної передачі влади.

Риторика азербайджанського політичного керівництва носить в цілому нейтральний характер. Однак на території країни знаходяться російські військові об'єкти, наприклад, Габалинська радіолокаційна станція.

Демократичний транзит в **Узбекистані** здійснювався лише на тлі декларування демократизації, хоча ніяких реальних кроків у даному напрямку зроблено не було.

В ході демократичного транзиту Узбекистану вдалося зберегти територіальну цілісність. Однак в країні спостерігається придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами,

засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Зокрема, в 2005 році президенту І. Карімову вдалося придушити антиурядове повстання в Ферганській долині. Заворушення були придушені досить жорсткими заходами, що супроводжувалося загибеллю мирного населення і великою кількістю поранених. В Узбекистані побудова національної держави ведеться заходами, які можливо охарактеризувати як парадискримінаційні. Офіційно не заявляється про дискримінацію будь-якого етносу, однак на практиці відбувається постійний психологічний, соціально-економічний і фізичний пресинг, особливо щодо російськомовного населення. Злочини, вчинені проти російськомовних громадян, часто покриваються владою і замовчуються. Саме даними парадискримінаційними практиками можливо пояснити різке скорочення російськомовних діаспор в Узбекистані (з 1,6 млн. російськомовних громадян, що проживали в республіці в 1989 році, в даний час залишилося 450 тис.) [145].

В Узбекистані відсутня прижиттєва зміна президентської влади. З 1989 року республікою керує І. Карімов. Діяльність опозиційних політичних партій і рухів в країні обмежується. Президент повністю підтримується парламентом. Відповідно до конституції Узбекистан є президентською республікою і глава держави може бути усунений з посади лише через хворобу. Референдум від 26 березня 1995 року продовжив повноваження І. Карімова до 2000 року, а 9 січня 2000 року він знову був переобраний президентом Узбекистану. Термін президентських повноважень у 2002 році був збільшений з 5 до 7 років. У 2007 році І. Карімов знову був обраний президентом Узбекистану. За конституцією Узбекистану одне і те ж особа не може бути обрана Президентом Республіки більше двох разів поспіль. Це обмеження не поширюється на Першого Президента Республіки Узбекистан, тобто І. Карімова. Крім того, в Узбекистані поширена практика обмеження політичних опонентів. Зокрема, регулярно здійснюються судові

переслідування політичних і громадських діячів, серед яких виявилися С. Умаров, Н. Хідоятова, М. Таджібаєва та ін.

В Узбекистані існує партійна система. За результатами виборів до Олій Мажліс Узбекистану в 2010 році більшість набрали «Ліберально демократична партія» (35 %), «Народно-демократична партія» (21 %), «Міллі тікланіш» (20 %) і «Соціал-демократична партія «Адолат»» (12 %) [212, с. 171].

Таким чином, слід визнати, що в Узбекистані відсутня легітимна ненасильницька зміна політичної влади.

Узбекистан не перебуває в будь-якій сфері впливу, хоча і входить в ШОС. Зовнішня політика Узбекистану є дуже нестабільною, що знаходить своє відображення в риторичі узбекистанського політичного керівництва. У 2006 році Узбекистан увійшов в ОДКБ і з 2009 року на його території були розміщені Колективні сили оперативного реагування організації. Однак уже в 2012 році Узбекистан вийшов із ОДКБ. Будучи членом ШОС, Узбекистан бере участь лише в її економічній діяльності, ігноруючи військову складову. При бажанні політичного керівництва держава залишить і ШОС [145].

В ході демократичного транзиту **Таджикистану** вдалося зберегти територіальну цілісність на тлі громадянської війни між колишньою партійною номенклатурою та ісламістськими угрупованнями протягом 1992 – 1997 рр. У країні відсутні дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян і придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. На даний момент в Таджикистані існує загроза ескалації конфлікту і відновлення громадянської війни.

Президентами Таджикистану обирались: в 1991 році Р. Набієв, в 1994 році Е. Рахмон. На даний момент в країні відсутня прижиттєва зміна влади. Згідно з новою редакцією конституції, починаючи з 2006 року, Е. Рахмон може займати президентський пост ще протягом двох семирічних термінів.

Крім того, з конституції видалені обмеження на вік кандидата в президенти. Спостерігається нелегітимність усунення політичних опонентів. Зокрема, в 2004 році був заарештований і засуджений до 23 років тюремного ув'язнення глава «Демократичної партії Таджикистану» М. Іскандаров. За результатами виборів до Палати Представників Таджикистану в 2010 році більшість набрала «Народно-демократична партія Таджикистану» (71 %) [212, с. 171].

Таджикистан знаходиться в сфері впливу Росії, є членом ШОС і ОДКБ. Зовнішня політика Таджикистану є проросійською, що знаходить своє відображення в риторичі таджикистанського політичного керівництва. На території Таджикистану розміщуються Колективні сили оперативного реагування ОДКБ, які в разі потреби перейдуть під союзницьке управління, а також 201-а російська військова база, що дислокується в Душанбе, Курган-Тюбе і Кулябі.

У **Киргизстані** демократичний транзит здійснювався зі збереженням територіальної цілісності. Однак в країні спостерігається придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Зокрема, в 2010 році на півдні Киргизії відбулися масові зіткнення на етнічному ґрунті між узбеками і киргизами, в ході і при припиненні яких були жертви.

При цьому в країні відсутня дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян.

Президентами Киргизії обиралися: в 1990 році А. Акаєв, в 2005 році К. Бакієв, в 2011 році А. Атамбаєв. Однак в 2005 році прихід до влади К. Бакієва був здійснений за допомогою «революції тюльпанів», а в 2010 році в результаті ще однієї революції він був повалений, що забезпечило прихід до влади в 2011 році А. Атамбаєва. В країні існують прецеденти нелегітимного усунення політичних опонентів, як це, наприклад, сталося з Ф. Куловим в 2001 році, коли його спочатку зняли з президентських виборів, а потім позбавили волі за звинуваченням у зловживанні службовим становищем, і з

депутатами-опозиціонерами К. Ташиєвим, С. Жапаровим і Т. Мамитовим в 2012 році, яких звинуватили в спробі збройного захоплення влади.

У Киргизії існує партійна система. За результатами виборів у Жогорку Кенеш Киргизії в 2010 році більшість набрали «Ідеалістична демократична політична партія «Ата-Журт» (16 %), «Соціал-демократична партія Киргизстану» (15 %), «Ар-Намис» (14 %), «Республіка» (13 %) і «Політична соціалістична партія Ата Мекен» (10 %) [50].

Киргизія є членом ШОС і ОДКБ, а також прагне стати членом Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном. У своїй риторичі політичне керівництво Киргизії все виразніше демонструє проросійські позиції. На території Киргизії розміщуються Колективні сили оперативного реагування ОДКБ, які в разі потреби перейдуть під союзницьке управління. Одночасно з цим на території республіки з 2010 року функціонує Центр транзитних перевезень в міжнародному аеропортові «Манас», що представляє собою інструмент авіабази «Кант».

Демократичний транзит в **Казахстані** почався ще в рамках СРСР і продовжився після здобуття країною незалежності в 1991 році.

В ході демократичного транзиту Казахстану вдалося зберегти територіальну цілісність. Однак в країні спостерігається придушення громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Зокрема, в 2011 році в місті Жанаозен почалися масові заворушення, які були спровоковані недоліками політичної системи Казахстану, в тому числі знайшли своє відображення і в економічній сфері. Заворушення були придушені досить жорсткими заходами, що супроводжувалося загибеллю мирного населення і великою кількістю поранених. Нездатність влади Казахстану до конструктивного діалогу з повстанцями і вибір жорстких заходів їх придушення не може ідентифікуватися як демократична практика вирішення конфлікту.

У Казахстані відсутня прижиттєва зміна президентської влади. Відповідно до чинної Конституції Казахстану президентом республіки не може бути обраний один і той же чоловік більше двох разів поспіль, але при цьому робиться персональне виключення для першого президента Н. Назарбаєва, який керує країною з 1989 року. Крім того, в країні існують прецеденти нелегітимного усунення політичних опонентів, як це, наприклад, сталося з колишнім прем'єр-міністром А. Қажегельдіном, якому в 2001 році вдалося втекти з Казахстану.

У Казахстані існує партійна система. За результатами виборів в Мажиліс парламенту Республіки Казахстан в 2012 році більшість набрала «Народно-демократична партія «Нур-Отан» (81 %) [212, с. 172].

Таким чином, слід визнати, що в Казахстані відсутня легітимна ненасильницька зміна політичної влади.

За зовнішнім показником Казахстан знаходиться в сфері впливу Росії, входить в ШОС і ОДКБ, а також є членом Митного союзу з Росією і Білоруссю. Зовнішня політика в Казахстані в силу сформованої політичної специфіки визначається Н. Назарбаєвим і його найближчим оточенням. Для стабілізації існуючого в республіці політичного режиму йому необхідна тісна співпраця з Росією в політичній, економічній і військовій сферах, що покликане не допустити революційних потрясінь за прикладом Киргизії, ефективно перешкоджати політико-економічній експансії Китаю і протистояти ісламістській загрозі з півдня. У своїй риториці політичні влади Казахстану послідовно заявляють про зацікавленість у співпраці з Росією, не висловлюють бажання вступу в НАТО. Крім того, на території Казахстану знаходяться стратегічно важливі у військовому відношенні об'єкти, що використовуються Росією, наприклад, космодром «Байконур».

В ході демократичного транзиту **Вірменії** вдалося зберегти територіальну цілісність. У країні відсутня дискримінація та обмеження прав і свобод груп громадян. Однак в Вірменії спостерігається придушення

громадянської позиції насильницькими і неправовими методами, засудженими на рівні міжнародного співтовариства. Зокрема, мова йде про заворушення в 2008 році, викликаних невдоволенням опозиції результатами президентських виборів, придушення яких вірменською владою супроводжувалося людськими жертвами.

Президентами Вірменії обиралися: в 1991 році Л. Тер-Петросян, в 1998 році Р. Кочарян, в 2008 році С. Саргсян. У 1998 році у Вірменії сталась політична криза, в результаті чого президент Тер-Петросян під тиском силових міністрів подав у відставку. У 2008 році в ході виборів була здійснена передача влади за російською моделлю наступництва: від президента Р. Кочаряна прем'єр-міністру С. Саргсяну. У сумі ці факти свідчать про відсутність ненасильницької легітимної передачі влади в сучасній Вірменії, що знижує рівень демократичного розвитку в країні з напівавторитарного до авторитарного.

В ході демократичного транзиту в Вірменії була сформована партійна система. За результатами виборів до Національних Зборів Вірменії в 2012 році більшість набрали «Республіканська партія Вірменії» (53 %) і «Процвітаюча Вірменія» (28 %) [2].

Вірменія є активним членом Організації Договору про колективну безпеку з 1992 року. Незважаючи на те, що Вірменія – учасник програми «Європейської політики сусідства» з 2004-го року, а в «Східному партнерстві» складається з моменту його створення в 2009 році, риторика вірменського політичного керівництва, як і раніше, носить проросійську спрямованість. Головним фактором, що забезпечує залежність Вірменії від Росії, є Нагірний Карабах. Одностороннє дистанціювання Вірменії від Росії загрожує привести до того, що остання може перейти на бік Азербайджану в карабаському питанні, як це вже неодноразово було на початку 1990-ті років. На території Вірменії дислокується 102-а російська військова база.

Таким чином, в євразійській частині посткомуністичного простору низький показник демократичних і напівдемократичних країн можна пояснити відсутністю в географічній близькості розвинених демократій, що зробило монопольним вплив на країни, розташовані на цій території, схильних до авторитаризму КНР, РФ і, меншою мірою, Ірану.

Висновки до розділу 3

Виходячи з геополітичного проміжного становища України між двома великими регіонами посткомуністичного світу – інтегрованими в європейські та євроатлантичні структури східноєвропейськими країнами «Нової Європи» та згрупованими переважно навколо Російської Федерації, доцільно оцінити стан і перебіг демократичної трансформації в цих інших пострадянських країнах. Такий широкий аналіз дозволить нам у наступному розділі звернутись до трансформації політичної системи України, володіючи більш широким контекстом.

Становлення стабільної демократії в умовах транзиту можливо тільки на основі реалізації основних принципів демократичного політичного режиму, таких як поділ влади, виборність основних інститутів державної влади, формування цілісної політичної нації. Це обумовлено тим, що використовувана органами державної влади система стримувань і противаг переслідує своєю метою запобігання зловживань владою, створення умов для прояву автономії особистості. Першочергова увага приділяється створенню інституційних, правових та інших гарантій для індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому придушенню особистості владою.

В умовах демократичного політичного транзиту саме ці показники (змінні) характеризують переходу суспільства від авторитаризму до різних форм демократії. Ми оцінили відповідні окремі змінні, а саме стартові обставини трансформаційних процесів; дотримання територіальної цілісності; наявність елітного консенсусу; наявність або відсутність

дискримінації; досвід демократичної передачі влади. Виходячи з уявлень Ф. Шміттєра про фактори зовнішніх впливів на процес демократичної трансформації, нами також аналізувалася орієнтація на співробітництво з демократичними – або, навпаки, з авторитарними країнами. Робочою гіпотезою слугувала версія про те, що демократичні трансформації будуть успішнішими в країнах, що географічно і політично ближчі до євроатлантичного простору.

Серед країн Східної Європи були обрані Словаччина, Чехія, Угорщина, Польща, Словенія, Румунія, Болгарія, Литва, Естонія, Латвія, Хорватія. За наслідками аналізу констатуємо, що в переважній більшості (за винятком Румунії, частково Словенії та Литви) з них старт трансформаційних процесів мав мирний, договірний, пактовий характер. Всі згадані держави досить швидко прийшли до елітного консенсусу, зберегли територіальну цілісність, ефективно подолали дискримінацію на політичному, етнічному, релігійному ґрунті. Певні проблеми є лише в Латвії та Естонії, пов'язані з відомою категорією «негромадян». Всі без винятку країни Східної Європи мають вагомий досвід демократичної зміни влади. Очевидно, високий відсоток держав, які успішно демократизуються в європейській частині посткомуністичного простору, відповідає кількості країн, що географічно та політично знаходяться в сфері впливу західних демократій.

Альтернативні щодо європейського досвіду посткомуністичні трансформації демонструють Російська Федерація, Білорусь, Туркменістан, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Казахстан, Вірменія. Доходимо висновку, що в більшості з цих країн трансформаційні процеси стартували за прямого збереження попереднього, ще комуністичного керівництва. Російська Федерація, Вірменія, Азербайджан та Білорусь задемонстрували, після досить короткого періоду часткової відстороненості колишніх комуністичних еліт, повернення до сутнісних практик попереднього владарювання. Трансформаційні процеси, таким чином, були в одних з цих

держав скоріше проголошені, а в інших досить швидко згорнуті. Більшою мірою для цих держав характерні проблеми з територіальною цілісністю (Російська Федерація, Азербайджан), у багатьох спостерігаються прояви дискримінації. Досвід демократичної зміни влади або не напрацьований взагалі, або залишився у минулому (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Російська Федерація).

Очевидно, в євразійській частині посткомуністичного простору таку специфіку розвитку можна пояснити відсутністю в географічній близькості розвинених демократій, що зробило безальтернативним слідування колишнім авторитарним тенденціям, та відображає географічну та політичну близькість до Російської Федерації з її авторитарним устроєм.

Таким чином, результативність демократичного транзиту значною мірою залежить від того, у чийй зоні впливу перебуває держава, що трансформується. Якщо вона перебуває у сфері впливу сучасних євроатлантичних демократій, ймовірність успішного транзиту різко зростає. У випадку, коли країна перебуває в оточенні авторитарних чи гібридних держав та у відповідній сфері впливу, шанси на успішну демократизацію суттєво знижуються. Цю закономірність можна вважати доведеною.

Висновки, зроблені у цьому розділі, допоможуть глибше зрозуміти перебіг та проблеми трансформаційних процесів в Україні.

РОЗДІЛ 4

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Еволюція політичної системи України на початковому етапі подолання радянської спадщини.

Передумови політичних трансформацій в Україні були закладені в ході повномасштабної перебудови, якої зазнала УРСР з 1985 року поряд з іншими радянськими республіками. Відмінною рисою українських еліт на ранніх етапах даного процесу були реакційність і консерватизм, властиві Комуністичній партії України (КПУ) на чолі з В. Щербицьким. У перші роки перебудови В. Щербицький фактично був опонентом М. Горбачова в питаннях лібералізації та гласності, а тому трансформації носили уповільнений характер.

Тим не менш, незважаючи на глибоку економічну кризу, в 1985-1986 рр. темпи приросту промислової продукції України становили 4,3 %, в сільському господарстві – 3,5 % (трохи вище, ніж в попередні роки). Відбувалася й адміністративна реформа: реорганізація міністерств і відомств, значне скорочення управлінського апарату [157].

Однак у політичній сфері подібної реструктуризації не відбувалося, прояви стагнації відчувалися в повній мірі, а масове формування громадських рухів ще не почалося. Процес активізувався після аварії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий екологічний мітинг. Крім питань екології, гострій критиці були піддані посадові особи, винні в чорнобильській трагедії та її наслідках.

На другому етапі перебудови в Україні почала зміцнюватись відповідна соціальна база. В умовах лібералізації виникають групи «зелених», політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації («Товариство Лева», клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада»). Їх діяльність відразу

виходить за рамки просвітницької і набуває політизованого характеру. Восени 1987 року в Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Крім того, обертів набирала гласність, на Україну повернувся знаменитий дисидент В. Чорновіл (колишній член Української Гельсінської Групи) і відновив видання журналу «Український вісник». У 1988 році почали відбуватися несанкціоновані масові мітинги на заході України за участю відомих дисидентів (В. Чорновіл, І. Калинець, М. Горинь та ін.).

На третьому етапі перебудови на Україні почали закладатися основи майбутніх політичних партій. Багато в чому цьому сприяла відставка В. Щербицького. Процес формування багатопартійності проходив в умовах різкого загострення національно-визвольних настроїв у країні, тому нові партії належали переважно до радикальних правих сил [18]. У 1989 році відбувся установчий з'їзд масової політичної організації – Народного руху України. Ідеї партії можна охарактеризувати як національні та загальнодемократичні.

Спочатку до партії приєдналися як ліберально налаштовані комуністи, так і праві радикали, але поступово партія сформувала національно-демократичну платформу. Існували також партії більш радикальної націоналістичної спрямованості, до яких відносяться Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО). Разом вони становили праве крило, більш-менш радикальну опозицію, налаштовану на реформи. Також представляє інтерес створення Демократичної партії України (ДемПУ), що зібрала демократів сходу України, в 1990 році. Партія спочатку позиціонувалася як частина Народного руху України, але потім підтримала на перших президентських виборах Л. Кравчука, а тому відмежувалася від Народного Руху. Хоча ДемПУ не брала участь у виборах до Верховної Ради в 1990 році, партія стала парламентською, оскільки в неї вступили деякі безпартійні депутати Верховної Ради, а також низка колишніх комуністів.

Четвертий етап характеризується поглибленням процесу перебудови, який був прискорений I з'їздом Рад СРСР. Під тиском громадськості в жовтні 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, що проживали на території України, і створені умови для розширення сфери функціонування української мови як мови титульної нації. Відповідно до закону протягом п'яти років українська мова повинна була замінити російську в діяльності державних установ. Крім того, в 1989 р. в Україні відбувся ряд шахтарських страйків, учасники яких, поряд з економічними вимогами, висловлювали свою недовіру комуністичній номенклатурі.

П'ятий, завершальний етап перебудови пов'язаний з виборами до Верховної Ради УРСР. Ще до здобуття Україною незалежності, 30 березня 1990 року, відбулися вибори до Верховної Ради України (Верховна Рада УРСР, що зберегла за собою функції парламенту після краху Радянського Союзу). Це були перші вибори, які допускали участь не тільки КПРС, а й інших партій (відповідно до Закону СРСР від 1 грудня 1988 року «Про зміни та доповнення Конституції СРСР»), але навіть значний успіх опозиції був недостатній, щоб утворити більшість у 450-місному парламенті. Депутати Народного руху отримали 125 місць (фракція «Народна рада»), комуністи утворили «Групу 239», інші місця залишилися за ДемПУ та позафракційними. Новий парламент прийняв 16 липня 1990 Декларацію про державний суверенітет України [54]. Даний акт був сприйнятий у суспільстві неоднозначно, оскільки виходив від комуністичної еліти і сприймався як пропагандистський. 17 березня 1991 відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу. В Україні під час проведення цього референдуму Верховна Рада запропонувала жителям республіки додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

Народ України відповів позитивно як на основне (70,2 % від загальної кількості бравших участь у голосуванні), так і на додаткове питання (80,2 %). Було очевидно, що громадська думка в Україні схиляється на бік незалежності.

Без загальнонаціонального референдуму Декларація не могла набути конституційний статус, однак вона лягла в основу «Акту проголошення незалежності України» [3], прийнятого Верховною Радою 24 серпня 1991 року й підтвердженого на референдумі 1 грудня 1991 року. У голосуванні взяли участь 84,18 % громадян України, що мали право голосу, 90,32 % з яких підтримали незалежність України.

Спікером Верховної Ради з літа 1990 року був Л. Кравчук, що вміло вловив тенденцію, і напередодні перших президентських виборів заборонив КПУ (партія була відтворена в 1993 році), а також послідовно вибудовував демократичну платформу, що базується на ідеях закріплення державного суверенітету України.

Перші вибори президента України співпали з виданням Акту про проголошення незалежності України в грудні 1991 р. Нові демократичні еліти зіткнулися з грамотною політикою помірних консерваторів, що вчасно перехопили ініціативу [265, с. 63]. Л. Кравчук здобув впевнену перемогу над лідером Руху дисидентом В. Чорноволом, отримавши, таким чином, повний контроль над адміністративними, економічними та іншими ресурсами, що дісталися Україні у спадок від СРСР. Що стосується самого Л. Кравчука, то він був представником партійної номенклатури, до 1988 р. був завідувачем відділом агітації і пропаганди ЦК КПУ, потім працював завідувачем ідеологічним відділом і секретарем ЦК КПУ. У 1990-1991 рр. він був членом Політбюро ЦК КПУ, але в часи перебудови на тлі консервативних однопартійців виділявся відносно помірними поглядами. Тим не менш, Л. Кравчук, безумовно, є представником саме колишньої, радянської еліти. Незалежність стала вигідною старій номенклатурі, що ефективно перетворювалась в нову. Прагнучи до зміцнення нової держави, праві сили

потрапили в залежність від радянської еліти, що опинилася при владі вже після розпаду СРСР.

Слід зазначити, що праві націоналісти почасти підтримували режим Л. Кравчука, оскільки не володіли достатніми ресурсами для зміцнення української незалежності, яку на тому етапі вважали своєю головною метою. Демократизація і відмова від минулого поступалися в списку пріоритетів набуттю суверенітету і «розбудові державності» (фактично – відтворенню всеосяжного бюрократичного апарату на новій ідеологічній основі, але великою мірою на кадровій основі УРСР-івської номенклатури).

До 1994 р. в Україні діяв парламент, обраний при СРСР, в якому переважна більшість депутатів висувалися від КПУ. Тобто, значна частина еліти дісталася незалежній Україні у спадок від Радянського Союзу. До 1996 р. держава існувала по Конституції УРСР 1978 р. з внесеними до неї поправками, і нова Конституція приймалася на підставі радянського законодавства. Дані поправки приймалися звичайною більшістю голосів, як і решта законів, що призвело до конституційного процесу у, так би мовити, зворотному порядку. Найчастіше в державах закони приймаються на основі Конституції, в Україні 1991-1996 рр. Конституція формувалася на основі окремих законів. Але для України безпосередньо після розпаду СРСР прийняття нової Конституції було необхідно не тільки в якості фундаменту для подальшого розвитку ліберальної демократії, але й як символічного базису нової держави. Отже, нові інститути незалежної держави утворилися в рамках Конституції і законів СРСР і під керівництвом радянської еліти. Дана ситуація багато в чому пояснює наступний інституційний хаос, оскільки радянське законодавство не було розраховано на побудову консолідованої демократії, а колишня номенклатура КПРС не була підготовлена до розриву з радянською спадщиною.

Існуюча до 1996 р. структура була дисфункціональною: хоча відсилання до соціалізму і стаття про провідну роль Комуністичної партії були виключені з тексту Конституції, в цілому документ зберіг основні характеристики

радянської системи з її принципом «єдності влади» і відсутністю поділу влади як такого.

Таким чином, Україна розвивалася досить еволюційно, без розриву з минулим або радикальних змін. Демократичні реформи здійснювалися тими ж представниками номенклатури, які ефективно працювали в авторитарній радянській системі. Той факт, що демократичні інститути досі не можуть впевнено затвердитися в державі, в основному є наслідком настільки згладженого моменту переходу.

Тут слід згадати причини, що перешкоджали якнайшвидшому прийняттю Конституції. Потрібно розуміти, що незалежність України не була наслідком повалення режиму УРСР. Навпаки, Декларація незалежності була прийнята Верховною Радою УРСР, і саме радянський парламент став джерелом її легітимності. Аналогічно, Л. Кравчук в грудні 1991 року утвердив незалежність України від СРСР на міжнародному рівні не за допомогою заперечення Союзного договору 1922 року, але юридично посиляючись на можливість виходу зі складу Союзу, передбачену цим договором.

Процедура зміни Конституції відбувалася відповідно до Конституції УРСР 1978 року, простою більшістю голосів парламентарів, хоча за світовою практикою для подібних дій потрібні голоси двох третин депутатів парламенту. Загалом інституційний дизайн, передбачений до 1996 року, був настільки неоднозначний, що навіть визначення форми правління уявлялося складним.

Дійсно, в Радянському Союзі практично не існувало горизонтального поділу влади. Після скасування КПУ як державотворчої одиниці (КПУ як партія була пізніше відновлена) і Політбюро, Верховна Рада залишилася єдиним органом і законодавчої, і виконавчої влади, і це фактично у відсутності збалансованої судової системи. Прагнучи отримати міжнародне визнання суверенітету держави, українська еліта за осінь 1991 року створила

посади президента і прем'єр-міністра. Між 1991 і 1996 рр. Україна мала чотириглаве управління, де виконавча влада поділялася між президентом, прем'єр-міністром, парламентом і спікером парламенту, причому конституційні повноваження жодного з них не були належно опрацьовані. Достатньо згадати публічне самопозиціювання спікера О. Мороза як «не першої, але і не другої людини в державі» та його ж намагання вибудувати вертикаль Рад та їх виконавчих органів, на чолі з Верховною Радою та її спікером, на протипагу вертикалі президентських представників на місцях. Створюючи посаду президента, парламент залишив собі значні елементи стримування. Верховна Рада мала право накладати вето на постанови виконавчої влади, право долати президентське вето простою більшістю голосів (що де-факто означало відсутність президентського вето), право відхиляти кандидатури ключових міністрів, а також відправляти у відставку цілий Кабінет. Президент в той же час не міг розпустити парламент і провести нові вибори. Всі дані заходи в сукупності викликали крайнє незадоволення президента та його команди.

Створення інституту прем'єр-міністра ще сильніше розділило виконавчу владу. Президент ставав лише главою держави, а повсякденне управління цією державою стало обов'язком прем'єр-міністра, який був підзвітний і президенту, і парламенту. Така система виявилася не вельми продуктивною. Прем'єр-міністр постійно намагався отримати хоча б деяку незалежність, а президент і парламент кожен боролися за посилення власного контролю за рахунок можливостей іншого. Підтвердженням даної тези може служити взаємодія президента і парламенту з прем'єр-міністром. З жовтня 1992 року по вересень 1993 прем'єр-міністром України був Л. Кучма, після того як Верховна Рада відправила у відставку прем'єр-міністра В. Фокіна за близькість до президента. Замість Кабінету Міністрів, що протистоїть парламенту, виник уряд, який протистояв президентові, оскільки Л. Кучма наполіг на значному розширенні своїх повноважень. Відповідно до редакції

діючої на той момент Конституції, «Верховна Рада України у виняткових випадках двома третинами голосів від загальної кількості народних депутатів України може законом делегувати Кабінету Міністрів України на певний строк повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з окремих питань». Подібні повноваження були делеговані Л. Кучмі на півроку, щоб в деякій мірі підвищити самостійність прем'єр-міністра у прийнятті рішень. Після закінчення зазначеного терміну Л. Кучма наполягав на його продовження, в чому йому було відмовлено, що і призвело до його відставки з поста прем'єр-міністра і до підготовки участі в президентських виборах.

Саме тому, здобувши в 1994 році перемогу на президентських виборах, Л. Кучма прийняв рішення визначитися з державними інститутами, щоб держава могла почати ефективно функціонувати [260, с. 65].

Робимо акцент на тому, що в 1994 році, в першій і останній раз за незалежної України, парламентські і президентські вибори проводилися в один і той же рік. Це можна було б розглядати як крок до стійкої президентської республіки (наскільки в принципі застосовне дане поняття для тієї інституційної конфігурації, яка склалася на Україні в 1991-1996 рр.), Але концепція успішного президентства С. Мейнваринга і М. Шугарта відповідає досліджуваній ситуації не повною мірою. По-перше, політологи підкреслили необхідність проведення президентських виборів перед парламентськими, оскільки саме вибори президента сприяють більш точному поділу виборців на два табори. В Україні, навпаки, вибори до Верховної Ради були проведені навесні, а президентські вибори – влітку, причому голосування проводилося у два тури. Безумовно, вирішальним фактором виникнення наступних труднощів стало те, що час проведення виборів не було визначено за допомогою ретельного аналізу, і вони не планувалися як об'єктивний етап на шляху формування консолідованого демократичного режиму, а були викликані поточною економічною кризою. Через невирішення економічних проблем і різке зниження рівня життя на тлі безстрокового страйку шахтарів, Верховній Раді і президентові Л. Кравчуку доводилося

вибирати між референдумом про довіру парламенту і президентові і достроковими виборами.

У цьому зв'язку необхідно відзначити, що економіка України зазнала значних втрат на початку перехідного періоду в 1991-1994 рр. Грошова і фінансова системи виявилися повністю розбалансованими. Рекордними були темпи інфляції. Обсяги виробництва в 1994 році скоротилися в 2,5 рази в порівнянні з 1990 р, а ВВП не перевищував 60 % від рівня 1991 р. У таких умовах проведення виборів і прийняття Конституції для оптимізації управління державою уявлялося кроком першорядної важливості.

Аналізуючи парламентські вибори в Україні, не можна не визнати об'єктивну складність і низьку ймовірність формування двопартійної системи: поряд з прийнятим західною політичною наукою поділом партійного спектру на «ліві партії – центр – праві партії» для України характерний також поділ на Схід – Захід, а точніше Захід – Центр – Південний Схід.

Подібне розділення за регіональною, лінгвістичною та етнічною ознакою є безсумнівним, хоча і досить умовним. Умовність базується на досить складній структурі регіональних відмінностей. Схід України характеризується певним переважанням російської мови в повсякденному побуті і лівими чи центристськими настроями. Приблизно така ж ситуація склалася на Півдні України (Одеська, Миколаївська та Херсонська області), тоді як Автономна Республіка Крим – це фактично центр російського націоналізму в Україні. Нагадаємо, що Крим увійшов до складу УРСР тільки в 1954 році, і для даного регіону характерний етнічний склад, в якому росіяни становлять абсолютну більшість. Також на півострові представлено широка меншість кримських татар (згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року – більше 12 %). Фактично, відповідно до зазначеного перепису, лише 10 % жителів Автономної республіки Крим вважають рідною українську мову, формуючи в регіоні, таким чином, абсолютно специфічний політичний мікроклімат.

Центр України – Кіровоградська, Полтавська, Черкаська та Чернігівська області – займали більш збалансовану позицію, з одного боку, підтримуючи

інтереси Сходу і російськомовного населення, з іншого боку, уникаючи відкритих проросійських настроїв. В етнічному складі даних областей переважають українці, тоді як російська є найбільш поширеною повсякденною мовою поряд із «суржиком» (змішаною мовою, утвореною на основі російської та української).

Київ і території на захід від столиці формують зону переважання української мови і відносно нечисленної російської меншини. Захід України історично розвивався у відриві від Росії, являючи собою частину Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої, після її розділу належав імперії Габсбургів, а після розпаду Австро-Угорщини – знову Польщі. Співіснування Заходу і Сходу України в одній державі – це феномен, що виник в середині двадцятого століття, але гострі суперечності між регіонами згладжувалися у складі СРСР, і лише після здобуття незалежності стала очевидна їх потенційна конфліктність. Не існує певного рішення проблеми проживання в одній державі різних народів, що пройшли різний історичний шлях, що визнають рідними різні мови і займають по ряду питань протилежні позиції. Зокрема, жителями Галичини (Тернопільська, Львівська та Івано-Франківська області) Росія сприймалася вороже, тоді як для населення Сходу – до недавнього часу як стратегічний партнер. Окремо варто сприймати і Закарпатську область, розташовану на Заході, але яка не відноситься до Галичини. Протягом більшої частини своєї історії даний район належав Угорщині, а згодом імперії Габсбургів, і зараз не має радикальних політичних уподобань.

Короткий огляд соціальних протиріч (навіть без згадки відмінностей між індустріально розвиненими Сходом і Центром і аграрним Заходом) виявив, що багатопартійність – єдино можливий варіант адекватної репрезентативності на Україні. Однак П. Д'Аньєрі зауважує, що жодна з партій, зосереджених виключно на національній проблематиці, не добивалася успіху на Україні [242]. Навіть Народний Рух України, що завоював популярність на хвилі націоналістичних настроїв початку 1990-х років,

поступово почав втрачати свої позиції. Тенденцію можна пояснити величезним пластом невирішених економічних і соціальних проблем, необхідністю проведення адміністративної реформи, що, з точки зору більшості виборців, превалює над з'ясуванням регіональних розбіжностей. З даного приводу Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України дотримується думки, що в перші роки незалежності вважалося, що багатопартійність забезпечить структурування суспільства і здорову конкуренцію політичних сил. Але кількість партій зростала, а їх вплив на суспільство слабшав.

Політичний спектр України, безсумнівно, схильний до фрагментації, а тому необхідно погодитись з С. Мейнварингом і М. Шугартом, що політичний процес повинен стримуватися виборчим законодавством і партійною дисципліною.

Як показала історія незалежної України, обидві названі позиції є слабким місцем політичної системи країни.

У першу чергу, розглянемо виборчу систему, згідно з якою проводилися парламентські вибори 1994 року. Застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості – депутати обиралися в 450 округах, при цьому обраним вважався кандидат, який одержав на свою підтримку в першому турі голосування більшість голосів виборців, але не менше 25 % від загальної кількості зареєстрованих виборців. Якщо в першому турі ніхто з кандидатів не перемагав, організовувався другий тур голосування, до якого допускалися два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів. Обраним вважався кандидат, який одержав на свою підтримку більшість голосів виборців, але не менше 25 % від загального числа виборців відповідного округу. Законом також встановлювався поріг явки виборців - якщо голосувати приходило менше половини виборців округу, вибори у такому окрузі визнавалися недійсними. Всі ці складні вимоги на практиці призвели до того, що в 1994 р. з 5609 кандидатів у депутати в першому турі було обрано лише 49 осіб, у

другому – ще 289, після чого залишилися 100 депутатів «дообирались» до 1998 року.

Парламентську більшість за результатами виборів утворити не вдалося, найбільшою коаліцією стало об'єднання відновленої КПУ, Соціалістичної партії та Аграрної партії, що сформували ліве крило. Права коаліція, очолювана Рухом, поступалася лідерам у три рази (35 місць проти 118-ти). Так як вибори проходили за мажоритарною системою, найбільшу кількість місць зайняли незалежні депутати, які не мали конкретних політичних і партійних уподобань. Причиною такої невдачі стала, в першу чергу, відсутність передумов до консолідації політичних партій. Єдиною сильною інституалізованою партією України виявилася КПУ, в той час як інші партії були роздроблені і нечисленні. Якщо в більшості виборчих округів Сходу та Півдня України переважало голосування за партії (переважно КПУ), то виборці Центру і Заходу, заплутавшись у безлічі нових непопулярних партіях і не приймаючи комуністичну програму, віддавали перевагу незалежним кандидатам.

Враховуючи наявність сильних незалежних кандидатів, переважання комуністів і фрагментацію правих сил, результати виборів стали доказом фіаско мажоритарної виборчої системи на Україні. За твердженням Дж. Сарторі, мажоритарна система підходить для збереження вже існуючої двопартійної системи, але зовсім не обов'язково здатна створити таку систему з нуля.

Таким чином, на момент початку функціонування Верховної Ради другого скликання 11 травня 1994 в ній були представлені п'ятнадцять партій (шість – правих, шість – центристських і три – лівих), 163 незалежних народних депутата, а 112 місць залишалися незаповненими до наступних турів голосування. Причому, називаючи кількість представлених партій, потрібно згадати чисельність займаних ними в парламенті місць. Найбільше представництво отримали КПУ (86 місць), Народний Рух України (20 місць) і

Селянська партія України (18 місць), в той час як чотири партії (праві Демократична партія України та Українська консервативна республіканська партія і центристські Соціал-демократична партія України та Громадянський конгрес України) отримали лише по два місця в парламенті, а Християнсько-демократична партія України - взагалі одне місце [16, с. 103].

Як відомо, існує феномен «виборів розчарування», коли болючі економічні реформи перших років транзиту викликають негативну суспільну реакцію. У багатьох демократизованих посткомуністичних державах такі вибори виявлялися другими. Але на Україні не були проведені вибори відразу після здобуття незалежності. У результаті склалася ситуація, коли на початку транзиту до влади прийшли представники радянської номенклатури, а за підсумками «виборів розчарування» перевагу на парламентських виборах отримали ще більш реакційні еліти.

Що стосується президентських виборів, то ситуація виявилася, по-перше, більш передбачуваною, а, по-друге, такою, що визначила тенденцію політичного розвитку України на роки вперед. Незважаючи на наявність семи претендентів на пост глави держави, переважна більшість виборців коливалися між Л. Кравчуком, чинним президентом, і Л. Кучмою, який близько року займав пост прем'єр-міністра аж до своєї відставки в 1993 році. У першому турі голосування Л. Кравчук випереджав Л. Кучму приблизно на 7%, але другий тур закінчився перемогою Л. Кучми, який набрав більше 50 % голосів виборців (багато в чому завдяки кандидату від Соціалістичної партії України О. Морозу, який віддав Л. Кучмі свої голоси). Причому у другому турі поділ виборців по лінії Схід - захід спостерігався абсолютно чітко: у всіх східних і південних областях більше 50 % виборців проголосували за Л. Кучму, в центральній Кіровоградській області спостерігався певний паритет, а Захід беззастережно віддав перевагу Л. Кравчуку. Тут стала помітатися цікава тенденція голосування «методом виключення», яка продовжиться і в майбутньому. І Л. Кравчук, і Л. Кучма були представниками

радянської еліти та великими партійними функціонерами. У зв'язку з цим в 1991 році області Галичини віддали явну перевагу В. Чорноволу. Але Л. Кравчук зарекомендував себе як прихильник незалежності України, а Л. Кучма проводив виборчу кампанію під гаслами максимального зближення з Росією і надання російській мові офіційного статусу, активно підтримувався Росією. «Неприйняття» в Галичині проросійського кандидата призвело до безсумнівної підтримки Л. Кравчука з причини відсутності інших рейтингових претендентів на владу. Також варто відзначити, що і Л. Кравчук, і Л. Кучма балотувалися як безпартійні кандидати, а, отже, не мали підтримки в парламенті. Більше того, кандидат від СПУ О. Мороз, який отримав у першому турі президентських виборів третій результат, підтримав у другому турі Л. Кучму, натомість зажадавши посаду спікера в парламенті. Враховуючи, що конституційна реформа на момент 1994 так і не була проведена, Україна отримала сильний прокомуністичний, але при цьому роздроблений, парламент на чолі зі спікером-соціалістом, а також сильного безпартійного президента, що походив із радянської еліти і підтримуваного Росією.

Що стосується самого виборчого процесу, то в обох випадках (і парламентських, і президентських виборів) вибори 1994 року вважаються на даний момент останніми виборами, на яких практично не використовувався адміністративний ресурс.

Далі розглянемо, яким чином, при зазначених вихідних даних, Україна стала схилитися до авторитаризму, поєднуючи у своєму політичному процесі багато з небезпек президентства, зазначених Х. Лінцом, так само, як і ряд недоліків парламентаризму, визначених С. Мейнварингом і М. Шугартом.

Найбільш гострим питанням, що стоїть на порядку денному, виявилася конституційна реформа, причому виникли додаткові причини її якнайшвидшого здійснення.

Беручи до уваги безсумнівно низьку ефективність сотень розрізнених незалежних депутатів, їм було дозволено формувати парламентські групи для

просування законодавчого процесу без приєднання до якоїсь партії. Однак даний крок ще більш підірвав авторитет партій і послабив партійну дисципліну. У депутатів не існувало ніякого стимулу формувати стійкі фракції.

Крім того, економічна ситуація в державі почала дещо поліпшуватись. Хоча зупинити падіння ВВП новій владі не вдалося, інфляція була взята під контроль, оскільки Україна знизилася емісію національної валюти, що, без сумніву, було заслугою глави Національного Банку України В. Ющенко. Однак подальші економічні реформи блокувалися парламентом, який проводив безвідповідальну бюджетну політику. Неефективність Верховної Ради, таким чином, розглядалася правими політичними силами, євроатлантичними елітами, а також багатьма громадянами України як головна перешкода на шляху процвітання держави. В даному випадку подібні настрої громадськості та опозиції повністю відповідали інтересам президента.

Зрозуміло, Л. Кучма прагнув розширити власні повноваження. За Конституцією СРСР 1978 парламент мав вирішальне значення в державі навіть у порівнянні з нововведеними інститутами президента і прем'єр-міністра, а тому в ході розробки нової Конституції він спрямував всі зусилля на посилення виконавчої влади в цілому і президентської зокрема. Тим більше, при поточній конфігурації республіки президенту, дійсно, було непросто здійснювати свої повноваження. Першим прем'єр-міністром при Л. Кучмі був В. Масол, призначений на даний пост ще Л. Кравчуком в червні 1994 року в якості поступки прокомуністичному парламенту перед виборами. В. Масол був головою Ради Міністрів УРСР з 1987 р по 1990 р., займав сильну прокомуністичну позицію, виступав проти більшості ініціатив Л. Кучми і намагався мобілізувати аморфну Верховну Раду для протистояння з президентом [243] аж до своєї відставки 1 березня 1995 року. Далі прем'єр-міністром став Є. Марчук, генерал армії, заступник глави КДБ УРСР, а потім – голова Служби безпеки України, що замінила собою КДБ. Є. Марчук, як і його попередник, не бажав втілювати ідеї президента, а також

використовував посаду для формування власного політичного іміджу, як це перший зробив Л. Кучма, а після – В. Ющенко, В. Янукович і Ю. Тимошенко. За результатами чергових «довиборів» до Верховної Ради України, Є. Марчук став народним депутатом України, після чого був відправлений у відставку. Не склалося у Л. Кучми співробітництво з новим спікером О. Морозом, який незабаром після свого призначення вступив з президентом в конфлікт. Зокрема, у жовтні 1994 року він разом з Л. Кучмою очолив нову Конституційну комісію, проте два лідери навіть не змогли домовитись щодо базових процедур.

Таким чином, цілком зрозуміло бажання Л. Кучми отримати достатні повноваження для проведення реформ і стабілізації ситуації в країні. Щоб не втратити підтримку правих сил і їхнього електорату, новий президент одразу після вступу на посаду відмовився від проросійської риторики і підтримки російської мови і зайняв більш національно орієнтовану позицію.

Л. Кучма почав шлях до посилення влади президента ще в серпні 1994 року, коли видав указ про підпорядкування всіх урядових адміністрацій президенту. У листопаді 1994 року Л. Кучма вніс до Верховної Ради проект Конституційного договору між Верховною Радою та президентом України про основи організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на Україні в період до прийняття нової Конституції України. Проект став відомий як «Закон про владу». Він містив пропозиції щодо ключових проблем поділу влади, які повинні були функціонувати до офіційного прийняття нової Конституції, і уникав формулювання державотворчих тез, таких, як затвердження форми правління, державної мови і символів. Той факт, що для прийняття закону, на відміну від поправок до Конституції, була потрібна лише більшість голосів парламентаріїв, повинен був сприяти прискоренню конституційного процесу, але також створював нездорову тенденцію прийняття звичайного законодавства з питань зміни Конституції. Подібна ситуація складеться і в кінці 2004 року, і

на початку 2014 року, знову ж таки з метою економії часу, що негативно позначиться на українському інституціональному дизайні.

Законопроект передбачав повне підпорядкування прем'єр-міністра президенту, що виключало можливість Верховної Ради висловлювати уряду вотум недовіри, а також право президента розпускати парламент і призначати нові вибори в певних випадках. Тобто, відбувався різкий перехід до сильної президентської республіки. Президент міг розраховувати на підтримку своєї ініціативи щодо уряду, але народні депутати виявилися передбачувано проти надання президенту права розпуску Верховної Ради.

Закон був прийнятий в 1995 році лише після того, як президент пригрозив провести референдум про цей закон і довіру парламенту. Референдум не був передбачений ні діючою на той момент Конституцією, ні іншим законодавством, однак поточне скликання Верховної Ради було непопулярне серед електорату, тому парламентарії пішли на поступки. За підсумками ухвалення цього закону президент отримав право одноосібно формувати уряд, але, як компроміс, президент не отримав право розпускати парламент, а Верховна Рада не мала права оголошувати імпічмент президенту.

Загроза референдуму стала сигналом того, що українська влада легко відходить від запропонованих законодавством або Конституцією положень і приймає ключові рішення абсолютно довільно. Дане твердження незабаром знову підтвердилося, оскільки для функціонування «Закону про владу» вимагалось призупинення дії шістдесяти дев'яти статей Конституції, що вимагало схвалення двох третин парламенту. Розуміючи, що представники КПУ не підуть на подібний крок, Л. Кучма домігся призначення дати референдуму. В результаті чергової не підкріпленої законодавством дії, що явно перевищувала повноваження президента, дія згаданих положень Конституції була призупинена на рік. А через рік після набрання чинності «Закону про владу» мало відбутися ухвалення Конституції [242, с. 130].

Якщо повернутися до небезпек президентства, виділеним Х. Лінцом, то стає очевидною точка відліку авторитаризму незалежної України. Вже в 1995

році Л. Кучма демонструє заперечення парламентської легітимності, нехтування думкою опозиції, реалізацію потенціалу підвищеної конфліктності між парламентом і президентом і авторитарний стиль прийняття рішень поза опори на законодавство, інститути або парламентські процедури. У той же час виникає питання, хто саме вважався опозицією в Україні в 1995 році. Президент не мав парламентського представництва і знаходився в опозиції як до правих, так і до лівих сил, а також до прем'єр-міністра В. Масола. Праві сили також перебували в опозиції до комуністично-соціалістичної коаліції в парламенті, до прем'єр-міністра, і, частково, до президента. Комуністи протистояли президенту і правій коаліції, а незалежні депутати приймали сторону то одних, то інших гравців, залежно від кон'юнктури. Але варто пам'ятати, що Верховна Рада за Конституцією УРСР 1978 року залишалась провідною політичною силою в країні, а тому багато проблем політичного процесу України в середині 1990-х рр. можна віднести до небезпек парламентаризму, виділеним С. Мейнварингом і М. Шугартом. Парламент виявився роздробленим, нездатним сформувати стійку коаліцію і підтримувати партійну дисципліну. Ні спікер парламенту, ні парламентська більшість не шукали компромісу з президентом, і прем'єр-міністр використовував дану ситуацію для протистояння з главою держави. Тут не доводиться навіть говорити про ідентифіковану та електоральну підзвітність, оскільки всі партії, крім чотирьох, були представлені народними депутатами, кількість яких коливалося від одного до восьми чоловік, не рахуючи більш ніж двохсот незалежних депутатів, чия репрезентативна відповідальність і зовсім сумнівна. Крім того, нечисленні слабкі партії не мали програм, жорстко відмежованих одна від одної і відображаючих інтереси чітко визначених соціальних груп. Перебуваючи в позиції сили, парламент показав себе неефективним, нестабільним, нездатним до компромісу і відповідальним за стагнацію законодавчого процесу і парламентської роботи. Безумовно, розглянуті дії Л. Кучми неконституційні, довільні і авторитарні, але видається

незрозумілим, чи існував інший спосіб оживити конституційну реформу і спробувати створити більш-менш життєздатну державу.

Так чи інакше, до моменту закінчення терміну дії «Закону про владу», ситуація практично не змінилася, і президент Л. Кучма створив «робочу групу», перед якою стояло завдання виробити проект Конституції. Проект був створений у жовтні 1995 року, і президент зумів домогтися, щоб Конституційна комісія підтримала його з невеликою перевагою.

Даний проект перетворював би Україну на суперпрезидентську республіку з практично відсутніми стримуваннями і противагами влади президента і двопалатним парламентом (в унітарній державі, де голови місцевих державних адміністрацій призначаються президентом, верхня палата неминуче є зібранням президентських ставлеників). Президент отримував право призначення посадових осіб на більшість урядових, судових та військових постів, одноосібно призначав прем'єр-міністра і кабінет, призначав голів обласних і районних державних адміністрацій і мав право видавати укази, що володіють силою закону. Крім того, президент мав право розпустити парламент, якщо той протягом шестидесяти днів не схвалював програму, запропоновану урядом. Л. Кучма, мабуть, сподівався, що парламентарії втомилися від радянської Конституції та власної неефективності, а тому погодяться на будь-який проект Конституції. В якості компромісу з правими силами були підтримані всі їхні вимоги щодо національних символів. Але дана ініціатива Л. Кучми не зустріла підтримки у Верховній Раді. КПУ почала пропонувати свої проекти Конституції, що закріплювали владу парламенту і були за своєю суттю видозмінами радянської Конституції. Лідери комуністів також вказували на можливість проведення референдуму вже за їх власними проектами Конституції.

Зрештою, Л. Кучма погодився на компромісну версію, що містила пом'якшене домінування президента в порівнянні з попереднім проектом і вже не передбачала двопалатний парламент.

Так як закінчення дії «Закону про владу» повернуло б Україну до ситуації початку 1995 року, Л. Кучма в червні 1996 року форсував прийняття

Конституції. Він виставив на парламентське голосування другий, виправлений проект, заявляючи, що, у разі його відхилення, представить на референдум у вересні того ж року перший проект Конституції, в якому пропонувалася суперпрезидентська республіка і двопалатний парламент.

Два наданих варіанти, а також безсумнівна здатність Л. Кучми провести референдум проти волі парламенту і при повній відсутності законодавчої бази, яка передбачає таке всенародне голосування, зробили ситуацію вельми передбачуваною.

Парламенту потрібно було або підтримати президента, або програти референдум і піддатися розпуску. Спікер О. Мороз, нарешті, зміг проявити ефективні організаторські здібності і домогтися прийняття Конституції необхідними двома третинами голосів (315 голосів при обов'язкових трьохстах) вже через дві доби після ультиматуму Л. Кучми. Таким чином, п'ять років незалежності України переконали і політиків, і виборців, і дослідників в неефективності парламентсько-президентської республіки при сильному парламенті, відносно сильному президенті та слабкому прем'єр-міністрі. Небезпеки парламентаризму показали себе повною мірою, і, що більш дивно, почали виявлятися і небезпеки президентства, хоча до прийняття Конституції 1996 р. до цього не існувало інституційних передумов. Вже тоді можна було помітити, що президентська влада на Україні схильна до формування авторитарного режиму, а парламентська - до фрагментації на політичному та регіональному рівнях, невміння створювати коаліції і підтримувати партійну дисципліну [215, с. 83].

Таким чином, конституційну кризу 1995-1996 рр. можна вважати одним з найважливіших джерел системної кризи на Україні.

4.2. Укріплення делегованої демократії і авторитарних тенденцій.

Прийняття Конституції 1996 року означало, крім іншого, що в політичний процес прийшла довгоочікувана визначеність відносно базового

інституційного устрою. Це сталося в той момент, коли політичне протистояння між групами еліт, які контролювали різні державні інститути, було дуже гострим; коли посилення відцентрових сил в різних регіонах і кримський сепаратизм погрожували територіальній цілісності держави; коли навіть мінімальний консенсус з приводу ідентичності і меж нового політичного співтовариства ставився під питання значною кількістю старої комуністичної еліти і деякими новими політичними лідерами. Конституція забезпечила базові відповіді з приводу форми правління, адміністративно-територіального устрою та характеру нового політичного утворення.

У той же час, прийняття багатьох суперечливих конституційних положень заклало основу майбутніх конфліктів, переважаючих протягом усього президентства Л. Кучми. З усіх цих інституційно зумовлених конфліктів найбільш істотним і затяжним виявився конфлікт між виконавчою і законодавчою гілками влади. Конституція 1996 р. повністю розділяла повноваження президенту і парламенту. І президент, і парламент обиралися тепер на певний термін, і їх виживання не залежало один від одного (стаття 141) [95]. Наслідком такого дизайну з'явилася інституційна жорсткість, характерна для класичних президентських режимів. Вона, зокрема, означала, що, якщо президент і парламентська більшість мають різні політичні орієнтації, можливий політичний глухий кут. Прикметно, що і можливість імпічменту, і розпуск парламенту обумовлювались в Конституції, але процедура проведення імпічменту виявлялася настільки складною, що її здійсненність ставилась під сумнів. Верховна Рада могла бути розпущена, тільки якщо її засідання не могли початися протягом шестидесяти днів однієї сесії – тобто вимога виключно формальна і легко подолана навіть для неефективного парламенту.

Конституція 1996 р. давала президенту значну законодавчу і не тільки законодавчу владу. Хоча Конституція і не змогла перейняти повний пакет повноважень, гарантованих президенту за Конституційним договором червня

1995 («Закон про владу»), вона забезпечила відносно сильну президентську владу, яка, у свою чергу, була відображенням сильної переговорної позиції президента протягом всіх конституційних дискусій. Найбільш значними законодавчими повноваженнями президента було право видавати укази, накладати вето на парламентські закони і пропонувати законопроекти, що мали пріоритетний статус при розгляді в парламенті. Серед найбільш важливих незаконодавчих повноважень були повноваження представляти і відстороняти від посади прем'єр-міністра, призначати і звільняти членів Кабінету Міністрів та інших виконавчих урядових агентств, а також повноваження здійснювати призначення та подання до судової гілки влади, в дипломатичному корпусі, Національному Банку і в ряді інших державних інститутів.

З одного боку, може здатися, що на Україні після 1996 року склалася майже класична президентська республіка, але, з іншого боку, акти президента України з цілої низки питань, передбачених статтею 106 Конституції України, скріплюються підписами прем'єр-міністра і відповідального міністра.

Крім того, прем'єр-міністр і його Кабінет знову потрапили в залежність не тільки до президента, але і до парламенту, що створювало деяку схожість між Конституцією 1996 року і тими конституційними положеннями, які діяли в Україні до її прийняття. Стаття 87 Конституції України вказує, що «Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України». Верховна Рада

скористалася даним правом стосовно В. Пустовойтенко в 1999 році і В. Ющенко в 2001 році.

Таким чином, конституційний дизайн інститутів України знову припускав республіку з сильним президентом, сильним парламентом (хоча коло повноважень законодавчого органу значно знизилось в порівнянні з Конституцією УРСР 1978 р.) і прем'єр-міністром на чолі виконавчої гілки влади, залежним і від президента, і від парламенту (від президента більшою мірою). Єдиним реальним важелем тиску президента на парламент було право вето, яке може бути подолане лише двома третинами конституційного складу Верховної Ради (стаття 94) [95]. Вимога кваліфікованої більшості з даного питання заохочувало співпрацю між народними депутатами і прагнення створювати внутрішньопарламентські коаліції для оптимізації своєї роботи. Верховна Рада могла чинити тиск на уряд за допомогою відхилення Програми діяльності Кабінету Міністрів (стаття 85 пункт 11), що вимагає її схвалення, або через висловлення недовіри Кабінету Міністрів, що неминуче тягнуло за собою відставку уряду (стаття 115) [95].

Таким чином, в Конституції України 1996 року повною мірою реалізувалися побоювання Х. Лінца з приводу можливої ригідності президентської системи, в якій конфлікт між гілками влади може бути ефективно вирішено лише за допомогою державного перевороту. Не був втілений в життя і той потенціал президентської системи, який, на думку С. Мейнваринга та М. Шугарта, може виникати з правил обрання президента і парламенту.

По-перше, Верховна Рада обиралася терміном на чотири роки, а президент України – строком на п'ять років. Виходячи з твердження С. Мейнваринга і М. Шугарта про те, що саме президентські вибори дисциплінують свідомість електорату і перешкоджають підвищеній фрагментації на парламентських виборах, прогноз складався досить несприятливий. Відповідно до нової Конституції, вибори народних депутатів передбачалися за рік до президентських виборів, а тому будь-які стримуючі

важелі були відсутні, і покладатися доводилось виключно на реформу виборчого законодавства. По-друге, в процедурі виборів президента передбачався другий тур, якщо в першому турі президент не набере абсолютної більшості голосів (п'ятдесят відсотків і один голос). Тобто, допускається торг між потенційним переможцем і кандидатом, що зайняв третє місце, за голоси у другому турі, а також вже згадуване голосування «методом виключення».

Той факт, що Конституція оформила статус уряду, зробивши його підзвітним і президенту, і парламенту, і, в той же час, надала президенту широкі повноваження у сфері виконавчої влади, означало, що дуалістична виконавча система або, за терміном М. Дюверже, напівпрезидентська форма правління посилилася на Україні. Дана організація влади призвела до виникнення правового фундаменту для суперництва між президентом і прем'єр-міністром всередині виконавчої гілки. Це інституційно обґрунтоване змагання може вважатися ще одним великим, відмінним від законодавчо-виконавчої конфронтації типом конфлікту, властивим пострадянській політичній системі України.

Слідуючи логіці розглянутої концепції, визначимо, якою саме республікою стала Україна після прийняття Конституції. Визначення форми правління на Україні з 1996 р. по 2006 р. і з 2010 р. по 2014 р. як президентської республіки ускладнює існування посади прем'єр-міністра. А. Степан і С. Скач характеризують напівпрезидентську республіку як систему, «де існують президент, що обирається прямим голосуванням, і прем'єр-міністр, схвалений більшістю в парламенті» [285, с. 3-4]. У період з 1996 по 2006 рр. і з 2010 р. прем'єр-міністру України не було потрібно такої більшості, тому П. Д'Аньєрі класифікує існуючу систему як президентську. Але в «чистій» президентській республіці одна особа займає пост як глави держави, так і глави уряду. Системи, в яких співіснують пости президента і прем'єр-міністра (тобто двоголова виконавча влада), часто називаються

«напівпрезидентська», «президентсько-парламентськими» або «парламентсько-президентськими», залежно від того, як саме розподіляються формальні повноваження, а також від підходу дослідника [282, с. 18-27]. Р. Елджі спрощує визначення напівпрезидентської республіки і зводить його наступного: напівпрезидентська система поєднує всенародно обраного президента і залежний від парламенту уряд, на основі чого ряд держав, у тому числі й Україна, класифікуються як напівпрезидентські республіки [255].

У класичній напівпрезидентській республіці прем'єр-міністр перебуває з парламентом в тісному взаємозв'язку, що надає парламенту значний вплив на дії виконавчої влади. Також це означає, що приналежність президента і прем'єр-міністра до різних партій змушує їх активно співпрацювати, щоб уникнути глухого кута і застою. Форма правління на Україні до «Закону про владу» 1995 р. може бути визначена як напівпрезидентська республіка, оскільки парламент дійсно чинив значний вплив на формування Кабінету Міністрів. Але навіть у той період кандидатуру прем'єр-міністра обирав президент. Однак у 1996-2006 рр. прем'єр-міністр майже повністю був залежний від президента. Парламент міг висловити недовіру Кабінету, але Верховна Рада не мала повноважень ні призначати прем'єр-міністра і міністрів, ні контролювати виконавчу гілку. Таким чином, визначення президентської системи як конфігурації, в якій президент володіє «повним контролем над формуванням Кабінету», запропоноване Х. Лінцом, підходить до України в проміжку з 1996 по 2006 рр., а також з 2010 по 2014 рр. Україну в дані періоди можна охарактеризувати як президентську республіку, взявши за основу визначення М. Шугарта і Дж. Кері: «президентське управління» включає в себе всенародні вибори глави виконавчої влади, чітко визначені терміни для вищої посадової особи і парламенту і право глави виконавчої влади формувати уряд [282, р. 56].

Дефініція президентської республіки Дж. Сарторі включає главу держави, що обирається всенародним голосуванням на певний термін, і уряд, який формується і відправляється у відставку не парламентом. Право Верховної Ради висловлювати недовіру прем'єр-міністру не дозволяє повністю застосувати визначення Дж. Сарторі до України, але запропонована дефініція президентської системи все ж набагато ближче до українського сценарію, ніж визначення, яке дослідник дає парламентській республіці.

Таким чином, визначення форми правління в Україні може викликати деякі труднощі, хоча найбільше дана система була в згадані періоди схожа саме на президентську республіку.

Повернемося до ходу політичного процесу. У 1998 році відбулися чергові вибори до Верховної Ради, і на цей раз за новим виборчим законодавством. Як ми пам'ятаємо, парламентські вибори 1994 року привели до сильної і абсолютно неконструктивної фрагментації у Верховній Раді. Політичні еліти усвідомили необхідність реформи, і з 1997 по 2004 рр. на Україні діяла змішана виборча система. Організатори реформи висунули три основні цілі зміни виборчих правил. Нагадаємо, що в багатьох одномандатних округах не була досягнута п'ятдесятивідсоткова явка, і, відповідно, кандидати в депутати не змогли бути обраними на відповідні місця в парламенті. Проблему визнали всі учасники політичного процесу, її вирішення не загрожувало нічийм інтересам, а тому поріг явки було скасовано. Наступним завданням було зменшення кількості незалежних депутатів у парламенті, тому що провідні політичні сили погодились, що так зване центристське «болото» незалежних кандидатів вельми ускладнювало створення стабільної парламентської більшості.

Найбільш простим способом позбутися незалежних кандидатів, на думку багатьох спостерігачів та представників еліт, був перехід до класичної пропорційної виборчої системи. Якби мандат народних депутатів залежав від їх членства в партіях, це б підвищило внутрішньопартійну лояльність і допомогло б зміцнити парламентську структуру. Є. В. Скребець додає, що

пропорційна система виборів вважається здатною сформувати партійну структуру парламенту в адекватній розстановці суспільних і політичних сил і забезпечити справедливе політичне представництво. Таким чином, виборцям буде простіше орієнтуватися в партійному спектрі. Також пропорційна система в меншій мірі, ніж мажоритарна, схильна до впливу адміністративного ресурсу [191, с. 138].

З кількох причин автори реформи виборчої системи не прагнули переходити до організації голосування виключно за партійними списками. По-перше, прямий контакт кандидата з виборцями його одномандатного округу представлявся важливим для електорального процесу. Саме відсутність регіонального та муніципального представництва і є основним недоліком пропорційної виборчої системи [281]. Регіональні відмінності України мають для країни ключове значення, а тому їх неможливо ігнорувати. Ліві партії спочатку пручалися скасуванню мажоритарної електоральної системи, тому що ряд їхніх представників зберігали на місцевому рівні вплив, отриманий ще при Радянському Союзі. Вибори по одномандатних округах вельми приваблювали представників ділових кіл, які не володіли сильними ідеологічними установками і прагнули зайняти місця в парламенті для реалізації інтересів свого бізнесу. Завдяки мажоритарній виборчій системі, вони мали можливість отримати депутатський мандат без значної політичної підтримки.

Праві партії висловлювалися на користь пропорційної виборчої системи внаслідок особливих умов, в яких вони існували. Чільною проблемою правих сил України залишалася нездатність об'єднатися в одну партію або хоча б в невелику кількість партій. Народний Рух розколовся, у правих еліт намічалася тенденція формування все нових партій, які не бажали тісно взаємодіяти між собою. А мажоритарна система вимагає, в першу чергу, саме такої взаємодії та об'єднання. У пропорційній системі дана потреба знижується, достатньо лише подолати загороджувальний бар'єр в 4 %. Більше того, пропорційна виборча система перетворювала велика кількість правих

партій з недоліку в перевагу, бо виборці отримували широкі можливості для вибору більш націоналістично налаштованих або більш ліберальних партій.

Але не варто вважати реформу виборчого законодавства лише результатом кон'юнктурних протиріч. Для даних змін є також теоретичне обґрунтування. Запровадження змішаної виборчої системи було покликане, на думку П. Д'Аньєрі, вирішити дві основні проблеми: по-перше, створити стимул для партійної консолідації і для створення коаліцій, а, по-друге, подолати слабкість політичних партій в цілому [242, с. 154]. Вибори за пропорційною системою повинні були зміцнити партії, так як половина місць у парламенті заповнювалася партійними членами. Крім цього, партійні списки були «закритими», тобто партійні лідери контролювали список кандидатів, і виборчий закон повинен був чинити на партії консолідуєчий ефект навіть після виборів. А метою мажоритарної системи була партійна консолідація, з огляду на те, що традиційно мажоритарна система призводить до формування двопартійної системи. Ідея реформи полягала в тому, що обидві форми організації електорального процесу будуть працювати незалежно і одночасно. Якби так і сталося, то на Україні з'явилася б сильна партійна система, а кількість партій у парламенті значно би знизилась.

Однак на практиці сталося так, що заходи, спрямовані на вирішення однієї проблеми, погіршили іншу. Вибори в одномандатних округах негативно вплинули на зміцнення партій, допустивши до парламенту незалежних народних депутатів, а партійні списки дозволили невеликим партіям пройти в законодавчий орган, тим самим заважаючи партійної консолідації. Таким чином, можна погодитися з Дж. Сарторі, який назвав змішану систему «гібридом, що з'єднує недоліки» обох різновидів виборчої системи.

У підсумку, хоча змішана система вирішила частину проблем, що існували раніше (зокрема, за результатами парламентських виборів 1998 і 2002 рр. в парламенті не залишалось вакантних місць), вона все ж вирішила не всі існуючі проблеми і породила ряд інших. По-перше, число партій у

Верховній Раді третього скликання перевершувало максимально можливе за умови, якби застосовувалося голосування тільки за партійними списками. Партія, яка не змогла подолати чотирьохвідсотковий бар'єр, тим не менш, могла завоювати перемогу в невеликій кількості одномандатних округів і, відповідно, пройти до парламенту. Виходило, що різні партії використовували різні стратегії, орієнтуючись на власні сильні місця і на слабкі місця системи. Деякі з партій не «вижили» б при пропорційній виборчій системі, інші – не змогли б відповідати умовам, створюваним мажоритарною системою, але і ті, й інші використовували змішану систему в своїх інтересах і змогли пройти до Верховної Ради.

Саме так і трапилося на парламентських виборах 1998 року: вісім партій подолали чотирьохвідсотковий загороджувальний бар'єр і пройшли в парламент за партійними списками, і ще шістнадцять партій не отримали 4 %, але перемогли як мінімум в одному одномандатному окрузі. Також депутатські мандати завоювали 114 незалежних кандидатів.

Як і в попередньому скликанні, лідируючі позиції зайняла Комуністична партія України, що набрала 24,7 % голосів виборців і отримала в цілому 121 місце у Верховній Раді. Інші представники лівих сил (Соціалістична і Селянська партії України) отримали більше восьми відсотків і зайняли ще 34 місця в парламенті. Також до лівого спектру відносилась помірна Соціал-демократична партія України (4 %), що перемогла в Закарпатській області, і ліворадикальна Прогресивна соціалістична партія України (4,1 %). Всеукраїнське об'єднання «Громада» об'єдналося навколо фігури колишнього прем'єр-міністра П. Лазаренка, поклавши, тим самим, початок тенденції створення електоральних утворень навколо популярного і харизматичного лідера з метою отримання даними лідером депутатського мандата.

Народно-демократична партія України стала першою спробою створити «партію влади», але за підсумками виборів 1998 року отримала всього 5 %

голосів і 17 мандатів. Але, тим не менш, поява «партії влади» означала розвиток політичного процесу.

Праві сили у Верховній Раді третього скликання були представлені лише Народним Рухом України, який підтримала Галичина (9,4 %). Також у 1998 році в перший і в останній раз до парламенту пройшла Партія зелених України (5,4 %) [242, с. 154].

Таким чином, хоча деяка систематизація електорального процесу в порівнянні з 1994 роком, все ж таки відбулася, результати виборів говорять про партійну роздробленість, сильний лівий ухил і деяку хаотичність і неоформленість як політичного спектру, так і уподобань електорату.

Далі розглянемо, як функціонувала Верховна Рада України третього скликання з точки зору питань консолідації, партійної дисципліни і утворення коаліції, а потім намагатимемося проаналізувати причини процесів, які відбувалися після 1998 року.

Після парламентських виборів 1998 року в парламенті була присутня права опозиція, яка спиралася на Народний Рух України, але ліві сили домінували. Незважаючи на те, що тепер вибори проходили за змішаною виборчою системою, коаліція більшості не змогла сформуватися, і парламент складався з безлічі роздроблених фракцій. Перший розкол відбувся внаслідок нездатності вирішити, чи варто підтримувати президента Л. Кучму. Національно-демократичні сили мали намір створити опозиційну більшість, тоді як незалежні кандидати виступали за створення пропрезидентської коаліції. Внаслідок неможливості домовитися протягом декількох місяців Верховна Рада була не в змозі вибрати спікера. Праві сили і центристи так і не прийшли до угоди, тимчасову коаліцію вдалося скласти лівому крилу і пропрезидентськи налаштованим незалежним депутатам. Спікером парламенту став глава невеликої лівоорієнтованої Аграрної партії О. Ткаченко, після чого коаліція знову розпалася, а нова не змогла сформуватися.

Однією з основних причин фракційної роздробленості і неможливості сформувати стійку коаліцію більшості були особливості

внутрішньопарламентських і внутрішньопартійних правил. Зокрема, мінімальна кількість народних депутатів, які отримували право сформувати фракцію, скорочувалася до чотирнадцяти, що приблизно становило 3 % складу парламенту, тобто нижче загороджувального порогу у 4 %.

До 1998 року фракцію могли утворити мінімум двадцять п'ять народних депутатів (понад п'яти з половиною відсотків складу конституційного складу парламенту), але після зміни виборчого законодавства і нових виборів Соціал-демократична партія України та Прогресивна соціалістична партія України налічували за партійними списками саме чотирнадцять депутатських мандатів. Уявлялося несправедливим позбавляти партію, обрану за пропорційною системою, права утворити парламентську фракцію, а тому мінімальна кількість членів фракції і була зменшена до чотирнадцяти.

Було очевидним, що подібне положення призведе до розщеплення більших фракцій і подальшої фрагментації, тому представники політичних партій у Верховній Раді ввели правило, згідно з яким лише партія, яка пододала чотирьохвідсотковий загороджувальний бар'єр, отримувала право сформувати фракцію. Але таке обмеження привело до звернення незалежних депутатів до Конституційного Суду України зі скаргою на порушення їх конституційних прав, і, в результаті рішення Конституційного Суду, будь-яка група з чотирнадцяти парламентаріїв отримала право утворювати фракцію [178].

Таким чином, правила формування фракцій сприяли роздробленості і не створювали стимулів для об'єднання депутатів у великі коаліції. Статус фракції надавав парламентським групам наступні переваги: по-перше, право утримувати свою фракційну команду за державний рахунок і, по-друге, право засідати у президії Верховної Ради, контролюючому, зокрема, порядок денний. Чим на більшу кількість фракцій розколювалася партійна група, тим більшу кількість голосів у президії вона отримувала, тим сильніше могла впливати на роботу парламенту в цілому і його комітетів. Відповідно, парламентські групи не втрачали свій вплив в результаті розколу, а, навпаки,

набували його. Дана ситуація призводила іноді до внутрішньопарламентських конфліктів, які іншою логікою пояснити було б неможливо. Наприклад, в 1999 році ліві сили бойкотували засідання Верховної Ради, тому що президія відмовилась винести на порядок денний їх питання [242, с. 181]. Нагадаємо, що ліве крило було представлено у Верховній Раді третього скликання на значно більш масштабному рівні, ніж праве, але праві сили виявилися настільки роздробленими, що встановили контроль над президією. Таким чином, у депутатів існував реальний стимул не створювати великі фракції. Безумовно, право утворювати малі фракції використовувалося також лідерами, що не бажали займати підлегле становище в більших фракціях. Приходимо до висновку, що змішана виборча система в сукупності з непередуманими парламентськими правилами погіршили природну (через регіональні відмінності і незрілість еліт) політичну хаотичність і роздробленість.

Подібна ситуація склалася і щодо правил внутрішньопартійної дисципліни. Таємне голосування не дозволяло ані лідеру фракції, ані лідеру партії забезпечувати певне голосування своїх прихильників, а тому угоди укладатися не могли внаслідок відсутності необхідних гарантій. Також таємне голосування негативно позначалося на тій самій репрезентативності, на яку вказували С. Мейнваринг та М. Шугарт, бо виборці не мали можливості відстежити, як з конкретних питань голосує їх представник. У результаті внутрішньопарламентської боротьби поіменне голосування було введено в січні 2000 року. Хоча даний перехід і не був політично нейтральним, цей захід, тим не менш, мав позитивний характер.

Відсутність партійної дисципліни призвела до порушень внутрішньопартійної лояльності. В результаті, з 1998 по 2002 рр. депутати в цілому змінили свою фракційну приналежність близько 600 разів (деякі народні обранці за одне скликання міняли 6-8 фракцій).

Зрозуміло, зазначені протиріччя і проблеми перешкождали ефективній роботі законодавчої асамблеї.

Узагальнення проблем обрання та роботи парламенту з 1998 по 2002 рр. приводить до висновку, що склалися й посилювалися проблеми, які чітко позначаються С. Мейнварингом і М. Шугартом як найбільш серйозні: відсутність партійної дисципліни, висока фрагментація всередині парламенту, низький рівень взаємодії парламенту і президента (відповідно до Конституції 1996 року), неможливість значно обмежити кількість парламентських партій, низька репрезентативність і невдале виборче законодавство (змішана система при низькому загороджувальному порозі).

Але, як і після 1994 року, небезпеки парламентаризму виявилися не єдиною проблемою українського політичного процесу. Ще під час свого першого терміну Л. Кучма своїми діями почав підтверджувати висновки Х. Лінца про небезпеки президентства. Дана тенденція проявила себе більш явно після президентських виборів 1999 року, а надто – 2010 року.

У 1999 р. відбулися вибори президента України. Так само, як розкол правих сил привів до застою та неефективності в роботі парламенту, так і розкол лівих сил сприяв поверненню на другий президентський термін Л. Кучми, який вже виявляв схильність до довільних і авторитарних рішень (під час конституційного процесу 1995-1996 рр.). Крім того, повторилася проблема початку 1990-х рр.: парламент не міг справлятися з функціями управління державою, прем'єр-міністр не володів достатніми владними повноваженнями, а президент не мав практично ніяких важелів впливу на Верховну Раду і майже повністю контролював прем'єр-міністра. У даних обставинах зрозуміле прагнення Л. Кучми взяти ситуацію на Україні під свій одноосібний контроль.

Як вже зазначалося вище, на думку Х. Лінца, якщо легітимність і парламенту, і президента виходить безпосередньо від народу, то конфлікт між ними не може бути вирішений за допомогою демократичних механізмів. Більшість небезпек президентства, про які попереджав Х. Лінц, втілились в життя на Україні.

Розширення повноважень президента відбулося відповідно до «Закону про владу» 1995 р. і Конституції 1996 р., але, тим не менш, в 2000 р. був

проведений референдум з питань зміни Конституції. Головною метою запропонованої реформи була зміна балансу сил між президентом і парламентом за допомогою посилення здатності президента впливати на виживання парламенту поточного скликання шляхом ослаблення інституційної сили і незалежності парламенту. Чотири питання в остаточному, схваленому Конституційним Судом, варіанті виносилися на голосування. Електорат просили схвалити наступні конституційні зміни: право президента розпустити Верховну Раду, якщо вона не зможе протягом місяця сформувати більшість або протягом трьох місяців схвалити бюджет; зняття депутатської недоторканності; урізання нижньої палати парламенту в розмірі; створення верхньої законодавчої палати.

Референдум був не передбачений Конституцією, і участь у ньому Конституційного Суду свідчить лише про слабкість і залежності судової влади на Україні. Даний крок був негативно сприйнятий українськими аналітиками і міжнародним співтовариством, Рада Європи навіть погрозувала призупинити членство України в організації. Тим не менше, референдум відбувся, і президент отримав підтримку, але реалізація результатів всенародного голосування виявилася неможливою через парламентську протидію та «касетний» скандал.

Все частіше стали відбуватися корупційні скандали, з'явилися підозри в участі Л. Кучми і представників правлячої еліти в кримінально-караних справах. Права опозиція стійко програвала. Ряд аналітиків вважає, що непереборна роздробленість парламентських фракцій – результат діяльності Л. Кучми, якому були однаково невігідні ані ліві, ані праві коаліції. Президент сприймав опозицію як явище нелегітимне, засноване виключно на приватних олігархічних інтересах. Х. Лінц пише, що в такому випадку, «у президента виникає спокуса мобілізувати народ» проти олігархів і певних груп інтересів, оголосити себе єдиним вартим довіри народним обранцем і збирати масові демонстрації своїх прихильників для протистояння опозиції [268, с. 63]. Л. Кучма використовував для подібної мети не

демонстрації, а референдум або загрозу референдуму, але суті збігу української реальності з теорією Х. Лінца даний факт не змінює. Також ситуація на Україні підтверджує тезу Х. Лінца, що в президентських республіках «переможець отримує все», тобто діють правила «гри з нульовою сумою», а тому будь-яке політичне протистояння загострюється і призводить до поляризації політичних сил.

Після парламентських виборів 2002 р. ситуація почала змінюватися. По-перше, на стан справ вплинув конфлікт щодо референдуму 2000 р., який дещо підірвав авторитет президента. По-друге, політичні діячі України за попередні періоди своєї активності придбали певний досвід, і в 2002 р. у Верховну Раду пройшли виборчі блоки. Можливо, зіграв роль також той факт, що дані парламентські вибори були єдиними, перед якими не змінювалося виборче законодавство. Так чи інакше, необхідно відзначити очевидні ознаки консолідації. Кількість партій, що пройшли до парламенту за партійними списками, знизилася до шести, причому відсоток електорату, який проголосував за партії, які не пройшли загороджувальний бар'єр, знизився з 34,1 % до 19,3 %. Таким чином, виборці почали визначитися у своїх уподобаннях і вибрати найбільш популярні партії. Кількість незалежних кандидатів також знизилася, що можна вважати ознакою позитивних змін.

З іншого боку, мета посилення партій за рахунок введення голосування за партійними списками була остаточно досягнута. Крім незалежних кандидатів, до парламенту по одномандатних округах потрапили також ряд кандидатів від малих партій, які не пройшли загороджувальний бар'єр (наприклад, кандидати від блоку «Єдність», «Демократичної партії України» і т. п.), знову ж доводячи, що для проходження в парламент не обов'язково бути членом сильної партії. Але в порівнянні з результатами виборів 1998 року їх кількість була мізерною. Тут позначався «психологічний ефект» М. Дюверже: виборці зуміли передбачити, яка з партій зможе подолати чотирьохвідсотковий бар'єр.

Що стосується результатів голосування за партійними списками, то вперше за історію незалежної України чітко оформився пропрезидентський блок «За єдину Україну», який представляв інтереси Л. Кучми. Блок набрав всього 12 % голосів виборців, однак на Україні з'явилися серйозні передумови для створення «партії влади». Причому, на сході країни за даний блок проголосували більше 56% виборців. Радикальні праві сили об'єдналися в партію «Наша Україна», очолювану В. Ющенко, колишнім главою Національного банку України і колишнім прем'єр-міністром. Партія мала успіх на виборах, отримавши 23 % голосів. Звернемо увагу на те, що дані сили представляли в основному національно-патріотичні уподобання українського Заходу, що забезпечило їм підтримку більше 57 % виборців в даному регіоні. Більш центристські та популістські праві сили зібралися в Блоці Юлії Тимошенко (БЮТ; близько 7,5 %), а консервативне ліве крило зосередилося в Комуністичній партії України (20 %) і Соціалістичній партії України (близько 7 %). Соціал-демократична партія України (СДПУ(О); 6,3 %) об'єднала багатьох представників регіональних еліт, а тому не була популярною серед електорату, вважаючись олігархічною та корпоративістською.

На початок ХХІ століття політичну владу в Україні О. О. Чемшит характеризував як «модернізаційний синдром» [228]. Зміст даного поняття в теорії політичного розвитку полягає в наступному: сукупність ознак неефективності національної системи влади, індикаторами якої є так звані кризи політичного розвитку – розподілу, державного управління, проникнення (політичні рішення не виконуються у бажаному для влади вигляді), політичної участі та легітимності.

У Верховній Раді четвертого скликання з'явився поділ не тільки за принципом «ліве крило – центр – праве крило», не тільки за регіональною ознакою, але й залежно від того, підтримувала партія президента чи ні. БЮТ і СПУ зайняли антипрезидентську позицію, тоді як радикальні «Наша Україна» і КПУ вагалися, мабуть, побоюючись, що в разі протиборства

президенту можливий союз Л. Кучми з суперником з протилежного крила. Центристські партії («За єдину Україну», «Партія Регіонів», Соціал-демократична партія України) підтримали президента. У Верховній Раді третього скликання «Батьківщина» дотримувалася однакової позиції з Народно-демократичною партією (першою спробою створити пропрезидентську партію), але в кінці 2002 р. партія Ю. Тимошенко приєдналася до СПУ та блоку «Наша Україна» В. Ющенко для формування опозиції президенту.

Президент скористався такою невизначеністю і за допомогою незалежних депутатів і партії «За єдину Україну» утворив коаліцію більшості, вибравши спікером Верховної Ради В. Литвина. В. Литвин не брав відкритої участі в запеклих парламентських конфліктах останніх років і практично завжди займав примирливу позицію. На службі держбезпеки В. Литвин отримав звання майора, а пізніше – полковника. Незважаючи на роботу у Л. Кравчука перед розпадом СРСР, в 1993 р. В. Литвин починає співпрацювати з його політичним противником Л. Кучмою, і вже в 1999 р. очолює Адміністрацію президента. Незважаючи на скандал, в ході якого В. Литвина називали замовником вбивства журналіста Г. Гонгадзе, він неодноразово обіймав посаду спікера Верховної Ради. Враховуючи ситуаційність і нестабільність української політики, подібний статус-кво В. Литвина можна пояснити лише тим, що саме він побічно представляв силове лобі. На даний факт вказує і професійна діяльність братів В. Литвина, один з яких був керівником Прикордонної служби України, а інший - командувачем військами Південного оперативного командування Сухопутних військ Збройних Сил України. Цілком імовірно, що стабільна присутність В. Литвина в українській політиці стримувала країну від переходу протиріч у фазу відкритого конфлікту, що підтверджує тезу Х. Лінца про третю силу. Нагадаємо, що, вказуючи на відсутність демократичних механізмів вирішення конфлікту між президентом і парламентом у президентській республіці, Х. Лінц згадує про вельми ймовірне втручання силових структур

в якості третьої сили. На користь подібного припущення говорить і поведінка В. Литвина під час «помаранчевої» революції. Незважаючи на багаторічну роботу в апараті Л. Кучми, саме В. Литвин скликав те засідання Верховної Ради, на якому результати другого туру президентських виборів визнані недійсними. Таким чином, стабільний і повторюваний вибір В. Литвина на роль спікера у конфліктному парламенті був не випадковий, а, навпаки, закономірний і виправданий.

Однак повернемося до розгляду спроб створення коаліції у Верховній Раді четвертого скликання. В кінці 2002 р. все ж відбулась короткочасна співпраця КПУ, БЮТ, СПУ і партії «Наша Україна» проти президента, але єдиного кандидата на наступні президентські вибори від настільки різноспрямованих партій висунути не вдалося. Всі політичні сили ставилися скептично до припущення, що коаліція правих і комуністів виявиться здатною висунути єдиного кандидата. Даний факт став відправною точкою втрати комуністами свого електорату.

Таким чином, підсумок щодо різноманітних внутрішньо-парламентських коаліцій у Верховній Раді третього і четвертого скликань виглядає так: КПУ співпрацювала з «партією влади» в 2001 і 2004 рр. (з питань зміщення В. Ющенка з посади прем'єр-міністра і схвалення конституційних змін відповідно). Однак комуністи співпрацювали і з правими силами у 2002 р. з питання розподілу місць в комітетах і в 2004 р. за підтримки виборчої реформи. Праві сили також вступали у взаємодію з «партією влади» при формуванні коаліції більшості в 2000 р., при голосуванні за висунення Ю. Єханурова на пост прем'єр-міністра в 2005 р., а також при призначенні на цю посаду В. Януковича в 2006 р.

В цілому аналіз спроб формування коаліції призводить до підтвердження відомої тези М. Дюверже: визначальними факторами політичних партій є і ідеологія, і регіональні відмінності, тобто для відображення приблизно схожих ідеологічних позицій в різних регіонах

виникають різні партії (наприклад, БЮТ зі сходу України та «Наша Україна» – із заходу).

Парламентська неефективність в Україні, дійсно, багато в чому залежить від недоліків формальних процедур, але на момент 2016 року не знаходить свого підтвердження теза про можливість створення посправжньому стійкої коаліції (що відповідає не тільки кон'юнктурним інтересам) в умовах української демократії. Відносно стабільна робота парламенту виявилася можливою лише при посиленні авторитарних тенденцій в державі у 2010-2013 роках.

Якщо підводити проміжні підсумки політичного розвитку України до моменту «помаранчевої» революції, то в Україні повністю виправдалися побоювання Х. Лінца з приводу сильної президентської влади. Відповідно до класифікації, представлені О. Фісуном, Україна в 1999-2004 рр. трансформувалася в типовий олігархічно-патримоніальний режим. Основною рисою такого режиму дослідник називає посилення олігархів, які керують державними інститутами через мережі патронажу. У випадку режиму Л. Кучми політологи розрізняють олігархів, які формують донецький і дніпропетровський клани. В результаті застосування Л. Кучмою стратегії «розділяй і володарюй» (регулярні звільнення і призначення вищих посадових осіб, і, відповідно, маніпуляція їх лояльністю) стабільність режиму виявилася безпосередньо пов'язаною з особистістю самого Л. Кучми. Також саме завдяки формуванню сильного олігархічного лобі виникла і закріпила свої позиції Партія регіонів – мережева група донецького олігархічного клану.

П. д'Аньєрі також підтримує теорію існування на Україні при Л. Кучмі сильних неформальних механізмів і «політики з позиції сили». Серед таких механізмів політолог особливо виділяє селективне правозастосування, коли вищі посадові особи використовують правозастосування для боротьби зі своїми політичними або економічними супротивниками, в той час як прихильники режиму можуть порушувати закон безкарно. Багато народних

депутатів мають серйозні бізнес-інтереси. Недоторканність цих інтересів в обмін на підтримку президентських ініціатив в парламенті є показовим прикладом селективного правозастосування. Інші ознаки «політики з позиції сили», це контроль над ЗМІ (від загрози журналістам до придбання у власність телеканалів), патронаж, контроль над слабкою судовою владою і порушення в ході голосування на виборах [242, с. 193–207].

Нескладно помітити в режимі, що склався під час правління Л. Кучми, ознаки делегованої демократії, виділені Г. О'Доннеллом.

Для України до 2004 року, як, втім, і після 2004 року, можна в цілому застосувати четвертий сценарій демократизації А. Пшеворського (в разі введення деяких демократичних інститутів вони могли б вижити, але конкуруючі політичні сили погоджуються на нежиттєздатну інституційну структуру) [174, с 92–94]. Дійсно, прогалини в конституційному регулюванні, слабкі партії, відсутність ретельно опрацьованих внутрішньопарламентських правил, низька партійна дисципліна і невдале виборче законодавство не дозволяли українській державі ефективно функціонувати. Нежиттєздатна інституційна структура призводила до закономірної заміни слабо функціонуючих формальних механізмів високоефективними неформальними, що, в свою чергу, перешкоджало консолідації демократії і завершенню демократичного транзиту.

Як і стверджував Х. Лінц, демократичного механізму вирішення суперечностей виявити не вдалося (ні конституційна реформа, ні референдум, ні постійна зміна виборчого законодавства не справили достатнього ефекту). Це призвело до зміни влади в грудні 2004 року поза конституційними процедурами, на підставі залучення широких народних мас популістськими і націоналістичними гаслами, а також за підтримки різних сторін протистояння різними іноземними акторами. Ця ж схема, за набагато трагічніших обставин, повторилася на початку 2014 року як наслідок повторної спроби встановлення ригідної президентської влади у 2010-2013 роках.

4.3. Демократична консолідація проти реваншу делегованої демократії.

До моменту президентських виборів 2004 р. В. Ющенко, Ю. Тимошенко і О. Морозу вдалося, незважаючи на описані вище протиріччя, сформувати тісну коаліцію і висунути В. Ющенка єдиним кандидатом. Це зіграло вирішальну роль у приході В. Ющенко до влади в ході подій кінця 2004 року, що включали масові народні виступи і отримали назву «помаранчевої» революції. Даний термін застосовується умовно через його широку популярність, але ряд політологів не згодні з використанням поняття «революція». Революція – це соціальний рух і переворот, мета якого – повалення старого режиму насильницьким завоюванням політичної влади і здійснення докорінних політичних змін. У 2004 р. всі протести в Україні відбувалися в рамках постсоціалістичного ладу, без зміни його інституційних основ і форм власності. Йдеться про повалення одного угруповання правлячого класу іншим угрупованням, точніше, про відсторонення від влади одного потужного олігархічного клану іншим.

Безсумнівно, у «помаранчевої» революції був цілий ряд причин, але без створення єдиної опозиції здійснити зміну еліт не вдалося б. Ситуація свідчить про придбання політичного досвіду і про спробу подолати приватні інтереси. Вірно і те, що згодом ця спроба виявилася невдалою.

Виділимо наступні (найбільш істотні) причини «помаранчевої» революції:

– Вибір Л. Кучмою непопулярного наступника. В. Янукович був широко відомий своїм кримінальним минулим. Крім того, виборці знали про підтримку В. Януковича донецьким олігархом Р. Ахметовим, що не додавало йому популярності. Західна Україна не могла прийняти політика – вихідця зі Сходу, який на момент 2004 р. практично не володів українською мовою.

Існує думка, що більш популярний і харизматичний наступник Л. Кучми (наприклад, С. Тігіпко) міг би здобути перемогу на виборах над В. Ющенком. Україна, незважаючи на автократичні тенденції, залишалася певним різновидом демократії. Отже, існував ліміт на використання адміністративного ресурсу, і помітні порушення демократичних правил гри в рамках електорального процесу сприймалися населенням вкрай негативно. Л. Кучма, мабуть, ставився до ситуації недостатньо реалістично, і не розумів, що електорат не готовий визнати легітимність будь-якого кандидата, якого підтримає президент, незалежно від того, наскільки значними виявляться порушення на виборах. На настільки часто використовувані Л. Кучмою неформальні механізми український народ відповів власними неформальними механізмами, а саме масовими виступами.

– Другий фактор вже був нами позначений: опозиція взяла до відома свої минулі помилки, серйозною з яких була роздробленість, і висунула єдиного кандидата.

– Л. Кучма і В. Янукович переоцінили відданість еліт. Не був перекритий доступ до Києва протестуючих з інших регіонів, не була завчасно отримана підтримка армії, СБУ та армійська розвідка фактично грали на стороні протестуючих. В останній момент С. Тігіпко пішов з поста глави Національного банку України і керівника виборчого штабу В. Януковича, мер Києва О. Омельченко відмовився визнати легітимність результатів виборів, а В. Литвин (представник СБУ і силовиків в цілому) скликав засідання Верховної Ради України, яке визнало результати другого туру виборів недійсними. Таким чином, В. Янукович опинився в політичній ізоляції.

– Істотну роль грали також зарубіжні актори: Росія підтримувала В. Януковича, а В. Ющенко користувався підтримкою євроатлантичних союзників. Очевидно, західні політтехнологи опинилися більш вправними у використанні політичних технологій і маніпулюванні настроями натовпу.

– Масові виступи відбувалися і за часи здобуття Україною незалежності, і під час правління Л. Кучми (зокрема, у зв'язку із звинуваченнями у вбивстві Г. Гонгадзе), і продовжилися після приходу до

влади В. Януковича в 2010 році. Але саме в грудні 2004 року масові виступи співпали з рядом інших зазначених вище факторів, а тому принесли настільки істотний результат.

Можна відзначити значну роль «помаранчевої» революції в перетасуванні груп фінансово-політичних еліт. Виділяються наступні етапи спроб легалізації політичного впливу фінансових груп:

– 1991-1994 рр. Всі інституційні механізми контролювала пострадянська номенклатура.

– 1994-1998 рр. Посилення нової «буржуазної» еліти. Спроби впливати на парламент робила депутатська група «Соціально-ринковий вибір» (донецька бізнес-еліта), Ю. Тимошенко, В. Медведчук.

– 1998-2002 рр. Перехід від кількісного до якісного домінування нової еліти. Чітко виражені спроби інституалізації її політичного впливу.

– 2002-2004 рр. Боротьба між двома моделями інституалізації впливу оновленого правлячого класу. Перша модель: парламентська більшість формує уряд і несе відповідальність за його діяльність, а обраний на загальнонаціональних виборах президент призначає прем'єр-міністра, підтриманого більшістю, і силових міністрів. Друга модель: парламент формує уряд, призначає прем'єр-міністра і обирає президента.

– 2004-2010 рр. – Безпосередньо процес інституалізації нової еліти по першій моделі.

– 2010-2013 рр. Авторитарний регрес; посилення лише однієї регіональної групи еліти за рахунок усіх інших, у т.ч. за рахунок учорашніх союзників.

– з 2014 р. Повернення внаслідок революційних подій до першої моделі інституалізації політичного впливу.

Результатом синтезу посткомуністичної номенклатури та нової буржуазної еліти стало формування нової структури української влади. Фактично, головним актором політики і основною структурною одиницею еліти як на центральному, так і на регіональному рівнях стали «фінансово політичні групи» (олігархічні клани). Дані групи інтересів є багаторівневими, в них входять інвестори, топ-менеджери компаній, високопоставлені

державні службовці, політичні лобісти в партіях, представники медіа-еліти. Також зросла потужність даних угруповань за рахунок їх присутності в гірничо-металургійній, аграрно-промисловій, енергетичній, харчовій та інших галузях промисловості. Зросла диспропорція між представниками заходу і сходу України в правлячому класі.

Крім того, збільшилася автономність фінансово-політичних груп, їх незалежність від суспільства і, відповідно, неможливість представляти громадські інтереси.

Основна мета української еліти - інституціалізація політичного впливу. Ідеальною формою інституціалізації нової еліти є створення такої політичної системи, яка зможе забезпечити парламентську більшість, право формування уряду, вплив на призначення посадових осіб в регіонах, контроль над діяльністю президента, силових і податкових структур.

Перемігши на президентських виборах, В. Ющенко зміг створити парламентську коаліцію за допомогою незалежних депутатів, які перейшли на його сторону, а також за продовження підтримки Ю. Тимошенко, яка отримала посаду прем'єр-міністра.

Але легітимність нової влади не переставала піддаватися сумніву, так як перемога В. Ющенка була визнана після третього туру голосування, що був очевидно антиконституційним. Третій тур був проведений на хвилі народного невдоволення і був по своїй суті черговим неформальним механізмом в парадигмі неопатримоніальної держави. Таким чином, прихід до влади В. Ющенка не змінив докорінно стиль управління в країні.

Вже скоро, внаслідок нездатності підтримувати коаліцію і конфліктів, які виникли в результаті між В. Ющенком і Ю. Тимошенко (її уряд був відправлений у відставку вже в 2005 році), праві партії значною мірою втратили довіру електорату.

Напередодні президентських виборів тимчасова парламентська коаліція дозволила прийняти закон про нову виборчу систему парламентських виборів. Система стала пропорційною з голосуванням за закриті списки партій і блоків і тривідсотковим загороджувальним бар'єром. Раніше дана

система була не вигідна Л. Кучмі, так як позиції «партії влади» в парламенті до 2006 р. були слабкими, а пропорційна система заохочує сильні партії. Але після 2002 року Партія регіонів почала набувати широкої електоральної бази.

Причини цього полягають у тому, що В. Ющенко і Ю. Тимошенко виступали з національно-патріотичними гаслами, популярними, в основному, на заході України, і набагато менше – на півдні і сході. Центристська ідеологія Партії регіонів і орієнтація на Донецький регіон фактично позбавили жителів значної частини країни іншої альтернативи.

Прогнози Л. Кучми підтвердилися, і вже парламентські вибори 2006 р., що проводились за пропорційною виборчою системою, демонструють широку народну підтримку Партії регіонів (32 %), лідером якої був В. Янукович.

Пропорційна система частково виправдала мету, з якою була введена: зменшила кількість парламентських партій. Тепер до Верховної Ради увійшли лише п'ять партій: крім Партії регіонів, Блок Юлії Тимошенко (22,3 %), «Наша Україна» (14 %), СПУ (5,7 %) і КПУ (3,7 %) Але інших цілей пропорційної системи (полегшити формування коаліцій, зміцнити партійну дисципліну) досягти не вдалося.

Тут необхідно звернути увагу на зміни, внесені в порядку компромісу між протиборчими силами в Конституцію України в грудні 2004 р., що вступили в силу з 1 січня 2006 р.

Раніше пропонувався аналіз форми правління в Україні, з якого можна зробити однозначний висновок, що державі необхідна конституційна реформа. Але реформа 2004 р. проводилась в поспіху, виходячи з кон'юнктурних інтересів сторони, що програли, які вимагали звзвити повноваження президента в обмін на визнання результатів третього туру, тому зміни були недостатньо продуманими і приймалися не у відповідності з правилами зміни Конституції, а пакетним голосуванням за проект закону «Про внесення змін до Конституції Україна» і ряд інших законопроектів. Знову ж стикаємося з неформальними механізмами вирішення інституційних проблем. Той факт, що найбільш значиме в будь-якій державі питання зміни

Конституції вирішувалося без належної підготовки, без залучення широкого кола експертів і без дотримання передбаченої процедури, робили дані зміни нелегітимними. Даний висновок був підтверджений українською політичною дійсністю, коли в 2010 р. В. Янукович зміг без значних зусиль скасувати всі зміни, прийняті в 2004 році.

Так чи інакше, конституційна реформа змінила президентську республіку на парламентсько-президентську, поставивши формування уряду в залежність від коаліції більшості у Верховній Раді. Дані заходи привели до значного зростання значення парламентського співробітництва, особливо з огляду на те, що лідер коаліції ставав прем'єр-міністром. Після виборів 2006 року БЮТ, «Наша Україна» і СПУ не зуміли внаслідок розбіжностей сформувати «помаранчеву» коаліцію, і парламентську більшість очолила «антикризова» коаліція Партії регіонів, СПУ та КПУ, а прем'єр-міністром став В. Янукович.

Не дивно, що В. Янукович і В. Ющенко не змогли дійти згоди, особливо в умовах нової конституційної реальності. Розглянемо, яким чином нова редакція Конституції розподіляла повноваження між президентом, прем'єр-міністром і парламентом.

Детально проблеми функціонування Конституційного законодавства викладають, зокрема, експерти Лабораторії законодавчих ініціатив Д. Ковриженко, О. Чебаненко і В. Шрамович, а також експерти відділу стратегічних комунікацій Національного інституту стратегічних досліджень України [79].

Конституційні зміни 2004 р. були покликані усунути дуалізм влади, але їх неопрацьованість і незавершеність привели до погіршення ситуації. Однією з основних проблем, породжених новою редакцією Конституції України, була складна і суперечлива процедура формування кабінету Міністрів України. Міністр закордонних справ і міністр оборони призначалися Верховною Радою за поданням президента, а інші – за поданням Прем'єр-міністра. Це виразно створювало дуалізм влади, так як її розподіл влади відбувався не між гілками влади, а всередині уряду. Міністр

закордонних справ і Міністр оборони втілювали курс президента України, тоді як інші міністри – курс прем'єр-міністра. Виникла загроза колегіальності роботи членів уряду в разі, якщо політичні погляди, а, відповідно, і політичний курс президента і прем'єр-міністра не збігаються. В українських умовах багаторічного конфлікту і протистояння між президентом і прем'єр-міністром подібний дуалізм приводив до паралічу виконавчої влади.

У редакції Конституції 2004 р. не була передбачена відповідальність депутатських фракцій і груп за діяльність в уряді запропонованих ними міністрів, а також механізм солідарної відповідальності парламентської більшості і Кабінету Міністрів, програму якого вона затвердила.

Крім того, президент України отримував право розпустити парламент в трьох випадках:

- якщо ним не сформовано коаліцію, в яку входить більшість народних депутатів (і, відповідно, парламент не здатний сформувати уряд);

- якщо протягом 30 днів депутати не можуть розпочати пленарні засідання;

- якщо протягом 60 днів не сформовано уряду.

Саме цим правом і скористався В. Ющенко в 2007 році, хоча на момент підписання першого указу, який стосується дострокового припинення повноважень Верховної Ради, не існувало жодної з трьох легітимних ситуацій для розпуску парламенту (приводом для розпуску стало, в тому числі, «ігнорування більшістю у Верховній Раді України конституційних вимог до формування коаліції депутатських фракцій»). Причина такого кроку полягає, зокрема, в тому, що під час перебування на посаді прем'єр-міністра, В. Янукович почав просувати ініціативу створення на Україні парламентської республіки з метою ще більше скоротити повноваження президента.

Тут варто також звернути увагу на особливості спроб контролю партійної дисципліни після конституційних змін 2004 р. Українські політичні еліти усвідомили проблему неможливості ефективного формування коаліцій внаслідок слабкої партійної дисципліни і нестачі стимулів для її посилення, і однією з змін Конституції стало введення імперативного мандата. Тепер депутатський мандат прямо залежав від членства депутата у фракції тієї

партії, від якої він обирався. Таке правило ліквідувало для депутатів Верховної Ради стимул змінювати фракційну приналежність, проте позначалося спішне прийняття закону про конституційні зміни, і, як результат, було виявлено проблеми в функціонуванні імперативного мандата. Закон не передбачав для лідерів фракції можливість покарання тих її членів, які голосують не у відповідності з прийнятою у фракції лінією поведінки. Отже, В. Януковичу фактично вдалося набрати необхідні для висунення ініціативи щодо зміни Конституції 300 голосів кваліфікованої більшості, і його уряд не мав наміру виходити у відставку. Лише загроза військового втручання (президент зберіг контроль не тільки над міністром оборони, а й над Службою безпеки України та Генеральним прокурором) призвела до розпуску парламенту і дострокових виборів.

Тут цікаво зауважити, що Х. Лінц робив акцент на неможливості демократичного розв'язання протиріч між президентом і парламентом в президентських республіках, що може призвести до втручання силовиків у якості третьої сили. Але з 1 січня 2006 р. Україна перестала бути президентською республікою. Проте, конфлікт між парламентом (в особі прем'єр-міністра) і президентом виявився вирішеним лише за допомогою загрози використання військової сили. Українській політиці подібна ригідність і протистояння в стилі «переможець отримує все» виявилися притаманні незалежно від форми правління, якщо така передбачає наявність більш одного глави виконавчої влади.

Більш того, В. Ющенко в черговий раз продемонстрував, що використання неформальних механізмів для виходу з інституційної безвиході було успадковано ним від режиму Л. Кучми.

К. Малигіна також вказує на продовження співпраці правлячого режиму з олігархами і після «помаранчевої» революції. Отже, неопатримоніальний режим не зник з відходом Л. Кучми. Цю тезу підтверджують і гучні корупційні скандали, які відбулися після «помаранчевої» революції. Один з них побічно сприяв відставці Кабінету Ю. Тимошенко в 2005 році.

За результатами позачергових парламентських виборах 2007 р. лідирувала, як і раніше, Партія регіонів, але БЮТ збільшив підтримку електорату до 30 %.

В. Ющенко створив виборчий блок «Наша Україна – Народна самооборона», який набрав майже 15 %. Результати КПУ були незначними (5,4 %), а СПУ вибула з парламенту, не зумівши подолати загороджувальний бар'єр в 3 %. Тепер в парламент увійшов Блок Литвина, що знову підтвердив стабільність В. Литвина у Верховній Раді України.

Після довгих конфліктів і переговорів Юлії Тимошенко вдалося очолити уряд, домігшись мінімальної парламентської більшості.

Після виборів 2007 року ситуація стагнації продовжилась, вже в 2008 р. розпалася правляча коаліція через те, що «партія влади» вийшла з неї, а В. Янукович і Ю. Тимошенко створили проект Конституції, який зводив повноваження президента до мінімуму, що вилилося в чергову парламентську кризу і спробу розпуску парламенту. Таким чином, парламент виявився паралізованим на тлі економічної кризи (тільки в 2008 р. ВВП України знизився на 15 %). Розглянуті події, вказують на відсутність в Україні правової держави і на ознаки того, що під час президентства В. Ющенка на Україні продовжувала панувати «політика з позиції сили».

Дане поняття має на увазі використання формальних механізмів для особистої вигоди політичних акторів. На Україні після 2006 р. подібна практика широко використовувалася щодо трактування конституційних положень. Проблема стала настільки очевидною, що Венеціанська Комісія Ради Європи опублікувала доповідь, в якій викладала недоліки Конституції України і пропонувала рекомендації щодо їх виправлення, які виконані не були. Зокрема, Венеціанська Комісія попереджала, що право президента призначати міністра оборони і міністра закордонних справ на тлі права парламенту призначати всіх інших міністрів може привести до інституціональної кризи.

Підтвердженням правоти експертів з Ради Європи стала ситуація 2006-2007 рр., коли через незгоду між президентом і парламентом щодо

кандидатури міністра закордонних справ України існувала без голови відповідного міністерства протягом чотирьох місяців.

Іншим підтвердженням «політики з позиції сили» стала постійна боротьба між президентом, блокуючим парламентські закони, і парламентом, вимушеним приймати закони кваліфікованою більшістю для подолання президентського вето.

«Політика з позиції сили» має на увазі також недостатню незалежність судової влади, у зв'язку з чим неможливо обійти увагою проблеми діяльності Конституційного Суду України у розглянутий період. Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в країні. Той факт, що президент, Верховна Рада і з'їзд суддів призначають по шість суддів Конституційного Суду, приводив до блокування діяльності Конституційного Суду України з політичних мотивів. Настільки ж небезпечною було і положення про те, що суддя Конституційного Суду складає присягу на засіданні Верховної Ради.

Наприклад, в 2005-2006 рр. парламент відмовлявся призначати суддів за своєю квотою, а потім приводити їх до присяги, оскільки побоювався перегляду Конституційним Судом редакції Конституції 2004 р. на користь президента. Як результат, робота єдиного органу конституційної юрисдикції держави була заблокована протягом майже цілого року.

Більш того, суддя Конституційного Суду звільнявся з посади тим органом, який його призначив, що навряд чи узгоджувалося з принципом незалежності суддів і призводило до прямого втручання президента і Верховної Ради в діяльність Конституційного Суду. Причинами настільки конфліктної поведінки органів влади були спроби президента знайти противагу проти парламенту за допомогою Конституційного Суду, а також багато в чому справедливий побоювання парламенту, що президент за допомогою Конституційного Суду буде контролювати законотворчий процес (так як Президент має право просити висновку Конституційного Суду з приводу конституційності тих чи інших законів).

Таким чином, нова редакція Конституції була визнана невдалою усіма політичними силами України. Найбільш розробленим варіантом її

реформування був проект В. Ющенка, представлений в березні 2009 р. Однак даний проект вводив, крім іншого, двопалатний парламент в унітарній державі, що є неприпустимим.

У 2006-2010 рр. на Україні перестала існувати президентська республіка, небезпеки якої викладав Х. Лінц. Але збереження поста президента, який мав низку повноважень у сфері виконавчої влади, лише загострило конфлікт між президентом і парламентом і призвело до ще більш запеклої «гри з нульовою сумою». Неопрацьованість Конституції закономірно відбилась в відсутності демократичних механізмів виходу з інституційної безвиході, а загроза військового втручання стала важелем тиску при політичних переговорах (що нагадує, наприклад, постійні погрози Л. Кучми щодо проведення референдуму).

Через збереження фіксованих термінів повноважень і президента, і парламенту збереглася ригідність всієї системи, яку В. Ющенко намагався подолати за допомогою антиконституційного розпуску Верховної Ради в 2007 році.

З недоліків президентської системи, запропонованих Х. Лінцом, в 2004-2010 рр. неактуальним виявилось лише знехтування волею опозиції. Але необхідність враховувати думку опозиції виразилась в постійному переформуванні і розпаді парламентських коаліцій, що призводило до паралічу парламенту і негативно позначилося на соціально-економічній ситуації в країні, особливо у зв'язку з початком світової фінансової кризи.

Знову повертаючись до концепції С. Мейнваринга і М. Шугарта, приходимо до висновку, що, незважаючи на обмеження повноважень, президент зберігав і активні, і реактивні повноваження. Як згадувалося вище, президентське вето вельми ускладнювало законодавчий процес в умовах сильного парламенту.

Що стосується партійної системи, то проблему недисциплінованості членів партій покликаний був вирішити імперативний мандат, але незавершеність втілення цього заходу (відсутність покарання за порушення лояльності своєї партії) зробили її марною. Додатково необхідно зазначити,

що зниження фрагментації партій не призвело до формування стійкої коаліції, хоча концепція С. Мейнваринга і М. Шугарта передбачала такий результат.

Таким чином, частина умов, пропонованих дослідниками для формування стійкої президентської системи, не схильної до небезпек, сформульованих Х. Лінцем, були виконані на Україні в 2004-2010 рр. Але реформа явно продемонструвала свій половинчастий характер. Згідно С. Мейнварингом і М. Шугартом, всенародно обрані президент і парламент пропонують електорату два вибори замість одного, що відповідає духу демократичної держави. Але у випадку України два вибори приводили лише до зростання конфліктності і накопичення нерозв'язних протиріч (наприклад, в 2006 та 2007 рр. президентом був В. Ющенко, а значну кількість місць в парламенті отримувала Партія регіонів).

Аналогічно, не був завершений процес формування сильної «партії влади». Політологи відзначають, що контроль більшості місць в парламенті пропрезидентською коаліцією значно пом'якшує протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади. Дійсно, під час «помаранчевої» революції існувала досить популярна «Наша Україна» і стрімко набирала політичну вагу БЮТ, і можна було сподіватися на формування пропрезидентської коаліції в парламенті. Але гострі розбіжності між В. Ющенком і Ю. Тимошенко привели до нівелювання подібної серйозної переваги.

Незважаючи на те, що в 2004 р. відбулися зміни, ситуація в Україні за своєю суттю не змінилася. Як і раніше, зберігав актуальність сценарій А. Пшеворського про нежиттєздатні інституційні структури, так само як і широка практика використання неформальних механізмів з метою отримання кон'юнктурних переваг. Хоча Україна втратила частину рис делегованої демократії (був знятий контроль над ЗМІ, Уряд формувався з парламентського принципу), але реальна консолідація не відбулася, і режим продовжував зберігати ряд істотних ознак делегованої (або неліберальної)

демократії. До даних ознак можна віднести слабкість інститутів, «політику з позиції сили» і нездатність створювати стійкі коаліції.

Правління Л. Кучми мало авторитарні риси внаслідок сильної президентської влади і широкого використання адміністративного ресурсу. Зокрема, були знайдені свідчення вибіркового правозастосування (наприклад, загрози і їх реалізація щодо бізнесу політичних суперників), контролю над ЗМІ, фальсифікації результатів голосувань, сімейності, патронажу та інших видів корупції в регіонах. Але під час президентства В. Ющенка корупція продовжувала розвиватися і в центрі, і на місцях, знятий був тільки контроль над ЗМІ. Не були проведені необхідні реформи, особливо довгоочікувані адміністративна реформа та реформа місцевого самоврядування. Ослаблення президентської влади в результаті внесення поправок до Конституції призвело до конфліктів між виконавчою і законодавчою владою, а також до конфліктів всередині виконавчої влади. І парламент, і судова система виявились паралізованою, причому даний політичний і інституційний колапс припав на початок економічної кризи.

На думку Л. Гонюкової, серйозною перешкодою для України на шляху до демократії стало, з одного боку, зволікання в процесі проведення реформ, з іншого – прагнення влади утримати соціальну рівновагу за допомогою мінімізації соціальних змін і збереження старих структур, механізмів соціального управління.

Спочатку позитивними рисами влади «помаранчевої» еліти вважалося зміцнення національної самодостатності України та поліпшення її іміджу на міжнародній арені. Однак правління радикальних опозиціонерів не привело до тих результатів, які від них очікувались. Схід і південь України від початку були налаштовані переважно проти «помаранчевих» союзників, але політична стагнація, ідеологічний радикалізм і економічний спад поступово призвели до втрати правими силами ряду прихильників в центрі країни.

Хоча Р. Елджі на основі аналізу емпіричного матеріалу приходять до висновку, що напівпрезидентська система не сприяє успішному переходу до демократії, положення України виявилось відносно стабільним. А. Мельвіль

також відзначає стабільність і навіть дещо позитивний розвиток в українському політичному транзиті з моменту здобуття незалежності: «При помірному зниженні індексу державної спроможності спостерігається досить значне зростання індексу демократизації» [125, с. 133]. Проте, значної позитивної динаміки політичного процесу на Україні не спостерігається. Це підтверджують і дані моніторингів Freedom House: в 2005 році було відзначено деяке поліпшення ряду показників (демократизації, електорального процесу, громадянського суспільства і т. п.), однак між 2005 і 2009 рр. більшість значень залишалися незмінними, а потім почали погіршуватися.

На президентських виборах 2010 р. у другому турі перемагає В. Янукович, незначно випереджаючи Ю. Тимошенко. Наступні позиції займають С. Тігіпко, колишній глава Національного банку при Л. Кучмі, і А. Яценюк, ліберал, що висунувся після «помаранчевої» революції. Обидва кандидати мали помірну праволіберальну і загальнодемократичну платформу. Результати представників лівої опозиції не перевищують 4 %, маргіналізується і праворадикальне крило (В. Ющенко – 5,45 %). Після виборів партія Юлії Тимошенко «Батьківщина», залишаючись найбільш серйозною опозиційною силою, проте, поступово втрачає свої позиції.

Необхідно відзначити, що на момент обрання В. Януковича президентом України продовжувала діяти Верховна Рада шостого скликання, в якій Партія регіонів займає серйозні позиції (175 місць) і здатна сформувати просту парламентську більшість. Таким чином, Партія регіонів сформувала стабільний, лояльний президенту уряд під керівництвом М. Азарова. Тобто, вперше в Україні зникли істотні суперечності між законодавчою і виконавчою гілками влади, і держава почала функціонувати у відносно стабільному режимі (без паралічу будь-яких ключових органів влади).

У 2010 р. новий президент запропонував парламенту скасування Закону України «Про внесення змін до Конституції України» 2004 року, що повернуло дію Конституції 1996 року.

Узагальнюючи, можна виділити наступні риси правління В. Януковича:

- повернення до «гри з нульовою сумою» і іншим характеристикам президентської республіки, зазначеним Х Лінцем;
- повний контроль президента над міністерствами і відомствами (у зв'язку з поверненням президентського способу формування уряду);
- доволі вдалі спроби розколу правих сил і залучення бізнес-еліт з партії «Батьківщина» і блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» до підтримки Партії регіонів. Тут зіграло свою роль і відчутне послаблення «Батьківщини» на тлі арешту і вироку Ю. Тимошенко.

О. Фісун також зазначає новий перерозподіл влади між українськими олігархами після приходу до влади В. Януковича. В даному випадку формальні механізми створюються і реформуються лише для того, щоб полегшити дію неформальних, що говорить про неопатримоніальний характер держави. Йдеться про Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року. Відповідно до закону, Україна знову переходить на змішану виборчу систему, причому тепер до виборів не допускаються виборчі блоки, а загороджувальний бар'єр піднято з 3 до 5 %. Таким чином, В. Янукович відновив не тільки конституційний, а й електоральний статус-кво, що передував подіям «помаранчевої» революції.

В цілому, про переваги і недоліки змішаної виборчої системи вже було докладно розказано. Що стосується голосування по мажоритарних округах, то тут очевидну перевагу отримують партії з сильною регіональною базою, в чому Партія регіонів користується беззаперечною перевагою. На думку О. Фісуна, нові виборчі правила породять конкуренцію між різними олігархічними кланами (наприклад, групами Р. Ахметова, Д. Фірташа, Н. Азарова, А. Ключова), а також протистояння між олігархами за регіональною ознакою (Донецький клан, Запорізький клан, Одеський клан).

Незалежні депутати, традиційно, належать до бізнес-еліти і, внаслідок «політики з позиції сили», передбачувано встають на бік «партії влади».

За правління В. Януковича з 2010 р. починає складатися режим, який все більш схильний до неформальних механізмів (достатньо згадати інститут «смотрящих» у регіонах, галузях та навіть на великих підприємствах), а тому

стрімко втрачає риси навіть делегованої демократії, схиляючись в бік авторитарної ситуації Х. Лінца. Процеси в Україні у 2010-2013 роках можна охарактеризувати наступним сценарієм Х. Лінца: встановлення нового авторитарного режиму, заснованого на об'єднанні громадських сил, з яких виключаються провідні політичні діячі колишнього демократичного режиму, без створення нових політичних інститутів і без будь-якої масової мобілізації сил в підтримку нового режиму.

Дійсно, ні мобілізації громадськості, яка дорівнює за масштабами «помаранчевої» революції, ні створення нових політичних інститутів в період після 2010 р. не відбулося. Однак дискредитація і правих, і лівих сил зробила Партію регіонів єдиною альтернативою для електорату. Роль колишніх лідерів стрімко знижується, уряд складено з прихильників президента, парламентські вибори 2012 р. закріпили статус-кво. Тривала і імітація конституційного процесу. У 2012 р. В. Янукович створив Конституційну асамблею, яка повинна виробити новий проект конституційної реформи. Але авторитарна ситуація відбувалася на тлі зростаючого народного невдоволення (як з приводу нових реформ, зокрема, Податкового кодексу, так і з приводу тюремного вироку Ю. Тимошенко), що призвело до повтору сценарію 2004 року.

Високий ступінь партійної роздробленості був частково подоланий формуванням Партії регіонів – центристської партії, побудованої на мережевих взаємодіях між олігархічними кланами сходу і півдня України. Але зростання політичної ваги Партії регіонів призвело до посилення практики використання неформальних механізмів, зміцненню «політики з позиції сили», ослаблення політичних суперників і, як наслідок, до загрози розпаду демократичного режиму і всеосяжної політичної кризи 2014 року.

Розглянувши політичні процеси на Україні в 1991-2015 рр. з точки зору демократичного транзиту і встановлення оптимальної форми правління, представляється можливим зробити ряд висновків.

Не дивлячись на регулярні вибори та загалом демократичне конституційне законодавство, процес демократичного транзиту в Україні не можна вважати повністю успішним.

Для політичного розвитку України в період незалежності характерні ознаки стагнації і системної кризи, найважливішим з яких є конституційна криза. Конституція 1996 р. була прийнята в умовах жорсткого протистояння між гілками влади і має суто кон'юнктурний характер. Аналогічна ситуація склалася і з редакцією Конституції 2004 р. Ефективне функціонування державних інститутів не передбачено і не налагоджено на самому базовому рівні, на рівні законодавства, що призводить до глибинних суперечностей між законодавчою і виконавчою гілками влади, ускладнюючи роботу обох.

Найважливішим негативним фактором стала несформованість, неструктурованість та неефективність політичних інститутів. Не був здійснений розрив з радянською номенклатурою. Помилкою стало формування конфігурації політичних інститутів на основі Конституції УРСР 1978 року. Радянські інститути не змогли ефективно поєднуватися з новими демократичними інститутами президента та прем'єр-міністра України. Гальмування конституційного процесу заклало основу майбутньої системної кризи.

Відзначимо, що навіть після прийняття Конституції 1996 р. інституціональна конфігурація політичної системи України змінювалась неодноразово, причому досить радикально і не завжди продумано. Закладаються дві взаємозалежні тенденції: по-перше, протистояння між президентом і прем'єр-міністром; по-друге, використання поста прем'єр-міністра для формування політичного іміджу та реалізації в майбутньому президентських амбіцій.

Нестабільність та неузгодженість інституційної системи тягне за собою політичні практики, які спираються на використання замість, або у доповнення до формальних інститутів, низки неформальних механізмів. Конституційне реформування не ґрунтується на базових цінностях і стратегічних пріоритетах, а є інструментальною фіксацією на інституціональному рівні певного співвідношення сил у конкретні моменти. Але оскільки будь-який баланс сил в швидкоплинних умовах української політики є тимчасовим, довгострокової стабілізації інститутів не настає, без чого неможливе формування стабільної політичної системи.

Був закладений невірний вектор електорального розвитку. Інститут виборів президента і народних депутатів також знаходиться в процесі постійного, і до того ж кон'юнктурного, реформування. Це не сприяє формуванню зрілої, функціональної партійної системи. Оскільки електоральна стійкість партій є одним з факторів консолідації демократії, постійна політична гра навколо виборчих правил не сприяє успіху демократичного транзиту. Незрілість партійної системи не дозволяє громадянам мати адекватну репрезентацію їх інтересів в політиці, що підштовхує їх до «вуличної», не конвенційної, радикальної форми відстоювання своїх інтересів.

Процес прийняття «Закону про владу» 1995 р. і Конституції України 1996 р. виявив перші авторитарні тенденції українського президентства. Будучи не в змозі добитися своїх цілей за допомогою формальних механізмів, президент України застосовував довільні загрози (наприклад, загрозу проведення референдуму), не передбачені законодавством. Успішність такої політики переконала президента в ефективності неформальних механізмів і «політики з позиції сили».

Однак обрання Л. Кучми на другий термін і зростаюча авторитарність його політики стали достатнім стимулом для об'єднання низки партій в антипрезидентську коаліцію. Під час президентських виборів 2004 р. почалися масові протести проти наступника Л. Кучми В. Януковича. В обмін

на консенсус між усіма політичними силами В. Ющенко погодився на прийняття поправок до Конституції.

Політичний режим на Україні в 2004-2010 рр. відрізнявся більшою демократичністю, ніж режим, що існував при Л. Кучмі, але превалювання неформальних механізмів над формальними, проте, збереглося.

В цілому, до 2010 р. політична система України перебувала в стані глибокої кризи. Посилилась економічна криза, а тому на президентських виборах 2010 р. перемога В. Януковича видається закономірною.

З приходом до влади В. Януковича конституційний процес був згорнутий, поправки 2004 р. скасовані, виборча система знову стала змішаною, а авторитарні тенденції посилилися, тобто спостерігається класична реакція. Реакційні тенденції спричинили зростання невдоволення та події 2014 року, що стали вже другим епізодом зміни влади внаслідок масових протестів, причому в обхід формальних інститутів на кшталт виборів, імпічменту тощо.

Можна стверджувати, що політичний процес почав розвиватись за моделлю спіралі, або відкритого циклу – тенденції до консолідації авторитарного режиму вже двічі революційно змінювались на спроби утвердження консолідованої демократії, перша з яких виявилась загалом невдалою, а друга визначає наше сучасне буття, причому в складних обставинах сучасної економічної та безпекової кризи не видається можливим здійснити навіть початкові узагальнення щодо її успішності чи неуспішності.

Відзначимо, що в поточних умовах в Україні ні президентська, ні парламентська система самі по собі не ведуть до консолідації демократії. В першу чергу, необхідно завершити конституційний процес, реформувати партійну систему і знизити рівень партійної роздробленості. Не втрачає актуальності розвиток громадянського суспільства і підвищення політичної культури населення.

Крім того, спостерігаються явні ознаки стагнації електорального процесу (поступовий відхід від мажоритарної виборчої системи, встановлення пропорційної системи, яка виправдала себе на парламентських

виборах 2006 та 2007 рр., а потім повернення голосування по одномандатним округам в рамках змішаної виборчої системи).

Також відбувається деяка «пробуксовка» демократичного транзиту, так як, проіснувавши в режимі делегованої демократії з 1991 по 2004 рр. і реалізувавши невдалий план по демократизації в 2004-2010 рр., Україна стала поступово схилитися в бік авторитарної ситуації. Провал демократичної консолідації пояснюється пануванням неформальних механізмів вирішення політичних завдань, що знецінює і паралізує політичні інститути. Причиною стагнації демократичного транзиту, відповідно до концепції Дж. Хеллмана і А. Ю. Мельвіля про «царя гори», виступає також відсутність у правлячих еліт мотивації для продовження перетворень.

Існують і інші ознаки стагнації, такі, як нездійснені адміністративна реформа та реформа місцевого самоврядування, відтворення олігархічної еліти, повторювальне неконструктивне використання питання про національну ідентичність в кон'юнктурних цілях та ін. При всій активності політичного процесу України, він не розвивається, а рухається по замкнутому колу. Важка економічна криза погіршує ситуацію. В цілому, для української політичної системи характерна ригідність і вкрай низька здатність до еволюційного реформування і демократичного транзиту, незважаючи на неухильне прагнення частини еліт продовжувати процес демократизації.

Провал демократичної консолідації необхідно пояснювати пануванням неформальних механізмів вирішення політичних завдань, що знецінює і паралізує політичні інститути. Вибір оптимальної форми правління і консолідації демократичного режиму на Україні неможливі до відмови від переважання неформальних практик над формальними, зокрема від «політики з позиції сили» і широкого використання адміністративного ресурсу. Ця теза підтверджується прикладами практично повної реалізації та небезпек президентства, виявлених Х. Лінцем, і небезпек парламентаризму, представлених С. Мейнварингом і М. Шугартом. Часткове реформування

системи і створення гібридних парламентсько-президентських форм правління не є вирішенням проблеми, що було доведено в 2004-2010 рр.

Найбільш ефективною в українських умовах видається пропорційна виборча система. По-перше, будь-яке впровадження голосування по одномандатним округам провокує ще більше попадання політичного процесу під вплив міжелітарної взаємодії, що визначається лише приватними або груповими бізнес-інтересами. По-друге, саме при пропорційній системі сталася деяка консолідація партій, і почали утворюватися коаліції більшості, хоча вони і залишалися нестійкими.

Удосконалення та підвищення ефективності політичних інститутів відіграє ключову роль в антикризовій політиці України. Подолання системної кризи має починатись з оздоровлення системи, що, в випадку України, означає завершення конституційної, електоральної і адміністративної реформи і постійне оновлення владних еліт.

В цілому, демократичний транзит знаходиться в стані стагнації, посилюючи кризу політичної системи України. Трансформація політичних інститутів України є найважливішим кроком на шляху подолання системної кризи та повернення політичного процесу позитивної динаміки.

ВИСНОВКИ

Грунтовний аналіз варіативних тенденцій демократизації політичної системи незалежної України, здійснений крізь призму відповідних теоретичних конструктів та досвіду інших пострадянських країн, дозволив дійти ряду висновків.

Встановлено, що важливими аспектами пострадянських трансформацій є самовідтворення і функціонування бюрократії, продукування нею латентних явищ і процесів, здатних визначально впливати на якість політики в цілому та на втілення політичних реформ.

У процесі побудови правової держави та громадянського суспільства спостерігається діалектичне поєднання історично успадкованих соціальних інститутів та ментальних настанов з тими зовнішньополітичними впливами, що їх здійснюють на пострадянському просторі сучасні демократичні країни Заходу, їхнє громадянське суспільство, медіа, міжнародні структури.

Таким чином, неможливо звести аналіз механізмів поділу влади до текстуального аналізу Конституції та відповідних законів, потребує уточнення специфіка партійних систем та партійного будівництва на пострадянському просторі, а також рис неефективності тих політичних систем, які склалися на пострадянському просторі.

Можна помітити, що дуже часто політичні процеси на пострадянському просторі аналізуються з використанням понять «модернізація», «трансформація», «транзит», «перехід». Виходячи із проведеного аналізу основних наукових підходів до проблеми трансформації політичних систем та методології її порівняльного дослідження, підставне для автора поняття «трансформація» розуміється ним у широкому контексті. У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та планової економіки в економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців,

фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Підкреслено, що трансформація породжує таке явище, яке прийнято називати «перехідним» суспільством. З теоретичної точки зору воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно виникають альтернативи розвитку, котрі існують потенційно, але можуть бути реалізовані при зміні умов. Можуть виникати і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система починає втрачати свою властивість відновлювати рівновагу (тобто втрачає системні якості). Тоді навіть слабкі впливи можуть призводити до неадекватних масштабних реакцій і до втрати керованості системи.

Із цього випливає висновок, що єдиним шляхом до подолання стихійності та некерованості розвитку є використання окремих елементів авторитаризму в політичній системі суспільства. Тенденція до посилення виконавчих владних структур не є випадковістю чи пережитком тоталітарного минулого. Є всі підстави твердити, що саме в ній відображені об'єктивні потреби певного етапу трансформаційного процесу в умовах всеосяжної економічної та соціальної кризи.

Поряд із цим є нагальна необхідність розпочати процес остаточного демонтажу авторитарного «каркасу» політичної системи не лише через обмеження повноважень президентської влади, але, насамперед розвиток інститутів громадянського суспільства, перетворення номенклатурного прошарку на клас професійних державних службовців та менеджерів, подолання регресивних аспектів суспільного менталітету тощо.

У той же час, політичний розвиток останніх років виявив утопічність уявлень Ф. Фукуями про «кінець історії» і нездійсненність, принаймні, в найближчому майбутньому, проектів «космополітичної демократії». Тим самим була поставлена під сумнів релевантність транзитологічного знання, його корисність і евристичність. Виправдовуються песимістичні прогнози про якість новостворених демократій. Процес формалізації, сутнісного вихолощення демократій не тільки не зупинився, але набув нових форм. Замість консолідованих демократій у них встановилися різного роду авторитарні чи гібридні режими. Це викликало повернення відкинутої на певному етапі теорії структурних передумов демократії. Стало очевидним, що «верхівкова демократизація», або «нав'язаний транзит» (угода на рівні еліт), не підкріплена відповідними контекстуальними умовами, найчастіше приречена на провал.

Все перераховане зумовило розуміння проблем консолідації демократії як вирішальної, критично важливій стадії переходу до демократії, успішна реалізація якої і дозволяє констатувати досягнення ефективної і стабільної демократії і капіталістичної економічної системи.

Твердження про кризу сучасної транзитології, безумовно, не означають краху цього дослідницького напрямку, але сигналізують про необхідність пошуку нових гіпотез і пояснювальних моделей. Сьогоднішня транзитологія повинна приділяти більше уваги не тільки вивченню власне демократичних трансформацій, але й ретельному аналізу недемократичних альтернатив. Необхідна чітка концептуалізація найбільш типових сценаріїв «зриву транзиту», факторів (структурних і процедурних), що впливають на нього і політичний режим, що виникає «на виході». Щодо України проблема полягає в тому, щоб правильно скорегувати найважливіші сегменти трансформаційного розвитку, реалізувати оптимальну, ефективну стратегію.

Визначено, що становлення республіканської форми правління як способу організації та реалізації влади в умовах транзиту можливо тільки на

основі реалізації основних принципів демократичного політичного режиму, таких як поділ влади і виборність основних інститутів державної влади. Це обумовлено тим, що використовувана органами державної влади система стримувань і противаг переслідує своєю метою запобігання зловживань владою, створення умов для прояву автономії особистості. Першочергова увага приділяється створенню інституційних, правових та інших гарантій для індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому придушенню особистості владою.

Отже, політичні процеси в Україні слід розглядати з урахуванням досвіду вивчення посткомуністичних трансформацій, що поєднують в собі кілька напрямів: руйнування колишніх і створення нових політичних та економічних інститутів, процес консолідації демократичного режиму, формування громадянського суспільства і правової держави, перетворення міжелітарних взаємодій.

Проводячи такий розгляд у ширшому історичному та соціальному контексті, можна зробити висновок, що відносно високий відсоток держав, що успішно демократизуються, в європейській частині посткомуністичного простору пропорційний кількості країн, що знаходяться в сфері впливу західних демократій, що не є випадковістю, а пояснюється їх географічною близькістю до них. Навпаки, в євразійській частині посткомуністичного простору невисокі успіхи демократизації пояснюються географічною близькістю та впливом Російської Федерації, а також Китаю.

Релевантними теоретичними рамками для аналізу політичної системи та політичного режиму України є концепції «делегованої демократії» та неопатримоніалізму, так як вони приділяють значну увагу проміжним стадіям демократизації, пануванню неформальних механізмів над формальними і «політиці з позиції сили». Що стосується форми правління, то в поточних умовах в Україні ні президентська, ні парламентська система не ведуть до консолідації демократії. Автор вважає зокрема, що кризовий процес

формування політичних інститутів України привів, в результаті, до труднощів визначення форми правління незалежної України на різних етапах, у зв'язку з чим доцільним є аналіз політичних процесів сучасної України на основі концепцій стабільності та демократичності президентських і парламентських систем.

В цілому, трансформація політичних інститутів України є закономірним процесом в рамках модернізації держави. Український демократичний транзит знаходиться в стані стагнації, посилюючи кризу політичної системи України. Трансформація політичних інститутів України є найважливішим кроком на шляху подолання системної кризи та повернення політичного процесу позитивної динаміки.

Головною проблемою незалежної України є незавершеність конституційного процесу, незадовільність конституційного законодавства та пов'язана з цим неможливість сформувати стійкі політичні інститути. Причиною нестійкості конфігурації політичних інститутів України є незбалансована та конфронтаційна взаємодія між елітними групами, що орієнтовані на інтереси олігархів. Неефективність та нестабільність конституційного регулювання тягне за собою порушення необхідного балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади, при загальній критичній слабкості судової гілки влади. Отже, в першу чергу, необхідно завершити конституційний процес, реформувати партійну систему і знизити рівень партійної роздробленості.

Не втрачає актуальності розвиток громадянського суспільства і підвищення політичної культури населення, адже домінуюча роль неформальних механізмів вирішення політичних завдань та «політика з позиції сили» приводять до неможливості оптимізувати демократичний режим як в рамках президентської, так і в рамках парламентської системи, до його розвитку за моделлю спіралі, або відкритого циклу.

У будь-якому разі, становлення збалансованої інституційної конфігурації неможливе без формування сильної партійної системи та стабільного виборчого законодавства.

Список використаних джерел

1. Адоманис М. Словакия и трудности борьбы с коррупцией. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20120313/188046900.html> (15.04.14) / М. Адоманис. – Назва з екрану.
2. Айрумян Н. В Армении ничего не изменилось. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/caucasus/20120508/191746783.html> (17.05.14) / Н. Айрумян. – Назва з екрану.
3. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
4. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства / Дж. С. Александер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 24. – С. 27–41.
5. Алексеева Т. А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти / Т. А. Алексеева // Вопросы философии. – 1998. – № 27. – С. 58–65.
6. Ален Т. Социальные трансформации двадцатого столетия / Т. Ален // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23.– С. 9–16.
7. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильная демократия / Г. Алмонд, С. Верба // Антология мировой политической мысли. Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. – М., 1997. – С. 593–610.
8. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : АспектПресс, 2002. – 537 с.
9. Антонович И. И. После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма / И. И. Антонович. – Мн. : Беларуская навука, 1997. – 446 с.

10. Афонін Е. Політична реформа: взаємовідносин президента та Верховної ради / Е. Афонін, О. Кучер // Теорія та практика державного управління. – 2007. – Вип. 3 (18). – С. 242–251.

11. Бабкін В. Д. Юридична енциклопедія: Системний розвиток права України / В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко // Правова держава: Ювілейний щорічник наук. пр. Вип. 10. – К.: Видавничий Дім «Ін юре», 1999. – С. 218–228.

12. Бабосов Е. Тревог больше, чем надежд: Беларусь в тисках переходного периода / Е. Бабосов // Беларуская думка. – 1993. – № 7. – С. 31–36.

13. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 46–50.

14. Баранова С. Проблеми типології політичних режимів / С. Баранова // Студії політологічного центру «Генеза». – 1996. – № 1. – С. 4–7.

15. Бари Д. Л. Поверх границ: практика сравнительных исследований / за ред. Д. Мангейм, Р. Рич / Д. Л. Бари // Политология. Методы исследования. – М.: «Весь мир», 1997. – 329 с.

16. Барков В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / В. Ю. Барков. – К.: Стилос, 1998. – 220 с.

17. Бартон В. И. Сравнение как средство познания / В. И. Бартон. – Мн.: Изд-во БГУ, 1978. – 125 с.

18. Барыгин И. Н. Крайне правые тенденции политической жизни в политологическом дискурсе / И. Н. Барыгин // Политическая экспертиза. 2008. – № 1. – С. 137–159.

19. Білецький М. Політичні партії у взаємодії зі структурами влади / М. Білецький, М. Погребинський // Становлення владних структур в Україні (1991-1996). – К., 1997. – С. 23–49.

20. Білий О. Ідея суверенітету і стратегії урядування / О. Білий // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К. : Політ. думка, 1997. – С. 373–389.

21. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна : навч. посіб. / А. О. Білоус. – К. : АМУПП, 1997. – 200 с.

22. Білянський О. Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1991–2005 рр.) / О. Білянський // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2010. – № 20. – С. 182–185.

23. Бойко О. Д. Україна 1991-1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього?: нариси з новітньої історії / О. Д. Бойко. – К. : «Магістр – S», 1996. – 208 с.

24. Бондаренко К. Олександр Лукашенко як феномен білоруського тоталітаризму / К. Бондаренко // Українські варіанти. – 1998. – № 21. – С. 97–102.

25. Боярунец А. Беларусь перед выбором: демократия или авторитаризм? / А. Боярунец, А. Голобуцкий, В. Куликю. – К., 1996. – 80 с.

26. Брусиловська О. І. Чинник ЄС у процесі посткомуністичних трансформацій країн Східної Європи / О. І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2007. – Т. 12. № 4. – С. 157–167.

27. Брюнвассер М. Болгария застряла на болезненном переходном этапе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/europe/20091111/156523503.html> (20.01.15) / М. Брюнвассер – Назва з екрану.

28. Бухарин Н. И. Политическая трансформация в Восточной Европе / Н. И. Бухарин // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1995. – № 2. – С. 59–61.

29. Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии: сочинения / Дж. Бьюкенен, Г. Таллок. – М., 1997. – С. 316–332.

30. Вайнштейн Г. И. Российский транзит и проблема типологического разнообразия «глобальной демократизации» / Г. И. Вайнштейн // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна. – 2001. – С. 427–437.

31. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: монографія / О. Л. Валевський. – К. : НІСД, 2001. – 242 с.

32. Василевич Г. А. Органы государственной власти Республики Беларусь (конституционно-правовой статус) / Г. А. Василевич. – Мн., 1999. – 248 с.

33. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах / В. Васович // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19–48.

34. Вейворка М. Нова парадигма насильства / М. Вейворка // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К., 1997. – С. 135–146.

35. Веймер Л. Д. Аналіз політики: Концепції і практика / Веймер Л. Д., Вайнінг Р. Б.; пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; наук. ред. О. Кілієвич. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654 с.

36. Видрін Д. Г. Україна на порозі ХХІ ст.: Політичний аспект / Д. Г. Видрін, Д. В. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.

37. Власть и элиты в российской трансформации: сб. науч. статей / под ред. А. В. Дуки. – СПб., 2005. – 329 с.

38. Володенков С. В. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода / С. В. Володенков // Вестник Московского ун-та. Сер. 12: Политические науки. – 1999. – № 2. – С. 16–30.

39. Волощук О. Т. Інститут Президента у Франції, Росії та Україні: конституційні норми і політична практика / О. Т. Волощук. – Харків, 2008. – 222 с.
40. Ворона В. Соціологія і політика у суспільстві, що трансформується / В. Ворона, Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 9–17.
41. Воскресенский Ю. В. Президентская форма правления: дефиниции в науке и практике в Беларуси / Ю. В. Воскресенский // Держава і право. – Вип. 16. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 109–115.
42. Врубелов Я. Что ждет Словакию? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/europe/20120312/188002221.html> (15.03.15) / Я. Врубелов. – Назва з екрану.
43. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
44. Гельман В. Я. «Transition» по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989-1996 гг.) / В. Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 1997. – № 24. – С. 64–81.
45. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации (наброски к теории) / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 2–16.
46. Голосов Г. В. Сравнительная политология: учебник / Г. В. Голосов. – 3-е изд., перераб. и доп. – Санкт-Петербург : изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 207 с.
47. Гончаров П. Транзитивная политическая система: основы теории и методологии исследования / П. Гончаров. – М., 2004. – 185 с.
48. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

49. Горшков М. К. Российское общество в условиях трансформации / М. К. Горшков. – М., 2000. – 183 с.
50. Гунеев С. В. Киргизии не осталось проблем кроме Бакиева? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20130313/206928109.html> (25.04.14). / С.В. Гунеев. – Назва з екрану.
51. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Политические исследования. – 1999. – № 21. – С. 4–17.
52. Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Мн. : ООО «Харвест», 1998. – 432 с.
53. Дегтярев А. А. Основы политической теории: учебное пособие / А. А. Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1998. 239 с.
54. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. - № 31. - Ст. 429.
55. Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. М. Дем'яненко. - К., 2003. - 17 с.
56. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України) / В. Денисенко // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – № 11. – С. 150–159.
57. Дергачов О. Геополітичні параметри моделей розвитку / О. Дергачов // Політична думка. - 1998. - № 3/4.- С. 3–12.
58. Дергачов О. Метаморфози посткомуністичної влади / О. Дергачов, В. Полохало // Політична думка. - 1996. – № 1. - С. 3–11.
59. Диков И. Болгария после 11 сентября 10 лет после присоединения к американской войне с террором [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/europe/20110913/174590375.html> (20.01.15) / И. Диков – Назва з екрану.

60. –Дилигенский Г. Г. Демократия на рубеже тысячелетий / Г. Г. Дилигенский // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна, 2001. – С. 60–99.

61. Дискин И. Е. Россия: трансформация и элиты / И. Е. Дискин. – М., 1995. – 215 с.

62. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси; пер. сангл. – М.: Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.

63. Докторов Б. З. Международные сравнительные исследования: особенности организации / отв. ред. В. Г. Андреенков, М. С. Косолапов / Б. З. Докторов // Методологические и методические аспекты сравнительных социологических исследований. – М. : АН СССР, 1984. – С. 39–48.

64. Долженков О. О. Посткомуністичні соціально-політичні трансформації з точки зору цивілізаційного підходу / О. О. Долженков // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2000. – Вип. 2. – С. 215–222.

65. Долженков О. О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Олег Олександрович Долженков. – К., 2005. – 33 с.

66. Дуднік О. Конституційний процес в Киргизії (2005–2006 рр.) у контексті причин та наслідків «революції тюльпанів» / О. Дуднік // Українська орієнталістика: [зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов кийв. нац. лінгв. ун-ту і Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»]. – 2007–2008. – № 2-3. – С. 115–124.

67. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П. Елизаров // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 3–16.

68. Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії і практики) / Г. Журавльова // Право України. – 1998. – № 11. – С. 20–26.

69. Загоровская К, Айварс Лембергс. Латвия становится все более тоталитарной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmiru/baltic/20120608/193273058.html> (05.04.14) / К. Загоровская, А. Лембергс. – Назва з екрану.

70. Закария Ф. Нелиберальная демократия пять лет спустя: судьба демократии в двадцать первом веке. Интервью / Ф. Закария. – Логос, 2004. – № 2. – С. 6–11.

71. Заславская Т. И. Постсоциалистический трансформационный процесс в России / Т. И. Заславская // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1998. – № 3. – С. 348–360.

72. Здіорук С. І. Проблеми функціонування політичних партій України всистемі владних відносин / С. І. Здіорук, В. В. Бічек. – К. : І-ПСД, 2001. – 432 с.

73. Зеленько Г. І. Порівняльна політологія: науковий напрям чи метод дослідження? / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1998. – Вип. 5. – С. 196–204.

74. Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівн. аналіз / Жак Зіллер; пер. з фр. В. Ховхуна. – К. : Основи, 1996. – 420 с.

75. Ильин М. В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии // Полис. – 2001. – № 6. – С. 140–143.

76. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. - 1997.– № 4. –С. 6–32.

77. Ицхокин А. А. Анатомия социальной системы / А. А. Ицхокин // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1995. – № 4.– С. 23–31.

78. Ишкаускас Ч. Литва и НАТО путь надежд и сомнений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmiru/baltic/20120417/190644343.html> (19.05.14) / Ч. Ишкаускас. – Назва з екрану.

79. Інституційний зміст и перспективи завершення конституційної реформи // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: www.niss.gov.ua (17.03.11). – Назва з екрану.

80. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як субекти формування громадської та національної свідомості) / В Іщук. – К. :Смолоскип, 2000. – 92 с.

81. Йедлічка П. Протести в Румунії : що вже відомо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/europe/20120128/184149959.html> / П. Йедлічка. – Назва з екрану.

82. Карл Т. П. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) / Т. П. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 10–14.

83. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. Кармазіна – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (ТОВ «Бланк-Прес»). – К., 2007. – 365 с.

84. Катаев С. Л. Модернизация общества и социокультурные процессы / С. Л. Катаев. – Запорожье : ЦНТИ, 1994. – 262 с.

85. Катаев С. Л. Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства» / С. Л. Катаев // Нова парадигма. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – С. 143–147.

86. Кинев А. В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации / А. В. Кинев // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 126–137.

87. Кисіль С. П. Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток / С. П. Кисіль. – К., 1999. – 80 с.

88. Кіш Є. Виклик демократії: політичні трансформації в Центрально-Східній Європі / Є. Кіш // Віче. – 1998. – № 5. – С. 12–19.

89. Климончук В. Інститути громадянського суспільства в умовах трансформації політичної системи України / В. Климончук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. – 2006. – № 4. – С. 216–223.

90. Коваленко А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект / А. Коваленко // Віче. – 2001. – № 11. – С. 11–20.

91. Ковриженко Д. Конституційна реформа та консолідована демократія: роль громадянського суспільства, влади і опозиції / Д. Ковриженко, А. Чебаненко, В. Шрамович // Часопис Парламент. – 2008. – № 2. – С. 2–25.

92. Козенко Р. В. Особливості політичної модернізації в умовах демократичного транзиту: досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/.../10.pdf / Р. В. Козенко. – Назва з екрану.

93. Козенко Р. В. Політична модернізація країн Центральної і Східної Європи: порівняльна характеристика / Р. В. Козенко // Теорія та практика державного управління. – 2008. – № 4 (23). – С. 402–407.

94. Колодко Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / В. Гжегож Колодко. – К. : Основні цінності, 2002. – 248 с.

95. Конституція України /23.07.1996 (із змінами). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> .

96. Кордун О. О. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні : моногр. / О. О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко; за заг. ред. О. О. Кордуна. – К. : МАУП, 2000. – 248 с.

97. Кравченко С. Досвід реформування системи виконавчої влади у країнах Центральної і Східної Європи та Російської Федерації / С. Кравченко // Вісник національної академії державного управління. – 2005. – № 2. – С. 46–54.

98. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
99. Крамник В. В. Имидж реформ: психология и культура перемен в России / В. В. Крамник. – СПб., 1995. – 360 с.
100. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Видавничий центр «Друк», 1998. – 448 с.
101. Кремень В. Сравнительная политология / В. Кремень, П. Шаран // Политологическое обозрение. – К., 1993. – С. 94–108.
102. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу: критика історичного досвіду / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
103. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І. О. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.
104. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії / П. Кривоцюк // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 35–46.
105. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
106. Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна? / А. Круглашов // Віче. – 1998. – № 5. – С. 12–19.
107. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 2–15.
108. Кувалдін В. Президентська і парламентська республіки як форми демократичного транзиту / В. Кувалдін // Політична думка. – 1998. – № 3/4. – С. 21–22.

109. Кудряченко А. І. Місце інституту президентства в контексті оновлення політичної системи України / А. І. Кудряченко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 5–10.

110. Курас І. Ф. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології / І. Ф. Курас // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3–11.

111. Курас І. Ф. Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу / І. Ф. Курас // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К. : НТУУ КГП, 2001. – С. 23–28.

112. Кучма Л. Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє / Л. Д. Кучма // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конф. – К. : НТУУ КШ, 2001. – С. 7–22.

113. Латигіна Н. А. Українська демократія сьогодні: спроби і помилки / Н. А. Латигіна // Гуманітарний вісник ЗДА. – 2008. – № 34. – С. 60–69.

114. Латса А. Россия – альтернативная модель развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/russia/20130415/208008542.html> (13.06.15) / А. Латса – Назва з екрану.

115. Липолд Я. Советская модель по-чешски строгие власти, покорный народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/europe/20100113/157514888.html> / Я. Липолд – Назва з екрану.

116. Липсет С. М. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. М. Липсет, К-Р. Сен, Д. Ч. Торрес // Международный журнал социальных наук. Сравнительная политология. – 1993. – № 3. – С. 5.

117. Лисеенко Е. В. Политическая модернизация украинского общества / Е. В. Лисеенко. – Одесса : Астропринт, 2008. – 208 с.

118. Ляшенко Т. М. Формування політичних інститутів в країнах Центральної Азії в умовах незалежності / Т. М. Ляшенко // Сучасна

українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – № 17. – С. 319–327.

119. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

120. Мангейм Дж. Б. Политология. методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич; пер. с англ. – М. : «Весь мир», 1997. – 544 с.

121. Мациевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. / Ю. Мациевский // Полис. – 2010. – № 5. – 17–37.

122. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе / А. Н. Медушевский. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 540 с.

123. Медушевский А. Н. Политические режимы Центральной Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации / А. Н. Медушевский // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 45–60.

124. Мельвиль А. Ю. Качество институтов как приоритет модернизации / А. Ю. Мельвиль // Ресурсы модернизации: возможности и пределы международного контекста/ – М. : Аспект Пресс, 2012. – С. 16–31.

125. Мельвиль А. Ю. «Царь горы», или почему в посткоммунистических автократиях плохие институты / А. Ю. Мельвиль, Д. К. Стукал, М. Г. Миронюк // Политические исследования. – 2013. – № 2. – С. 125–142.

126. Мельвиль А. Ю. Методология «воронки причинности» как промежуточный синтез «структуры и агента» в анализе демократических транзитов / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 2002. – № 5. – С. 54–59.

127. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С.6–17.

128. Микитюк Т. Соціальна трансформація в Україні та Росії: інтеграція чи дезінтеграція / Т. Микитюк // Регіони Східної Європи:

інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18-19 вересня 2000. – Чернівці : Букрек, 2000. – С. 204–210.

129. Милова М. И. О некоторых направлениях трансформации политических систем посттоталитарных стран (на примере Болгарии) / М. И. Милова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2003. – Т. 8, № 9. – С. 701–708.

130. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер. – К., 1997. – 178 с.

131. Мілова М. Співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів у політичних процесах у Болгарії на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. / М. Мілова // Людина і політика. – 2003. – № 2 (26). – С. 70–77.

132. Мощелков Е. Н. Переходные общественные процессы: вопросы для современного исследователя / Е. Н. Мощелков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 12. – Политические науки. – 1995. – № 5. – С. 37–42.

133. Мучник О. Г. Коментар до Конституції України / О. Г. Мучник. – [2-е вид., випр. та доп.]. – К. : Парламентське вид-во, 2003. – Кн. 1. – 400 с.

134. Мюллер К. Смена парадигм посткоммунистической трансформации / К. Мюллер, А. Пикель // Социс. – 2002. – № 9. – С. 67–82.

135. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 272 с.

136. Наумкина С. М. Социально-политические аспекты управления / С. М. Наумкина. – Одесса, 2009. – 175 с.

137. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи: Аналіз зарубіжних концепцій / С. Наумкіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 162–170.

138. Наумкіна С. М. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46–51.

139. Нгуен В. З. Теоретичні проблеми взаємодії гілок влади у пострадянських суспільствах (Україна, Росія, Білорусь) : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 05.14.04 / Ван Зунг Нгуен. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 18 с.

140. Нечипоренко Г. В. Парламентаризм в Україні: сутність та проблеми становлення : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Григорій Васильович Нечипоренко. – Львів, 1996. – 16 с.

141. Нижник Н. До питання про форми державного режиму в постсоціалістичних країнах / Н. Нижник, В. Лемак // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 2. – С. 3–8.

142. Нисневич Ю. А. Постсоветская Россия: двадцать лет спустя / Ю. А. Нисневич // Полис. – 2013. – № 1. – С. 100–111.

143. Ніколаєва М. І. Політична система сучасної України: інституціональний аспект аналізу / М. І. Ніколаєва // Держава і право. – 2001. – № 13. – С. 526–533.

144. Нордберг М. Построение наций и государств. Историческое наследие и национальные самосознания в Белоруссии и Украине / М. Нордберг, Т. Кузио // Белоруссия и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 376–392.

145. ОДКБ Узбекистану – уходи и не возвращайся [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20121121/202436583.html> (09.01.15). – Назва з екрану.

146. Органи державної влади України / за ред. В. Ф. Погорілка : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

147. Остапець Ю. Методологія дослідження еволюції партійних систем в перехідних суспільствах (на прикладі Румунії) / Ю. Остапець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – № 9. – С. 129–133.

148. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе / К. Оффе // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. – Т. 2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. – СПб., М., Берлин. – 2003. – С. 2–26.

149. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму / М. Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С. 40–51.

150. Пальшков К. Посткоммунистическая трансформация стран Закавказья: партийный аспект / К. Пальшков // Administrare Publică. – 2013. – № 1 (77). – С. 114–118.

151. Пальшков К. Є. Легіслатури Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства / К. Є. Пальшков // Актуальні проблеми політики. – 2013. – № 50. – С. 194–201.

152. Пальшков К. Є. Посткомуністична трансформація партійних систем країн Центрально-Східної Європи / К. Є. Пальшков // Політологічні записки: збірник наукових праць. – 2012. – № 2 (6). – С. 391–400.

153. Пантелейчук І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту / І. В. Пантелейчук // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – № 2 (38). – С. 282–289.

154. Папаньи К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени / К. Папаньи/ – СПб., 2002. – 422 с.

155. Паречина С. Институт президентства в контексте времени / К. Паречина // Беларуская думка. – 2002. – № 10. – С. 22–28.

156. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні / А. Д. Пахарев. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 183 с.

157. Перебудова в СРСР і в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv/perebudova-v-srsr-i-v-ukraini>. – Название с экрана.

158. Перегуда Є. В. Етапи реформування політичної системи України / Є. В. Перегуда // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 620–628.

159. Перрье Г. Азербайджан обилие нефти и дефицит свободы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/caucasus/20120525/192583596.html> (07.05.15) / Г. Перрье. – Назва з екрану.

160. Першина Е. Внешний фактор трансформации навязанных тоталитарных режимов / Е. Першина // Власть. – 2007. – № 9. – С. 82–85.

161. Петрушка Н. Еволюція партійної системи Чеської Республіки в умовах трансформації суспільства / Н. Петрушка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2007. – № 7-8. – С. 195–201.

162. Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. / [ред.-сост. Петра Штыков, Симона Шваниц; науч. ред. Владимир Гельман; пер. с нем.: Елена Белокурова, Мария Ноженко, Наталья Яргомская, Петр Штыков]. – СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – Т. 2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. – 2003. – 493 с.

163. Погосян Г. А. Социальные трансформации в Армении / Г. А. Погосян // Социс. – 2005. – № 12. – С. 77–86.

164. Политическая и партийная система современной России : Материалы Всеросс. науч. конф., 2 окт. 2009 г., Москва; центр пробл. анал. и гос. упр. проект.; [ред.-изд. гр.: С. С. Сулакшин (руков.) и др.]. – М. : Научный эксперт, 2009. – 368 с.

165. Политическая конкуренция и партийное строительство в постсоветских государствах: общее и особенное / Стенограмма круглого стола. – Алматы : ИМЭП, 2008. – 84 с.

166. Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства / за ред. А. М. Пойченка. – К. : АСК, 2006. – 416 с.

167. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / кер. авт. кол. В. Полохало. – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.

168. Поліщук М. В. Актуальні проблеми дослідження політичного процесу в Україні / М. В. Поліщук // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку : Збірник наукових праць. – Львів : ПАІС, 1998. – С. 7–12.

169. Полохало В. Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах / В. Полохало // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К. : Політ. думка, 1997. – С. 205–233.

170. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и в России / В. Полохало // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 7–15.

171. Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств : материалы международной науч-практ. конф., (Москва, 25 ноября 2011 г.) / ред. В. Г. Егоров. – М. : МГОУ, 2012. – 286 с.

172. Потехін О. Білоруська модифікація суспільно-політичного розвитку / О. Потехін // Політична думка. – 1998. – № 3–4. – С. 86–95.

173. Прокофьев А. В. Трансформация политических режимов Грузии, Киргизии и Украины (сравнительный анализ) : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Артем Вячеславович Прокофьев. – Казань, 2009. – 26 с.

174. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; пер с англ. под. ред. проф. Бажанова В. А. – М. : РОССПЭН, 2000. – 491 с.

175. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані / Е Рагімов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53–59.

176. Риггс Ф. Сравнительная оценка президентской формы правления / Ф. Риггс // Сравнительная социология. Избранные переводы. – М : Academia, 1995. – С. 99–156.

177. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком. – 1995. – 272 с.

178. Рішення Конституційного Суду України № 17-рп/98 від 3 грудня 1998 р.

179. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні : монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2003. – 336 с.

180. Романюк А. С. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна / А. С. Романюк, Ю. Р. Шведа, О. В. Шумельда. – Львів : Видавничий центр ун-ту імені Івана Франка, 2003. – 132 с.

181. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5 (29). – С. 3–11.

182. Руденко Ю. Ю. Українське суспільство в трансформаційний період: проблема формування політичної ідеології чи політичної стратегії? / Ю. Ю. Руденко // Політологічний вісник : зб-к наук. праць. Вип. 10. – К. : Т-во «Знання України», 2002. – С. 143–154.

183. Рудич Ф. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Політологічний контекст / Ф. Рудич // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 11–21.

184. Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі?: (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. М. Рудич - К. : Довіра, 1998. - 142 с.

185. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі; пер. з 2-го англ. вид. – К. : Артєк, 2001. – 224 с.

186. Сейлєханов Е. Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы: монография / Е. Т. Сейлєханов – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2009. – 296 с.

187. Селіванов В. М. До питань методології аналізу демократичної трансформації українського суспільства / В. М. Селіванов // Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К. : НТУУ, 2001. – С. 167–171.

188. Семененко И. С. Трансформация критериев самоидентификации в социокультурном и политическом пространстве: западная парадигма и российский контекст / И. С. Семененко // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 80–89.

189. Сириця Г. Трансформація пострадянських суспільств: суперечності і проблеми розвитку / Г. Сириця // Філософські обрії. – 2002. – № 8. – С. 112–122.

190. Сімон Г. Крах парламентаризму в Білорусі, Росії й Україні / Г. Сімон // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 59–63.

191. Скребец Е. В. Развитие парламентаризма Украины в контексте конституционной реформы / Е. В. Скребец // Государственная власть и политическое участие : материалы международной научной конференции. – Севастополь, 2003. – С. 137–141.

192. Смелзер Н. Дж. Социальные преобразования и социальные перемены / Н. Дж. Смелзер // Международный журнал социальных наук. – ноябрь 1998. – № 23. – С. 17–22.

193. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология : учебник / Л. В. Сморгунов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 472 с.

194. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: теория и методология измерения демократии / Л. В. Сморгунов. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – 431 с.
195. Срібна Т. Трансформація політичних режимів України і Польщі / Т. Срібна // Наукові праці. – 2010. – Т. 122, № 109. – С. 85–87.
196. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський; передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк; К. : наук. т-во ім. Т. Шевченка; Вища шк., 1998. – XL. – 157 с.
197. Старецька Л. Про деякі суперечності трансформаційних процесів у перехідному суспільстві / Л. Старецька // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. – Львів : ПАІС, 1998. – С. 55–59.
198. Стасюк Ю. Є. Інститут президенства в контексті досвіду України та Росії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Юрій Євдокимович Стасюк. – К., 2001. – 19 с.
199. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2002. – 864 с.
200. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко [та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
201. Сучасна українська політика : аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 448 с.
202. Съедин Н. А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине (сравнительный политологический анализ) : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Николай Александрович Съедин. – М., 2002. – 26 с.
203. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні / В. Тарасенко // Віче. – 1998. – № 6. – С. 41–49.
204. Тарасов И. Конституционные основы бикамерализма в России, Польше и Чехии / И. Тарасов // Власть. – 2003. – № 1. – С. 59–65.

205. Тедрель А. Минск по-прежнему нарушает права человека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/belorussia/20120607/193283364.html> (15.09.15) / А. Тедрель. – Назва з екрану.
206. Терешина Е. А. Консолидация демократии в условиях трансформации политической системы общества: теоретико-методологический анализ : дис. ... канд. полит. Наук : 23.00.02 / Е. А. Терешина. – Казань, 2006. – 197 с.
207. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
208. Тиммерманн Хайнц. Системная трансформация в странах Центральной и Восточной Европы / Хайнц Тиммерман // Беларусь в мире. – 1997. – № 1. – С. 15–19.
209. Ткач Д. І. Реформування політичної системи Угорської Республіки в останні десятиріччя ХХ ст. : історичні передумови політичних трансформацій / Д. І. Ткач // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2003. – № 16. – С. 267–281.
210. Трансформация и модернизация чешского общества / П. Махонин [та ін.] // Социс. – 2002. – № 7 (219). – С. 32–48.
211. Троян С. С. Порівняльні політичні системи сучасності / С. С. Троян. – К., 2003. – Розділ IV : Президентсько-парламентська політична система України. – С. 205–206.
212. Трач А. С. Пострадянські трансформації крізь призму транзитології / А. С. Трач // Науковий вісник : зб. наук. праць. Серія : економіка, політологія, історія. Вип. 12 (220) – Одеса, 2014. – С. 169-177.
213. Трач А. С. Структурні та історичні фактори пострадянських трансформацій / А. С. Трач // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні та політичні науки. – Вип. 54. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 311-318.

214. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом / А. С. Трач // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні та політичні науки. – Вип. 55. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 154–162.

215. Трач А. С. Політичні інститути України у процесі державного будівництва / А. С. Трач // Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 13 лютого 2016 р. – Одеса, 2016. – С. 82-85).

216. Уайт С. Прошлое и будущее: тоска по коммунизму и ее последствия в России, Белоруссии и Украине / С. Уайт // Мир России. – 2007. – Т. XVI. – № 2. – С. 25–47.

217. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / за ред. М. О. Шульги. – К. : ІС НАН України, 1999. – 337 с.

218. Фесенко В. Політичні партії України: у лабіринтах посткомунізму / В. Фесенко // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України : зб. наук. ст. – Х., 1997. – С. 34–43.

219. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 8–28.

220. Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: концептуальний та нормативний аналіз / А. Й. Француз. – К.: Логос, 2006.– 516 с.

221. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : Ермак, АСТ, 2005. – 30 с.

222. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // МЭ и МО (Мировая экономика и международные отношения). – 1995. – № 5. – С. 43–51.

223. Хома Н. М. Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Наталія Михайлівна Хома. – Львів, 1998. – 16 с.

224. Цветков В. В. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К., 2001. – 348 с.

225. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы: монография / А. Г. Косиченко, С. К. Кушкумбаев, М. Т. Лаумулин, А. Л. Сыроежкин. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2011. – 456 с.

226. Цыганков А. П. Между либеральной демократией и сползанием в авторитаризм: предварительные итоги политического развития России, 1991 – 1996 гг. / А. П. Цыганков // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 5–20.

227. Чарльз Ф. Э. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : Учебн. пособие / Ф. Э. Чарльз; пер. с англ. – М. : ИНФРА-М; Весь Мир, 2000. – 320 с.

228. Чемшит А. А. Державна влада і політична участь як основоположні фактори сучасного демократичного процесу / А. А. Чемшит // Государственная власть и политическое участие: материалы международной научной конференции. – Севастополь, 2003. – С. 4–10.

229. Чикурлій С. О. Конституційна модель організації виконавчої влади в Україні та шляхи її подальшого розвитку / С. О. Чикурлій // Держава і право. – 2001. – № 15. – С. 126–133.

230. Чиркин В. Е. Глобальные модели политической системы современного общества: индикаторы эффективности / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1992. – № 5. – С. 82–92.

231. Швецова Д. С. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д. С. Швецова // Полис. – 2008. – № 2. – С. 147–156.
232. Шевчук А. В. Трансформації політичного режиму України / А. В. Шевчук // Наукові праці. – 2006. – Т. 47, № 34. – С. 31–35.
233. Шпакова Н. В. Закономірності і проблеми посткомуністичних трансформацій: пострадянський досвід / Н. В. Шпакова // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2008. – № 24. – С. 308–313.
234. Шпедер Ж. Очерк трансформации в Венгрии / Ж. Шпедер, Ж. Элекеш, И. Гарча // Социс. – 2002. – № 5(217). – С. 37–59.
235. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 1996. – 416 с.
236. Шумило В. Словаччина в період неконсолідованої демократії (1993–1998 рр.) / В. Шумило // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 12–21.
237. Шурко О. Вплив політичної культури на трансформаційні процеси у політичній системі України / О. Шурко; укладачі : А. С. Романюк, Л. С. Скочиляс // Трансформація політичних систем України і Польщі в умовах Європейської інтеграції: тези конференції. – Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2004. – С. 27–28.
238. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Ф. Эндрейн; пер. с англ. – М. : ИНФРА-М; Весь Мир, 2000. – 320 с.
239. Эрме Г. Введение: эпоха демократии? / Г. Эрме // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 1. – С. 10–23.
240. Эсенбаев А. «Революция тюльпанов» в Кыргызстане и особенности трансформации политической системы: попытка осмысления / А. Эсенбаев // Власть. – 2009. – № 3. – С. 144–147.

241. Яремчук С. С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства / С. С. Яремчук // Вісник Львівського університету. Серія соціологія. – 2010. – № 4. – С. 155–164.

242. Anieri Paul J. Understanding Ukrainian politics: power, politics and institutional design / Paul J. Anieri. – M. E. Sharpe, 2007. – 299 p.

243. Aslund A. How Ukraine Became a Market Economy and Democracy / A. Aslund. – Washington : Peterson Institute for International Economics, 2009. – 211 p.

244. Carothers T. The End of Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, № 1. – P. 5–21.

245. Casper G. The Benefits of Difficult Transitions / G. Casper // Democratization. – Autumn 2000. – Vol. 7. – № 3. – P. 46–62.

246. Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France / Russel G. Dalton. Chatham House Publishers, inc. – Chatham, New Jersey, 1988. – 270 p.

247. Collier D. The Comparative Method / Finifter A. (ed.) / D. Collier // Political Science: The State of the Discipline. – Washington, DC: American Political Science Association, 1993. – P. 110-130.

248. Debating the Transitional Paradigm (Guillermo O'Donnell, Ghia Nodia, Kennet Wollack, Gerald Hyman, Thomas Carothers) // Journal of Democracy. – Vol. 13, No. 3, July 2002.

249. Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, And Moldova / Edited by Karen Dawisha and Bruce Parrott. – Cambridge University Press, 1997. – 386 p.

250. Diamond Larry J. Developing Democracy: Toward Consolidation / Larry J. Diamond. – Baltimore and London : The John Hopkins University Press, 1999. – 290 p.

251. Diskin A. Why Democracies Collapse: The Reasons for Democratic Failure and Success / A. Diskin, H. Diskin, R. Y. Hazan // *International Political Science Review*. – 2005. – Vol. 26. – № 3. – P. 291–309.

252. Donnell G. Transitions, continuities and Paradoxes / G. Donnell; Eds.: Sc. Mainwaring, G. O'Dormell, A. Valenzuela // *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*, Notre Dame. – 1992. – P. 5-18.

253. Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government / M. Duverger // *European Journal of Political Research*. – 1980. – Vol. 8. – P. 170-201.

254. Eisenstadt T. Eddies in the Third Wave: Protracted Transitions and Theories of Democratization / T. Eisenstadt // *Democratization*. – Autumn 2000. – Vol. 7. – № 3. – P. 3–24.

255. Elgie R. Varieties of Semi-Presidentialism and Their Impact on Nascent Democracies / R. Elgie // *Taiwan Journal of Democracy*, 2007. – Vol. 3, № 2. – P. 50–71.

256. Erdmann G. Neopatrimonialism revisited: beyond a catch-all concept / G. Erdmann, U. Engel // *GIGA Working Papers*. – 2006. – № 16. – P. 6–38.

257. Fisun A. The Dual Spiral of Ukrainian Politics after 2010 / A. Fisun // *PONARS Eurasia Policy Memo*. – 2011. – № 165. – P. 3-12.

258. Hague R. *Comparative Government and Politics: an introduction*. / R. Hague, M. Harrop, S. Breslin [4th ed.]. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London : The Macmillan Press, 1998. – 272 p.

259. Hallinan Maureen T. The Sociological Study of Social Change / Maureen T. Hallinan // *American sociological review*. – 1997. – Vol. 62. – P. 1–11.

260. Harasymiw B. *Post-Communist Ukraine* / B. Harasymiw. – Canadian Institute of Ukrainian Studies: Edmonton, 2002. – 469 p.

261. Huntington Samuel. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century* / Samuel Huntington. – Norman (Ok.), London : Univ. of Oklahoma Press, 1991. – 345 p.

262. Inglehart R. *Culture shift in Advanced Industrial Society* / R. Inglehart. – Princeton N. Y. : Princeton Univ. Press, 1990. – 484 p.

263. *Institutional Design in Post-communist Societies* / J. Elster. C. Offe, K. P. Ulrich; F. Boenker, G. Ulrike, W. R. Friedbert. – Cambridge University Press, 1998. – 350 p.

264. Jones M. P. *Electoral Laws and the Survival of Presidential Democracies* / M. P. Jones. – Notre Dame, IN : University of Notre Dame Press, 1995. – 361 p.

265. Kuzio T. *Ukraine: From Perestroika to Independence* / T. Kuzio. – Macmillan. – London : Macmillan, 2-nd ed., 2000. – 275 p.

266. Lijphart A. *Comparative Politics and the Comparative Method* / A. Lijphart // *American Political Science Review*. – 1971. – Vol. 65. – P. 691–693.

267. Linz J. J. *Presidential or Parliamentary Democracy : Does It Make a Difference?* / J. J. Linz // *The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence*. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1994. – P. 3–87.

268. Linz J. J. *The Perils of Presidentialism* / J. J. Linz // *Journal of Democracy*. – 1990. – № 1. – P. 51–69.

269. Linz J. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1996. – 504 p.

270. Linz J. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Postcommunist Europe* / J. Linz, A. Stepan. – [Pt. I-IV]. – Baltimore and London : Johns Hopkins University Press. – 1996. – 456 p.

271. Linz J. J. The Breakdown of Democratic Regimes : Crisis, Breakdown, and Reequilibration / J. J. Linz. – Baltimore, London, 1978. – 144 p.

272. Mainwaring S. Juan Linz, presidentialism and democracy. A critical appraisal / S. Mainwaring, M. S. Shugart // Comparative Politics. – New York : The City University of New York, 1997. – Vol. 29, № 4. – P. 449–471.

273. Malygina K. Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005-2010 / K. Malygina // Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe, 2010. – № 1. – P. 23–39.

274. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5, № 1. – P. 55–69.

275. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions About Uncertain Democracies / G. O'Donnell, Ph. Schmitter. – Baltimore – London, 1986. – 96 p.

276. Protsyk O. Troubled semi-presidentialism: stability of the constitutional system and Cabinet in Ukraine / O. Protsyk // Europe-Asia studies. – London : Carfax Publishing, 2003. – Vol. 55, № 7. – P. 1077–1095.

277. Riggs F. W. The Survival of Presidentialism in America : Para-constitutional Practices / F. W. Riggs // International Political Science Review. – 1988. – Vol. 9. – № 4. – P. 247–278.

278. Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / D. A. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3.

279. Sartori G. Neither Presidentialism nor Parliamentarism / G. Sartori // The Failure of Democracy: Comparative Perspectives. - Baltimor, 1994. – 394 p.

280. Scott M. Presidentialism and democracy. A critical appraisal / M. Scott, M. S. Shugart M. // Comparative Politics. – 1997. – Vol. 29, № 4. – P. 449–471.

281. Shugart M. S. Mixed-Member Electoral Systems : The Best of Both Worlds? / M. S. Shugart, M. P. Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 656 p.

282. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S. Shugart, J. M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 673 p.

283. Siaroff A. Varieties of Parliamentarism in the Advanced Industrial Democracies / A. Siaroff // International Political Science Review. – 2003. – Vol. 24. – № 4. – P. 445–464.

284. Siaroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 3-14.

285. Stepan A. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation : Parliamentarism versus Presidentialism / A. Stepan, C. Skach // World Politics. – 1994. – Vol. 46. – P. 12-23.

286. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy / F. Zakaria // Foreign Affairs. – Vol. 76, № 6 (Nov-Dec. 1997). – P. 22–43.